

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

JERNEJ KOMAC

»Eno pa bomo lahko rekli: Doma smo!«

Prebivalstvo Bovškega in njegova izkušnja vélike vojne 1914 - 1918

Magistrsko delo

Mentor:
izr. prof. dr. Rok Stergar

Univerzitetni študijski program
druge stopnje: Novejša zgodovina

Ljubljana, 2018

prazna stran

Zahvala

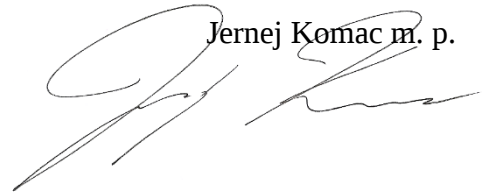
Tjaši in družini srčna zahvala za vso podporo in potrpljenje v tistih trenutkih, ko sem se znašel na raziskovalnem brezpotju. Brez vas danes tega dela ne bi bilo. Posebna zahvala gre prav tako mojemu mentorju, izr. prof. dr. Roku Stergarju, za vse nasvete, pripombe, komentarje in druge namige, ki sem jih prejel med raziskovalnim obdobjem. Zahvala gre tudi prof. dr. Walterju Lukanu ter dr. Mihi Šimacu za nesebično pomoč in nasvete v času mojega raziskovalnega dela na Dunaju. Hvala tudi vsem ostalim, ki ste tako ali drugače pripomogli k zaključku tega magistrskega dela in niste poimensko omenjeni. Vsak pogovor, nasvet, namig, mnenje, pripomba idr. so bili vedno dobrodošli in upoštevani.

prazna stran

Izjava o avtorstvu

Spodaj podpisani avtor izjavlja, da je magistrsko delo v celoti produkt avtorjevega lastnega dela ter da so uporabljeni viri in literatura navedeni v skladu s strokovnimi standardi in veljavno zakonodajo. Delo je avtor izdelal v okviru univerzitetnega študijskega programa druge stopnje, smer Novejša zgodovina, na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Del raziskave magistrskega dela je bil leta 2017 v dolžini treh mesecev opravljen tudi s pomočjo študijske izmenjave Erasmus+ na Univerzi na Dunaju.

Ljubljana, 16. julij 2018

 Jernej Komac m. p.

prazna stran

Izvleček

Magistrsko delo obravnava izkušnjo vélike vojne (1914-1918) prebivalstva na Bovškem, tj. območju današnje Občine Bovec oz. takratnega sodnega okraja Bovec v deželi Goriški-Gradiški. Avtor s pomočjo arhivskih virov, dnevnikov, spominov, intervjujev, časopisja ter z uporabo relevantne strokovne literature in člankov obravnava različne tematike znotraj izkušnje vélike vojne, od začetka vojne leta 1914 do konca vojne leta 1918 in prvih povojnih let. V raziskavi avtor predstavi kompleksnost vojne izkušnje, ki jo je doživelo prebivalstvo na Bovškem. Tematike, ki so v delu obravnavane obsegajo najprej dogajanje v prvem letu vojne, zatem pa različne izkušnje prebivalstva po nastopu vojne med Avstro-Ogrsko in Italijo, ki obsegajo begunstvo v Avstro-Ogrski in Italiji, življenje prebivalstva v zaledju, problematiko preskrbe, delovnih mest, duhovne oskrbe prebivalstva, šolanja, idr. V končnem obdobju vojne se avtor posveti vračanju prebivalstva iz begunstva v letih 1918 in 1919 ter predvsem težavam, ki so vračajoče begunce spremljale ob nastanitvi v domačih krajih, saj so bili ti močno prizadeti zaradi potekajočih bojov med leti 1915 in 1917. Čeprav se je vélika vojna leta 1918 uradno zaključila, se je prebivalstvo krajev ob nekdanji fronti še leta soočalo z njenimi posledicami.

Ključne besede: Vélika vojna, Bovško, civilno prebivalstvo, izkušnja vélike vojne, vsakdanje življenje, begunstvo, pomanjkanje hrane, življenje v zaledju, šolstvo, duhovna oskrba, vračanje beguncev, povojna obnova.

Abstract

The Master's thesis discusses the experience of the Great War (1914-1918) of the inhabitants of the Bovec region, i.e. the region of today's Municipality Bovec or the judicial district of Bovec in the land of Gorizia-Gradisca at the time. Author debates different topics of the Great War experience, from its beginning in 1914 until the end in 1918 and in the first post war years. Author uses different archival sources, memoirs, interviews, newspapers in combination with relevant literature and articles. Author shows through the research the complexity of the Great War experience of the inhabitants of the Bovec region. The topics included in the research deal at first with events in the first year of the war and different experiences of inhabitants after the war began between Austria-Hungary and Italy. These topics are dedicated to the refugees' experience in Austria-Hungary and in Italy, to the life of inhabitants in the hinterland, to the problems of provision, work, religion, school, etc. Author dedicates the research of the last period of the Great War to the experience of returning home from exile in the years 1918 and 1919. He shows the inhabitants' troubles after settling in their hometowns that were destroyed because of battles during the years 1915-1917. Even though the Great War officially ended in 1918, the inhabitants of villages along former frontline were for years confronted with consequences of war.

Key words: Great War, Bovec region, inhabitants, Great War experience, everyday life, refugees, shortage of food, life in hinterland, school, religion, repatriation of refugees, post war renovation.

Vsebina

Uvod.....	3
Kratka zgodovina Bovškega	9
Prvo leto vélike vojne na Bovškem	15
Izbruh svetovne vojne	16
V vojno.....	18
Slutnje postanejo resničnost: vojna z Italijo	23
Prebivalstvo iz oči v oči z vojno: Bovško gre v begunstvo	31
V notranjost Avstro-Ogrske.....	34
Begunska taborišča	40
Življenje beguncev izven taborišč	43
V notranjost Italije	48
Civilno življenje v zaledju fronte.....	55
»Čompe an skuta, sirk an bob« - skozi vojno obdobje	60
Duhovna oskrba, kaplan Aljančič in vojna	74
Šolstvo med vojno.....	79
V službi domovine na domačih tleh.....	83
Občinsko poslovanje v zaledju	87
Nazaj v planinski raj: zadnje leto vojne in povojni čas	93
Obdobje po ofenzivi.....	93
Množično domov, nastanitev in preživljanje	97
Konec vojne, nova oblast in vračanje še zadnjih	103
Zaključek: Vélika vojna in njena zapuščina	113

Viri in literatura.....	119
Viri	119
Arhivski viri	119
Spomini, dnevniki in drugi viri	120
Časopisje	121
Literatura.....	121

Uvod

Nikdar prej ali poslej,
kot prestavljeni v preteklost
brez besede - so možje
zapuščali vrtove snažne,
tisoči porok,
ki so trajale malo dlje:
nikdar več takšne nedolžnosti.¹

Zgodovina vélike vojne (oz. prve svetovne vojne, kot jo danes večinoma imenujemo) je obsežna. Tako obsežna, kot je bila obsežna vojna sama, če ne še obsežnejša. Zgodovinarji vélike vojne ne bomo nikoli dospeli do njenega konca, saj se bodo odpirala vedno nova in nova vprašanja ter raziskovale vedno nove in nove teme. Kar je tudi prav. Prednost zgodovine, in za nekatere tudi slabost, je v njeni kompleksnosti, saj za na videz lahka vprašanja ni lahkih odgovorov. Kot je npr. Eric Hobsbawm zapisal glede odgovora na vzroke za začetek vélike vojne: »*Da bi odgovorili na to vprašanje, je bilo bržkone porabljeno več črnila in traku za pisalne stroje in za izdelavo papirja posekano več dreves kakor za katero koli drugo vprašanje v zgodovini.*«² Enako bi lahko rekli za skoraj vsako zgodovinsko vprašanje o véliki vojni. Zgodovina vélike vojne namreč ni le vojaška ali politična, čeprav se veliko zgodovinarjev ukvarja ravno s tema področjema. Zgodovinopisje se v zadnjih desetletjih spušča tudi na druga področja. V zgodovino vélike vojne namesto vojaških operacij vstopajo ljudje, tako tisti v uniformah kot tisti v civilnih oblekah. Konec koncev, kot je že dolgo nazaj opozoril francoski zgodovinar Marc Bloch, so predmet zgodovine ljudje in zgodovinar je zato »*podoben ljudožercu iz pravljice. Kjer zavoha človeško meso, ve, je njegov plen.*«³

Pisati zgodovino ljudi v véliki vojni je mogoče na veliko načinov. A v kolikor se želimo posvetiti predvsem ljudem in njihovem doživljanju vélike vojne, k čemur sledeča raziskava nedvomno stremi, potem govorimo predvsem o zgodovini vsakdanjega življenja, t. i. *Alltagsgeschichte*. Zgodovina vsakdanjega življenja, katere začetki prihajajo iz nemškega zgodovinopisja, je tista, tako nemški zgodovinar Alf Lüdtke, ki se osredotoča na dejanja in trpljenje tistih, ki so pogosto označeni kot navadni ljudje in v ospredje postavlja »*njihov svet dela in brezdelja*. Raziskave

---

¹ Paul Fussell, *Velika vojna in moderni spomin* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2013), str. 35.

² Eric Hobsbawm, *Čas imperija: 1875-1914* (Ljubljana: Sophia, 2012), str. 378.

³ Marc Bloch, *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic* (2006; Ljubljana: Studia humanitatis, 1996), str. 57.

razlagajo domove in brezdomce, oblačila in goloto, prehranjevalne navade in lakoto, človeške ljubezni in sovraštva, njihove spore in sodelovanja, spomine, strahove, upanja za prihodnost.»⁴ Kljub temu, da je zgodovina vsakdanjega življenja v začetku bila deležna kritik, da si zaradi svojega pristopa k raziskovanju, ki je po naravi mikrohistorično, ne zasluži mesta v zgodovinopisju, se je uveljavila. Njena dobra lastnost je predvsem to, da zgodovino uspe pisati z majhnim številom virov, ki so jih obravnavni ljudje pustili za seboj, in se zato mora posluževati drugačnih pristopov k raziskovanju.⁵ Ko pogledamo zgodovino bovškega prebivalstva med veliko vojno, ki je tema sledeče raziskave, se pokaže ravno omenjeno, da nam nasproti stoji omejeno število virov, s katerimi bi lahko prikazali njihovo izkušnjo velike vojne. Zgodovinarjevo delo, kot pravi Bloch, izbirati in odbirati,⁶ je v takem primeru postavljeno pred veliko preizkušnjo, saj se mogoče izkaže, da v zgodovinski pripovedi nastane luknja, ki jo je težko zakrpati. A vsem katastrofam navkljub tega za Bovško ni mogoče trditi.

Zgodovina velike vojne ima v letih 2014-2018 svoje obdobje debelih krav, saj so ob potekajoči stoletnici mnoge oči uprte ravno vanjo. Tako smo zgodovinarji in zgodovinarke velike vojne dobili priložnost, da s svojimi raziskavami opozorimo na njene dogodke, vplive, posledice, težave, grozote, idr., ki jih je vojna kot taka povzročila. Tudi ta raziskava o prebivalstvu Bovškega med veliko vojno skuša prikazati njihovo široko paleto izkustev ter hkrati tudi opomniti na nesmisel vojne kot take. Predvsem zato ker, kot je zapisal angleški zgodovinar Edward Hallett Carr, ima zgodovinska raziskava vedno »dvojno nalogo, saj človeku omogoča razumevanje družbe preteklosti, po drugi strani pa mu pomaga obvladovati družbo sedanjosti.«⁷ Naj torej tudi sledeča raziskava prida svoj vpliv na razmišljanje o sodobnem času.

Slovensko zgodovinopisje je vse od začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja vse bolj bogato z deli o zgodovini velike vojne, kot je pokazala tudi zgodovinarica Petra Svoljšak v enem od svojih prispevkov.⁸ Medtem pa je zgodovinopisje Bovškega med veliko vojno, potem ko je Vasja Klavara leta 1991 zaoral ledino z delom *Plavi križ*, ostalo nekje v ozadju. Šele z letom 2004, ko sta Lovro Galić in Darja Pirih izdala delo *Od Krna do Rombona*, je mogoče zaznati počasen

---

⁴ Alf Lüdtkke, "Introduction: What is history of everyday life and who are its practitioners?", v: Alf Lüdtkke, ur., *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* (Princeton: Princeton University Press, 1995), str. 3.

⁵ Ibidem, str. 10 in 13.

⁶ Bloch, *Apologija zgodovine...*, str. 132.

⁷ Edward Hallett Carr, *Kaj je zgodovina?* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2008), str. 57.

⁸ Petra Svoljšak, "Prva svetovna vojna in Slovenci: 1914-2014", *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 151-170.

premik v raziskovanju - predvsem s strani stroke. Vendar pa se z izkušnjo velike vojne med civilnim prebivalstvom ni nihče konkretno ukvarjal, saj sta npr. prej omenjeni deli posvečeni vojaški zgodovini in se le bežno dotikata problematike civilnega prebivalstva. Prvi korak k tej tematiki sem skušal narediti leta 2015 v svojem diplomskem delu »Občina Soča med prvo svetovno vojno: vojaško in civilno dogajanje v neposrednem zaledju prve frontne linije«, čeprav bi rekel, da je bil poskus le delno uspešen. Potrebno pa je omeniti, da se z zgodovino vsakdanjega življenja civilnega prebivalstva med veliko vojno vse pogostejše srečujejo tudi drugi zgodovinarji. Tu gre izpostaviti Matica Batiča, z diplomskim delom »Črni Vrh med prvo svetovno vojno« in člankom »Vsakdanje življenje v občini Črni Vrh med prvo svetovno vojno«, ter Gašperja Grahlja, z diplomskim delom »Idrija med prvo svetovno vojno : begunci v mestu in okoliških vaseh v letih 1914-1915«, ki sta med zadnjimi pridala kamenček v mozaik zgodovine vsakdanjega življenja.

* * *

Raziskovanje izkušnje velike vojne bovškega prebivalstva je oteženo, kot smo že omenili, z obsegom dosegljivih virov, ki jih je prebivalstvo zapustilo. Temu nista botrovali samo dve svetovni vojni, ki sta, ena bolj druga malo manj, prizadeli območje Bovškega, temveč tudi naravne nesreče, ki so poskrbele za uničenje marsikaterega družinskega arhiva. Pomanjkanje arhivskih virov je v uradnih arhivih vidno predvsem v količini arhivskega gradiva bovških županstev ter župnij. V Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici tako lahko vidimo pomanjkanje arhivskega gradiva pri vseh bovških občinah - izjema je le Občina Trenta, kjer je ohranjena večja količina občinskih dokumentov iz let 1916-1918. Prav tako ne moremo upati na gradivo višjih oblasti, tj. Okrajnega glavarstva Tolmin, ki je izgubljeno. Kljub temu pa je v Sloveniji del arhivskega gradiva, ki se nanaša na Bovško mogoče najti tudi drugod. Tu sta predvsem pomembna Zgodovinski arhiv Ljubljana z izpostavo v Kranju, kjer hranijo gradivo gorenjskih občin, ter Arhiv Republike Slovenije, kjer je na voljo gradivo Okrajnega glavarstva Radovljica. Omenjeni arhivski fondi so pomembni predvsem za raziskovanje bovškega prebivalstva v begunstvu, ki je tudi preko Kranjske bežalo v notranjost Avstro-Ogrske.

Nepričakovano se je za posebno ugoden vir arhivskega gradiva, ki se je nanašalo tudi na civilno prebivalstvo, izkazal Avstrijski državni arhiv na Dunaju (Österreichisches Staatsarchiv), kjer v oddelku Vojnega arhiva (Kriegsarchiv) hranijo večino gradiva vojaških poveljstev, ki so bila med vojno prisotna na Bovškem. Predvsem znotraj fondov zalednih vojaških poveljstev je

mogoče najti veliko različnih dokumentov, s katerimi lahko prikažemo izkušnjo zalednega življenja tistega bovškega prebivalstva, ki ni bilo evakuirano. Poleg arhiva na Dunaju se je za izredno uporabnega izkazal Nadškofijski arhiv v Gorici, kjer hranijo zapuščino tedanjega goriškega nadškofa Frančiška Borgie Sedeja, ki je med vojno od številnih goriških duhovnikov prejemal pisma, v katerih opisujejo stanje v svojih župnijah ali v begunstvu. Nekaj uporabnih pisem iz nadškofove zapuščine se nanaša tudi na življenje na Bovškem ali na njegovo prebivalstvo.

A kompleksnosti vojne izkušnje ni mogoče prikazati le s pomočjo arhivskih virov, zato so v veliko pomoč predvsem t. i. ego-dokumenti. Tu mislimo predvsem na dnevnike, spomine, pisma ali dopisnice ter druge osebne dokumente, ki so jih ustvarili in posedovali prebivalci ali vojaki, ki so se med vojno zadrževali na Bovškem. Čeprav slednjih za tako omejeno geografsko območje ni veliko, so predvsem vojaki zabeležili marsikatero uporabno podrobnost. V veliko pomoč pa so bili tudi časopisi, v katerih so objavljali pisma ali dopise, ker pošiljatelji velikokrat zaradi razseljenosti prebivalstva niso poznali njihovih naslovov ali pa so s pismom hoteli doseči večjo skupino znancev naenkrat.

Določeno vrednost so k raziskavi dodali še intervjuji oz. spominski zapisi tistih, ki so vojno doživeli in ki so jih v svojih tekstih objavili drugi raziskovalci bovške zgodovine med veliko vojno. Sam sem poskušal k temu dodati še intervjuje tistih, katerih starši so vojno doživeli. Preko pripovedovanj iz družinskega kroga ali od znancev so ti pripovedovalci in pripovedovalke izvedeli prenekatere zanimivosti in podrobnosti iz medvojnega časa, četudi je kateri od spominov sedaj že popačen in z raziskavo postavljen pod vprašaj. A osebna pričevanja so tudi pomemben del zgodovine, predvsem zgodovine vsakdanjega življenja.

* * *

V zadnjem delu moramo nekaj besed nameniti tudi metodološkemu pristopu k raziskavi o izkušnji velike vojne prebivalstva na Bovškem. Pomembno je, da se tudi bralci in bralke spoznajo z metodo, ki jo avtor uporablja pri svojem raziskovanju. V sledeči raziskavi sta uporabljeni dve metodi dela. Prva metoda raziskovanja je t. i. mikrohistorični oz. lokalni pristop. To v praksi pomeni, da sem glede na raziskovalno vprašanje (ki ni vedno izpostavljeno) skušal najti čim večje število virov ter relevantne literature, ki zadevajo izbrano geografsko področje in ki bi pomagali najti odgovore. S kritičnim pretresom in njihovo interpretacijo sem potem odgovarjal na zastavljena vprašanja ter odgovore skušal vključiti tudi v širšo sliko zgodovine velike vojne. A, še preden

bi določen odgovor obveljal, je v raziskovalnem procesu nastopila druga metoda. Gre za komparativno metodo, s katero lastni odgovor primerjamo z že narejenimi raziskavami drugih avtorjev in avtoric, s čimer skušamo prikazati podobnosti ali razlike med raziskavami istih tematik na drugih območjih. Komparativna metoda je predvsem uporabna pri primerjavi različnih geografskih območij, zato je ni mogoče aplicirati na vsako raziskovalno vprašanje.

Raziskava v magistrskem delu je sestavljena iz treh večjih sklopov, ki se nanašajo na izkušnjo civilnega prebivalstva med veliko vojno in si sledijo v kronološkem smislu. V prvem sklopu je obravnavano dogajanje v prvem letu velike vojne, od konca julija 1914 do maja 1915, ki je prelomnica za Bovško. Drugi sklop v dveh poglavjih obravnava izkušnje v letih 1915-1917, ko je na področju Bovškega divjala vojna. Eno od poglavij je zato posvečeno begunski izkušnji prebivalstva, tako tistih ljudi, ki so morali v begunstvo v Avstro-Ogrsko, kot tistih, ki so morali v Italijo. Drugo poglavje pa je namenjeno izkušnji tistega dela prebivalstva, ki je ostalo naseljeno v zaledju frontne črte, v krajih Log, Soča in Trenta. V tretjem sklopu, ki se kronološko razteza od konca leta 1917, ko se je po uspešni nemško-avstro-ogrski ofenzivi fronta odmaknila z Bovškega, do prvih let po koncu velike vojne. To je bilo namreč obdobje, v katerem se je moralo prebivalstvo Bovškega soočiti z vrnitvijo domov, s povojno obnovo prizadetih krajev ter s prehodom pod drugo državno oblast. Skozi te tri sklope sem skušal obravnavati kar največje število različnih tem, s katerimi bi bila izkušnja velike vojne čim bolj široko predstavljena.

Zavedati se tudi moramo, da so kljub temu nekatera vprašanja ostala neodgovorjena, saj so nekateri viri za vedno izgubljeni, drugi pa zaenkrat še neodkriti. Konec koncev, zgodovina ni odkrivanje starega, ampak je odkrivanje vedno novih spoznanj.

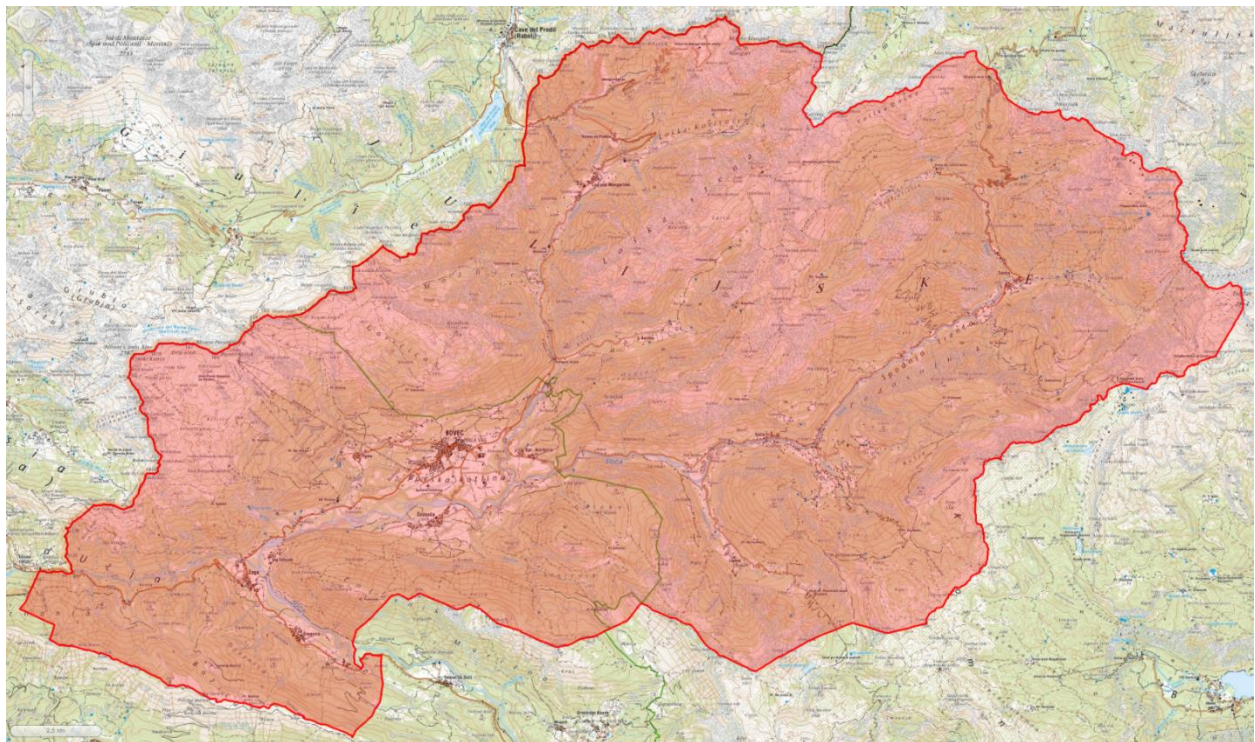

Slika 1: Bovška kotlina med v začetnem obdobju vojne. Vir: ÖNB Bildarchiv.

Kratka zgodovina Bovškega

Tri lune poletja, devet lun snega,
en bog, ena streha, koz dvoje, -
a kdor se na tuje poda,
na smrt mu po domu hudó je.⁹

Pojem Bovško kot ga danes poznamo, označuje geografsko območje na severozahodu Republike Slovenije, v Zgornjem Posočju, ki obsega upravno Občino Bovec. Občina Bovec s svojimi 367,3 km² obsega skupno 13 naselij: Bavšica, Bovec, Čezsoča, Kal-Koritnica, Lepena, Log Čezsoški, Log pod Mangartom, Plužna, Soča, Srpenica, Strmec, Trenta in Žaga.

Slika 2: Območje Bovškega kot ga določa današnja občinska meja. Vir: Geopedia.si.

Bovško je v geološkem pogledu pravzaprav naravno zamejeno, saj je lažje prehodno le po dolini reke Soče, medtem ko so ostali prehodi speljani preko treh gorskih prelazov. Kot piše Anton Melik, gre za docela alpsko območje, ki ima primesi mediteranskega vpliva. Osrednja bovška kotlina je obdana s strmimi pobočji, ki segajo do tal dolin izoblikovanih z delovanjem ledenikov in

---

⁹ Julius Kugy, *Julijske Alpe v podobi* (Maribor: Založba Obzorja, 1971), 245.

rečnih erozij. Naselja na Bovškem so tako nastala vzdolž rečnih teras po dolinah rek Soče in Koritnice. Zaradi svoje naravne geografske zamejenosti so tod nastale svojevrstne pokrajinske značilnosti, ki se npr. kažejo v arhitekturi ali v govornem narečju. Kljub svoji geografski zamejenosti je Bovško skozi zgodovino imelo svoj prehodni značaj.¹⁰

V arheološkem pogledu je bilo na Bovškem narejenih malo raziskav, ki so povezane predvsem z naključnimi najdbami vzdolž linije Log pod Mangartom-Bovec-Srpenica. Iz teh posameznih najdb arheologi sklepajo, da je bilo območje prehodno že od bronzaste dobe, medtem ko bi bilo lahko naseljeno od starejše železne dobe. Naključne arheološke najdbe ter zapiski arheologov iz 19. stoletja to nakazujejo, vendar pa bi te domneve potrdili le s sistematično izvedenim arheološkim izkopavanjem na eni od možnih lokacij starodobnih naselitev, recimo na Rabeljku (Ravelniku) pri Bovcu.¹¹

V zgodovinopisnem pogledu je Bovško premajhno območje, da bi bilo do sedaj sintetično obdelano skozi daljše zgodovinsko obdobje, čeprav je nabor različnih zgodovinskih besedil kar širok.¹² Zgodovinar Simon Rutar je bil zadnji, ki se je te naloge lotil v drugi polovici 19. stoletja v svoji *Zgodovini Tolminskega*, vendar pa po trenutnih zgodovinopisnih pristopih ni več relevanten.¹³ Tako je zgodovinopisje na Bovškem prešlo v roke ljubiteljskih zgodovinarjev, ki z lastnim trdom zapolnjujejo nastale zgodovinopisne vrzeli, kar lahko vidimo v delu Fedje Klavore, *Kdo dal podobo je Bovškemu*.¹⁴ Zato bomo predvsem s pomočjo omenjenih del skušali orisati kratek zgodovinski pregled Bovškega tja do konca 19. stoletja.

V buli papeža Celestin III. iz leta 1192 je bil prvič pisno omenjen Bovec, kot kraj, kjer je kapitelj v Čedadu prejel v lastništvo cerkev s podružnicami, kar mu je prineslo cerkveno oblast na tem področju. V upravnem oziru je torej Bovško tedaj spadalo pod glavarja v Tolminu, ki je kot

---

¹⁰ Anton Melik, "Bovec in Bovško: Regionalnogeografska študija", *Geografski zbornik - Acta Geographica* 7 (1962), str. 309-328.

¹¹ O arheoloških najdbah na Bovškem lahko nekaj izvemo iz: Miha Mlinar, "Srpenica, novoodkrito najdišče svetolucijske skupine", v: Damjana Fortunat Černilogar, ur., *Bovški zbornik: Ob 800-letnici prve pisne omembe župnije Bovec, 1192-1992* (Tolmin: Tolminski muzej, 2004), str. 129-141; Drago Svoljšak, "Arheološka podoba Bovškega", v: Jurij Kunaver, ur., *Bovški razgovori 1: zbornik za domoznanstvo* (Bovec: Zgodovinska sekcija kulturnega društva Golobar, 2002), str. 261-277.

¹² Gl. Branko Marušič, "Domoznanska literatura o Bovcu in Bovškem", v: Jurij Kunaver, ur., *Bovški razgovori 1: zbornik za domoznanstvo* (Bovec: Zgodovinska sekcija kulturnega društva Golobar, 2002), str. 179-188.

¹³ Simon Rutar, *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerkljeva priredniznanskim in statističnim opisom* (1882; Nova Gorica: Branko, 1994).

¹⁴ Fedja Klavore, *Ampletium, Vliz, Plez, Flitsch, Plezzo, Bolec: Kdo dal podobo je Bovškemu* (Tolmin: samozaložba, 2003).

glavarstvo sestavljal bistveni del države pod upravo oglejskega patriarha. Čeprav ni mogoče zagotovo vedeti kakšen pomen je imelo tedaj Bovško znotraj tega upravnega okvirja, se sklepa, da je tako kot že pred tem služilo za prehodno območje iz Čedadu v območje ziljske in dravske doline.¹⁵ Poleg posesti čedajskega kapitlja je bil velik del Bovškega v času do začetka 15. stoletja v posesti samostana v Rožacu, Goriških grofov ter nekaterih drugih fevdalnih družin.¹⁶

V 15. stoletju lahko rečemo, da je prišlo do večjih pretresov tako v upravnem kot v gospodarskem smislu. V začetnem obdobju je Oglejski patriarhat izgubljal oblast, ki jo je prevzemala Beneška republika. Bovško je tedaj postalo obmejno območje z beneškim kapitanom. To je bil čas vpadov osmanske vojske na območje tedanje Goriške grofije. Zagotovo je, da so osmanske čete najmanj enkrat potovale preko Bovškega proti Trbižu in naprej na Koroško.¹⁷

Začetek 16. stoletja je prinesel upravne spremembe na Goriškem, ko je po dedni pogodbi posestvo Goriških grofov z izumrtjem pripadlo rodbini Habsburžanov. Leta 1508 se je začela velika koalicijska vojna proti Beneški republiki, ki sta jo začela s podpisom zavezništva francoski kralj Ludvik XII. in Maksimiljan I. Habsburški. Cilj Habsburžanov je bil, da si pridobijo še ostale posesti okoli goriške grofije. Že z letom 1509 je bovški župan Avguštin Roth preko cesarskega pooblaščenca s Koroške sklenil sporazum s predajo pod pogojem, da ostane Bovškemu samostojnost brez posebnih dajatev. Cesar Maksimiljan I. Habsburški je kasneje ta sporazum udejanjil z ustanovitvijo posebnega glavarstva, ki je bilo podrejeno neposredno vladi v Gradcu in katerega glavar je bil imenovan s strani cesarja. Bovškemu glavarstvu je pripadla naloga, da z utrdbo v ožini Kluže preprečuje morebiten beneški prodor na Koroško.¹⁸

Večje število ohranjenih pisnih virov iz obdobja Bovškega glavarstva nam odstira pogled na tedanjo gospodarsko dejavnost tega območja. Razvidno je, da je bila živinoreja tu glavni vir preživetja, poleg te pa je razvoj potekal tudi v smeri rudarstva, metalurgije in gozdarstva. Rudniki nad dolino Trente ter nekdanje velike fužine pri trentarski cerkvi nedvomno pričajo o tem, vendar pa je ta dejavnost imela slabe posledice na stanje gozdov na Bovškem. Velikega pomena je bila

---

¹⁵ Gian Carlo Menis, "800 let od prvega dokumenta krščanske skupnosti v Bovcu, 1192-1992", v: Damjana Fortunat Černilogar, ur., *Bovški zbornik: Ob 800-letnici prve pisne omembe župnije Bovec, 1192-1992* (Tolmin: Tolminski muzej, 2004), str. 22-29; Branko Marušič, "O prvih omembah Bovca in Bovškega v srednjeveških listinah", v: Janez Dolenc, ur., *Tolminski zbornik 1975* (Tolmin: Kulturna skupnost Tolmin, 1975), str. 171-173.

¹⁶ Klavara, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 45-49.

¹⁷ Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, str. 56-63; Klavara, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 49-53.

¹⁸ Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, str. 83-86, 140; Klavara, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 75-77.

tudi cestna povezava iz furlanske nižine proti Koroški, ob kateri so se razvile dejavnosti povezane s prevozništvom.¹⁹

Bovško glavarstvo je samostojno delovalo skoraj 250 let, dokler ni v času vladavine Marije Terezije in zatem Jožefa II. znotraj Habsburškega cesarstva prišlo do konkretnih upravnih sprememb in centralizacije države. Leta 1754 je bilo glavarstvo ukinjeno, ozemlje pa upravno vključeno v goriško okrožje oz. deželo Goriško-Gradiško. Tako je Bovško prišlo pod oblast goriškega deželnega glavarja in ne več notranjeavstrijske vlade v Gradcu. Reforme habsburške države se niso ustavile le na upravnem področju in so posegle tudi na cerkveno in šolsko. Tako je bila leta 1882 pod Jožefom II. odpravljena cerkvena oblast kapitlja v Čedadu, ki je bila do nadaljnjega predana goriški škofiji. S cerkvenimi reformami so bile na Bovškem osnovane nove župnije, kar je pomenilo cerkev skoraj za vsako vas.²⁰ Šola je bila v Bovcu ustanovljena kot druga na Goriškem že leta 1776, tedaj kot enorazredna trivialka, kar naj bi kazalo na to, da je bil nemški jezik dovolj v rabi.²¹

Ob koncu 18. stoletja so sledila burna leta Napoleonovega osvajanja Evrope, ko je čete francoske vojske zaneslo tudi na Bovško. Kar trikrat je francoska vojska prodirala iz furlanske nižine na Koroško, tj. v letih 1797, 1805 ter 1809. Pri vseh treh pohodih francoske vojske je na Bovškem prišlo do spopadov s habsburškimi četami; dvakrat pri trdnjavi v Klužah in tretjič pri trdnjavi na Predelu. Splošna zmaga Napoleona nad Habsburško monarhijo je povzročila drugačno upravno delitev na Bovškem v letih 1809-1814. V tem času je Bovško postalo del Ilirskih provinc kot del tolminskega okraja - kantona, del katerega je po letu 1811 z razmejitvijo po reki Soči pripadel Italijanskemu kraljestvu. Francoske oblasti, ki je v upravo prinesla nekaj novosti, je bilo hitro konec, saj je bil oktobra 1813 Napoleon poražen, osvojena ozemlja so po dunajskem kongresu leta 1815 pripadla nazaj Habsburžanom.²²

Na tem mestu je potrebno omeniti, da je Bovško v tem času pričelo gospodarsko nazadovati. Pridobivanje rude je uplahnilo, s tem tudi fužinarstvo. Prometne povezave so se poslabšale.

---

¹⁹ Klavora, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 87-108.

²⁰ Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, str. 125-129; Klavora, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 127-130.

²¹ Klavora, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 148.

²² Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, str. 130-143; Klavora, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 185-197.

Gozdovi so bili v veliki meri opustošeni, zato je velika večina domačinov postala odvisna od živinoreje. Prebivalstvo je v določeni meri odhajalo za delom v tujino, saj je bilo samo s kmetovanjem težko preživeti.²³

S porazom Napoleona je bilo Bovško ponovno vključeno v Habsburško monarhijo, ki je leta 1816 iz nekdanjih Ilirskih provinc ustanovila administrativno enoto Ilirsko kraljestvo. To se je ohranilo vse do leta 1849, ko je po marčni revoluciji leta 1848 znotraj monarhije prišlo do večjih administrativnih sprememb, ki so se ohranile vse do njenega razpada leta 1918. Upravno so bile na Bovškem leta 1850 najprej ustanovljene občine Bovec, Log, Soča in Trenta, kasneje pa še Čezsoča (1872), Srpenica in Žaga (1867). Z letom 1854 so Tolminsko glavarstvo razdelili na tri okraje, ki so imeli sodne in davčne pravice. Bovško je bilo tako od 1854 do 1918 zaobjeto znotraj Sodnega okraja Bovec.²⁴

Gospodarstvo v drugi polovici 19. stoletja na Bovškem ni kazalo večjih izboljšav. Trend izseljevanja prebivalstva ni upadal, saj številčno velikih družin ni bilo mogoče preživeti zgolj s kmetijstvom, ki je bil glavna panoga za večino prebivalstva. Krošnjarjenje v tujini je bilo le eden od načinov zaslužka, s katerim so si skušali izboljšati življenje. Pozitivne spremembe so se kazale na šolskem področju, saj se je od petdesetih let naprej izboljšalo šolstvo na Bovškem. Osnovne in podružnične šole so do leta 1911 bile ustanovljene po vseh vaseh in zaselkih na Bovškem. S tem se je izboljšala pismenost prebivalstva. Nacionalizacija je zajela kulturno in politično področje tudi na Bovškem. Leta 1878 je bila ustanovljena narodna čitalnica v Bovcu, kasneje pa so sledila še druga društva, npr. telovadno društvo Sokol.²⁵ Kot po drugih deželah Habsburške monarhije, je bilo politično življenje tudi na Bovškem polno nasprotij. Hinko Klavora v svojih spominih opisuje skorajšnji pretep med pripadniki liberalnega in katoliškega tabora v Ostanovi gostilni v Bovcu, kjer sta se za vrat držala duhovnik Josip Abram in Čezsočan Ivan Ivančič.²⁶

Do konca dolgega 19. stoletja, ki se zaključi z začetkom velike vojne, je Bovško lovilo korak s časom in napredkom ostalih dežel. Izboljševale so se cestne povezave z urejenimi prevozi, načrtovale izgradnje novih gospodarskih infrastruktur, kot je bila električna železnica rabeljskega rudnika v Logu pod Mangartom. Na Bovško je zavel prvi veter gorskega turizma, ki so ga izvajali

---

²³ Klavora, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 143-146.

²⁴ Rutar, *Zgodovina Tolminskega*, str. 203-206; Klavora, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 161-166.

²⁵ Klavora, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 178-183, 187s.

²⁶ Hinko Klavora, "Čez drn in strn skozi življenje", v: Branko Marušič, ur., *Goriški spomini: sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830-1918* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002), str. 231-232.

trentarski gorski vodniki. Razni raziskovalci in avtorji pa so vedenje o Bovškem preko časopisov in knjig nesli po ostalih deželah Habsburške monarhije.²⁷

Slika 3: Trdnjava v Klužah, Flitscher Klause, stoji na strateško pomembni ožini, ki zapira najkrajši in najlažji prehod iz Doline Soče na Koroško. Vir: ÖNB Bildarchiv.

---

²⁷ Klavora, *Kdo dal podobo je Bovškemu*, str. 190-204; nekaj primerov različnih člankov je bilo leta 1971 izdanih v *Bovškem berilu*, gl.: *Bovško berilo: Izbor manj znanih člankov o Bovškem* (Bovec-Nova Gorica: Goriški muzej, 1971).

Prvo leto vélike vojne na Bovškem

Matere so se jukale,
K so soje sinke ne vejsko dale;
pa saj je še te star buog,
k nem buo pumau z nedlog.²⁸

Bovško, ta najsevernejši sodni okraj tedanje dežele Goriške in Gradiške, v mesecih pred začetkom prve svetovne vojne ni doživljalo nobenih prelomnih dogodkov. Tu je tedaj v sedmih občinah živel 5621 prebivalcev (2705 moških in 2916 žensk), ki so bili skoraj v celoti slovensko govoreči ter rimokatoliške vere. Center uradovanja je bil v Bovcu, kjer so delovali vsi pomembnejši uradi, kot npr. davčni, sodni, notarski. Tudi šolstvo je bilo dobro razvito, saj so šole stale skoraj v vsaki vasi. Cerkev ali kapela je bila zgrajena v vsakem večjem kraju, razen na Žagi, in vsi verniki so bili zbrani znotraj bovške dekanije. Poleg tega so delovali številni poštni uradi, telegraf, postaja finančne straže, dve žandarski postaji, idr. Tu je bila nameščena tudi skupina 89 vojakov (85 v Klužah in 4 na Predelu), ki je skrbela za vojaške obrambne objekte v dolini.²⁹

Življenje na Bovškem je potekalo po običajnem kmečkem vsakdanu, v skrbi za polja, travnike in živino. Konec aprila 1914 je preko Bovca v Kobarid primarširal I. bataljon ljubljanskega 27. domobranskega pehotnega polka, ki si je pot utrl preko prelaza Vršič.³⁰ Tudi domači fantje iz vseh vasi so se 20. maja zbrali v Bovcu, da bi jih nabrali za vojaško službo.³¹ V tednih pred začetkom vojne so na Bovškem izgubili dva pomembna člana skupnosti. V roku dveh mesecev sta umrla Dragotin Ostan - Luti, komaj petindvajsetletni študent farmacije, ki je deloval v bovški čitalnici,³² ter Matija Pirc, veteran vojn v Italiji in na Ogrskem ter pomemben član občinskega sveta.³³ Dnevi pred usodnim sarajevskim dogodkom so potekali v kulturnem duhu. Začetek junija so se ljudje z vseh koncev Bovškega zbrali v Bovcu na ogledu komedije »Zmešnjava na zmešnjavo«, ki so jo

---

²⁸ Ljudska pesem, "Vojaška", v: Janez Dolenc, ur., *Tolminski zbornik 1975* (Tolmin: Kulturna skupnost Tolmin, 1975), str. 196.

²⁹ *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder : Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-Illyrische Küstenland* (Wien: Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1918), str. 24.

³⁰ "Ljubljanske novice", *Slovenec*, 6. maj 1914, str. 4.

³¹ "Domače vesti", *Edinost*, 16. april 1914, str. 3.

³² "Primorsko", *Slovenski narod*, 28. maj 1914, str. 3.

³³ "Vesti iz Goriške", *Edinost*, 14. julij 1914, str. 4.

priredili igralci Rokodelskega bralnega društva Tolmin,³⁴ in v nedeljo, 28. junija, so šolski otroci priredili zabavo ob koncu šolskega leta »z zelo zanimivim sporedom.«³⁵ A naslednjega dne...

Izbruh svetovne vojne

Bila je nedelja dopoldne, 28. junija 1914, ko sta bila habsburški prestolonaslednik nadvojvoda Franc Ferdinand in njegova žena vojvodinja Sofija Hohenberška na uradnem obisku v Sarajevu. Med vožnjo kolone avtomobilov vzdolž reke Miljacke po Appelovem nabrežju proti mestni hiši je iz množice gledalcev proti avtomobilu prestolonasledniškega para priletela ročna bomba, se odbila in eksplodirala za avtomobilom. V sledečem avtomobilu sta bila dva ranjena, atentator Nedeljko Čabrinović je bil ujet med neuspešnim poskusom samomora. Delegacija je nadaljevala pot proti mestni palači, kjer je sledil krajši sprejem. Načrtovano nadaljevanje poti so spremenili in prestolonaslednik je želel pred kosilom obiskati ranjena v bombnem napadu. Oskar Potiorek, deželni guverner Bosne in Hercegovine, je za pot k bolnišnici določil traso, po kateri so prišli. Kolona vozil se je vračala nazaj po Appelovem nabrežju, ko sta prva dva avtomobila napačno zavila proti ulici Franca Jožefa. Sprevod se je moral ustaviti, da bi avtomobila obrnili, in ustavili so se ravno na mestu, kjer je stal še en atentator, Gavrilo Princip. Ko je zagledal prestolonaslednika, ni okleval in je proti njemu sprožil nekaj strellov. Preden so ga ustavili, je bilo prepozno. Franc Ferdinand in Sofija sta bila ustreljena. Avtomobil je odbrzel proti Konaku, palači guvernerja Bosne in Hercegovine. Sofija je zaradi rane umrla že med potjo, Franc Ferdinand kmalu zatem v palači.³⁶ Pot je bila končana.

Naslovnica "Zločinski atentat na prestolonaslednika" je naslednjega dne tragično vest ponela med prebivalstvo avstro-ogrske monarhije.³⁷ Župani so sklicevali občinske seje, da bi izrazili »sožalje s tem [zločinom tako], da so odborniki vstali in enoglasno obsojali ta grozni zločin.«³⁸ Ljudje so bili pretreseni in so svoje sožalje izražali z množično udeležbo ob mimohodu vlaka s

---

³⁴ Bovčan, "Vesti iz Goriške", *Edinost*, 14. junij 1914, str. 3.

³⁵ "Primorske vesti", *Slovenec*, 26. junij 1914, str. 4.

³⁶ Greg King in Sue Woolmans, *Umor Franca Ferdinanda: Sarajevo 1914 in romanca, ki je spremenila svet* (Ljubljana: Orbis, 2017), str. 205-216.

³⁷ "Zločinski atentat na prestolonaslednika", *Edinost*, 29. junij 1914, str. 1.

³⁸ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), fond JES-4 Občina Kranjska Gora, tehnična enota (t. e.) 17, knjiga »Zapisnik sej občine Kranjska gora letnik 1908 do 1923«, zapisnik 30. junij 1914.

krstama pokojnikov. Politiki so dejanje obsojali na različne načine, a veliko jih je krivca našlo v sosednji državi Srbiji, njihove poglede pa so med ljudi prenesli časopisi.³⁹

Srbija je bila že leta trn v peti avstro-ogrške zunanje politike in atentat na prestolonaslednika je prinesel zadosten razlog, da problem tudi vojaško odpravi. V sledečih tednih t. i. julijske krize se je evropska politika držav velesil, ki je temeljila na zavezništvu držav zbranih v dveh taborih (zveza centralnih sil in antantna zveza), začela usodno zapletati. Avstro-ogrski poslanik v Beogradu je 23. julija predal demaršo, zasnovano tako, da so bili zahtevani pogoji neizpolnljivi za Srbijo. Predsednik srbske vlade Nikola Pašić je osebno predal avstro-ogrskemu poslaniku odgovor, da Srbija ne more sprejeti vseh zahtevanih pogojev. Poslanik je zapustil Beograd in diplomatski odnosi so bili prekinjeni.⁴⁰ Z nemško podporo je Avstro-ogrška 26. julija stopila v mobilizacijo vojske in 28. julija Srbiji napovedala vojno. Efekt domin je bil sprožen, ko sta 30. julija Rusija in Avstro-Ogrska sprožili polno mobilizacijo. Sledil je ultimat Nemčije Rusiji in kmalu zatem nemška mobilizacija ter vojna napoved Rusiji. Italija je razglasila nevtralnost. V podporo Rusiji je mobilizacijo razglasila tudi Francija. Nemčija je zatem napovedala vojno Franciji in na zavrtnjen ultimat, ki ga je postavila Belgiji za prehod svoje vojske, slednjo napadla, kar je v vojno potegnilo še zadnjo evropsko velesilo Veliko Britanijo. Četrtega avgusta je po zavrtnitvi ultimata slednja napovedala vojno Nemčiji.⁴¹ V manj kot tednu dni je balkanski spor postal evropski spopad, ki je kmalu prerasel v svetovnega. Zapletenost izbruha vélike vojne je izredna, vendar pa so se tisti, ki so v teh odločilnih tednih vlekli politične poteze, zavedali nevarnost, ki jo je vojna predstavljala. Kljub vsemu so bili, kot mesečniki, »slepi za resničnost groze, v katero bodo pravkar potegnili svet.«⁴²

---

³⁹ Andrej Rahten, *Prestolonaslednikova smrt: Po sledih slovenskih interpretacij sarajevskega atentata* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2014), str. 107-119.

⁴⁰ Manfred Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2013), str. 93-118.

⁴¹ Podrobneje v: Barbara W. Tuchman, *The Guns of August: The Outbreak of World War I* (1962; New York: Random House, 2014), str. 79-146.

⁴² Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (2012; London: Penguin Books, 2013), str. 562.

V vojno

Potem ko se je že 26. julija po celotni državi prenesla vest o delni mobilizaciji vojske proti Srbiji,⁴³ je bil 1. avgusta objavljen uradni ukaz za splošno mobilizacijo, po katerem so se morali vsi s pozivnicami, vsi neaktivni črnovojniki mlajši od 42 let ter vsi »za posebno službovanje v vojne namene« v 24 urah zglasti na najbližjem poveljstvu domobranskega dopolnitvenega okraja. Poleg tega so bili mobilizirani še vsi vojaški konji v zasebni uporabi ter prevozna sredstva tistih, ki jih bodo občinski predstavniki določili.⁴⁴ Tudi na Bovškem so se morali odzvati temu ukazu cesarja. V vseh bovških občinah so imeli sezname črnovojnikov, ki so bili skozi pretekla leta potrjeni za vojaško službo, zato ni bilo težko zbrati zahtevanih ljudi v omenjenem časovnem roku ter jih prepeljati na zahtevano mesto. Iz seznama, ki je ohranjen v arhivu Občine Log, je razvidno, da je največ moških moralo v tržaški 97. pehotni polk.⁴⁵ Tako so občinarji še istega dne odpeljali določene moške po dolini na vojaško poveljstvo; lahko sklepamo, da je bilo to v Bovcu, ker bi drugače iz Soče težko opravili štiri prevoze vpoklicanih do Tolmina v enem dnevu. Za dodaten nadzor pri izpolnjevanju mobilizacijskega ukaza so se po vaseh nastanili še okrajni žandarji iz postaj v Bovcu in na Srpenici.⁴⁶ Kot se je spominjal eden od kasnejših vpoklicanih, je žandar vstopil »v našo hišo, pozdravil očeta in mu izročil ceglec, poziv na vojno. Naročil je še, da mora oče takoj izvršiti povelje in se javiti na zbornem mestu.«⁴⁷ Tako so odhajali tudi možje in fantje na Bovškem.

S solzami v očeh so se možje poslavljali od svojih žena in otrok, fantje pa so s težkimi srci odhajali od doma. Velikega navdušenja ni bilo videti, saj ni bil nihče prepričan, če bo še videl domače kraje. Pili so »na žive in mrtve«. Oni pa, ki so ostali doma, so žalostno gledali za odhajajočimi. Matere so se zbrale in skupaj jokale po vasi.⁴⁸

---

⁴³ "Presvetli cesar kliče nas...", *Slovenec*, 27. julij 1914, str. 1-2.

⁴⁴ "Mobilizacijski razglas", *Edinost*, 1. avgust 1914, str. 1.

⁴⁵ Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG), fond 43 - Občina Log, t. e. 1, arhivska enota (a. e.) 4, Črnovojniški imeniki po letih rojstva.

⁴⁶ Jernej Komac, "Občina Soča med prvo svetovno vojno: Vojaško in civilno dogajanje v neposrednem zaledju prve frontne linije", diplomsko delo (Univerza v Ljubljani, 2015), str. 40.

⁴⁷ Andrej Zlobec, *V viharju soške* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2008), str. 11.

⁴⁸ Franjo Malgaj, *Vojni spomini: 1914-1919* (Maribor: Pro-Andy, 2009), str. 75.

Slika 4: Ena izmed mnogih fotografij v spomin na vojno, ki so jih domači prejeli od vpoklicanih moških. Vir: avtorjeva zbirka.

Takšne prizore je bilo mogoče videti po številnih podeželskih krajih na Slovenskem, saj je odhod na vojno predstavljal veliko možnost, da se svojci zadnjič v življenju vidijo. Manjše upanje je predstavljalo le mišljenje, da bo vojske konec do božiča.⁴⁹

Dinamika življenja se je zaradi vojne hitro spremenila, saj so morali moški oditi v vojno prav v času številnih kmetijskih opravil. Na Bovškem je to čas, ko se začne postopna priprava živeža za zimo. Spravila poljskih pridelkov, ki potekajo tja do konca septembra, so bila otežena, saj je bilo veliko delovnih rok v vojaški službi. Enako je bilo pri pripravah krme za živino, ki je bila v poletnem času še na gorskih planinah. Z odhajanjem moških pod orožje so vsa kmečka opravila padla na ramena predvsem žensk, otrok, hlapcev in dekel (v kolikor so jih imeli) ter starejših družinskih članov, kar pa je močno zmanjšalo njihovo dejansko zmožnost, da bi v običajnem času poskrbeli za vse. Lahko so seveda računali na pomoč sosedov ali sorodnikov.⁵⁰ Zato ni bilo nič nenavadnega, da je zaradi tega tudi šolski pouk zaostal ali se prej končal, »[k]er je večina

⁴⁹ Pavlina Bobič, *Vojna in vera: Katoliška Cerkev na Slovenskem, 1914-1918* (Celje-Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2014), str. 39-41.

⁵⁰ Hannes Stekl in Christa Hämmerle, "Kindheit/en im Ersten Weltkrieg - eine Annäherung", v: Hannes Stekl et al., ur., *Kindheit und Schule im Ersten Weltkrieg* (Wien: new academic press, 2015), str. 23-26.

staršev potrebovala otroke pri poljskem delu.«⁵¹ Tudi tolminski šolski svet je zaradi izrednih razmer ob vojni sklenil, da začetek šolskega leta 1914/15 odloži na nedoločen čas.⁵² Pomanjkanje delovne sile se je še istega leta poslabšalo, saj so bili s koncem decembra vpoklicani obvezniki letnikov 1887-90, ki so jih preko meseca spoznali za sposobne vojaške službe.⁵³ Z vsakim vpoklicem so se razmere še slabšale, saj je bilo, ne samo doma, temveč v celotnem kraju vedno manj moške delovne sile.

Kmalu po začetku vojnega stanja je na Bovškem prišlo do tragičnega dogodka, ki je zahteval eno od prvih civilnih žrtev prve svetovne vojne. V noči iz 9. na 10. avgust 1914 je bila pri Srpenici ustreljena grofica Lucy Christalnigg, žena grofa nadporočnika Oskarja Christalnigga in vestna odbornica Rdečega križa.⁵⁴ Slednja je namreč bila na poti iz Celovca v Gorico, kjer je želela Rdečemu križu predati v uporabo svoja dva avtomobila. Prvi avtomobil je vozila sama, drugega pa njen voznik v spremstvu Ane Steiner in pri Srpenici se grofica ni odzvala na klice tamkajšnjega žandarja Petra Fona, ki je imel nalogo zaustaviti vsa vozila po dolini Soče. Zaradi tega je moral Fon streljati za grofico in jo je po nesrečnem naključju zadel v glavo. Grofici ni bilo več pomoči in je na mestu umrla, kar sta potrdila tudi zdravnika dr. Pontoni in dr. Weinlechner, ki sta prispela iz Gorice po prijavi nesreče.⁵⁵ Naslednjega dne je do Srpenice prispel tudi grof Christalnigg, verjetno prevzet ženino truplo, ki se je tudi srečal z žandarjem Fonom ter mu za vestno opravljanje službe celo plačal 5 K, čeprav je bila cela žandarska postaja v strahu, da bodo zaradi smrti grofice kazensko premeščeni.⁵⁶ V spomin na grofico pri Srpenici še danes stoji kamnit križ.

Vojna je zelo hitro poskrbela za pomanjkanje, ki so ga najprej občutili tisti, ki so bili vpoklicani v vojsko. Težave, ki jih je imela vojska z oskrbo enot na fronti, so vojaki občutili že po prvih mesecih spopadov na vseh bojiščih.⁵⁷ Kmalu je pomanjkanje živil prizadelo tudi civilno prebivalstvo, kljub temu, da je bila država še pred vojno prepričana, da za pomanjkanje ni skrbeti. Do

---

⁵¹ ZAL, fond JES-60 Osnovna šola Kranjska Gora, t. e. 1, knjiga *Kronika od 1911 do 1928*, str. 23.

⁵² "Domače vesti", *Soča*, 4. september 1914, str. 4; To je bila tudi posledica tega, da so bili učitelji vpoklicani v vojsko. Npr. France Belin, učitelj v šoli v Soči, ki je služil na vzhodni fronti pri 97. pehotnem polku, je bil 19. oktobra 1914 težko ranjen v levo roko in je bil na zdravljenju v eni od ogrskih bolnišnic ("Dnevne novice", *Slovenec*, 27. oktober 1914, str. 3.).

⁵³ "Pozivni razglas", *Edinost*, 29. december 1914, str. 2.

⁵⁴ "Grofica Lucija Christalniggova ustreljena", *Slovenski narod*, 11. avgust 1914, str. 4.

⁵⁵ Ksenija Krivec, *Srpenica skozi čas: zgodovina prostovoljnega gasilskega društva Srpenica in njegove vasi: ob stoletnici delovanja društva* (Srpenica: PGD, Nova Gorica, 1999), str. 39-40; "Tragična smrt grofice Christalnigg", *Slovenec*, 14. avgust 1914, str. 4.

⁵⁶ Krivec, *Srpenica skozi čas...*, str. 40.

⁵⁷ Rok Stergar, "Hrana na bojiščih 1. svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov", *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 30-32.

pomladi 1915 so okrajne oblasti že pozivale, da zaradi pomanjkanja nekaterih žit ljudje varčujejo z moko ter jo racionalneje uporabljajo. Naloga varčevanja z živili je prešla tudi na šolske otroke v upanju, da bi ti z varčevanjem vplivali na starše.⁵⁸ Težko je sicer oceniti, koliko je to pomanjkanje prizadelo prebivalstvo na Bovškem, ki je s poljedelstvom in živinorejo poskrbelo za lastno preživetje. Za tistih nekaj revnih posameznikov, ki so živeli v pomanjkanju, in za morebiten izpad zaradi vpoklica moških v vojsko so poskrbele domače občine z izplačilom finančnih podpor.⁵⁹ Pomanjkanje so mogoče v začetnem letu vojne na Bovškem bolj občutili trgovci kot ostali prebivalci.

Dobrodelnost se je zelo hitro po začetku vojne razširila med ljudmi, saj so bili preko občine ali Cerkev pozvani, da s prispevki pomagajo svojim ranjenim ali bolnim vojakom na fronti. S pomočjo Rdečega križa so razdelili nabrane prispevke. Ob določenih zbiralnih akcijah so vsi dobrodelniki v zameno za prispevek prejeli značko ali razglednico s propagandno vsebino. Z nabranimi prispevki so tako lahko opremili bolnišnice s posteljami, perilom, sanitetnim materialom in drugimi potrebnimi pripomočki.⁶⁰ Tudi prebivalci Bovškega so se pridružili nabiralni akciji za Rdeči križ, ki je potekala že v avgustu 1914. Darovalce z zneski so objavili v časopisju in med njimi lahko najdemo posameznike iz občin Bovec, Soča, Log, nabirke duhovnikov iz cerkev v Bovcu, Čezsoči, Trenti in na Srpenici, ter nabirke posameznikov in skupin iz Koritnice, Srpenice in Žage.⁶¹ Dober odziv bovškega prebivalstva je tudi posledica zavedanja, da s tem pomagajo tudi svojim moškim, ki so ali bodo ranjeni ali oboleli.

Kot je že omenjeno na začetku, je veliko moških z Bovškega pristalo v tržaškem 97. pehotnem polku, ki je skupaj z ostalimi polki iz slovenskih dežel bil v sklopu III. korpusa poslan na vzhodno fronto proti Rusiji, kjer je ostal celotno obdobje vojne, saj ga zaradi številnih italijansko govorečih vojakov kasneje niso poslali na fronto proti Italiji. Vojska je na vzhodni fronti že konec avgusta 1914 doživela hude poraze in večina polkov iz slovenskih dežel je bila zdesetkanih. Tržaški polk je bil sicer ob prvih bojih v rezervi, vendar pa je bil ob umiku povsem razbit.⁶² »Take

---

⁵⁸ Bojan Himmelreich, *Namesto žemlje črni kruh: organizacij preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn* (Celje: Zgodovinski arhiv, 2001), str. 15-17.

⁵⁹ Komac, "Občina Soča med...", str. 39-40.

⁶⁰ Elizabeta Eržen Podlipnik, "Dobrodelnost in pomoč vojakom ter prebivalstvu na Kranjskem v prvem letu prve svetovne vojne", v: Elizabeta Eržen Podlipnik et al., *KUGE, lakote in vojske - reši nas, o Gospod!/: Kranjska v prvem letu velike vojne* (Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014), str. 61-63.

⁶¹ "Darovi za 'Rdeči križ'", *Soča*, 4. september 1914, str. 6; "III. izkaz darov za 'Rdeči križ'", *Soča*, 18. september, 1914, str. 6; »IV. izkaz«, *Soča*, 25. september 1914, str. 5-6.

⁶² Neven Borak et al., *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992*, knj. 1 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), str. 128-130.

vojne si nismo predstavljali[...] *V nekaj urah je bil razdejan naš polk in razrahljan ves tretji kor,*»⁶³ je med drugim o prvih boji zapisal Ivan Matičič, ki se je kasneje skupaj z nekim Bovčanom bojeval na soški fronti. So pa bili nekateri z Bovškega ob začetku vojne poslani tudi na balkansko fronto proti Srbiji. V kratkem časopisnem poročilu novinar sporoča, da je število slovenskih vojakov ob Drini pičlo, da pa je tam s Cirilom Prestorjem tudi Adolf Sovdat iz Bovca.⁶⁴ O tamkajšnji vojni izkušnji je Prestor v svojem dnevniku zapisal, da hitre zmage ni bilo na vidiku, enote so bili v stalnem begu pred srbsko vojsko, vladala je lakota in tudi stalna nevarnost s strani civilnega prebivalstva, saj so »[s]rbski kmetje na nas streljali iz hiš. Veliko hiš vsled tega zažganih.«⁶⁵

Na Bovško so kmalu prišle novice o ranjenih, ujetih in tudi umrlih. Iz seznama umrlih vojakov za Bovško je razvidno, da je samo do začetka vojne z Italijo umrlo kar 38 moških, prvi žrtvi sta bila Tomaž Marka iz Bavšice in Alojz Zdravljje iz Žage, ki sta na ruskem bojišču umrla že 26. avgusta 1914. Veliko je tudi takšnih, za katere datum smrti ni bil nikoli ugotovljen in so morda padli v prvih mesecih.⁶⁶ Za iskanje pogrešanih in ranjenih so se ljudje posluževali časopisja, kot npr. Marija Kavs iz Soče, ki je iskala pogrešanega Jožefa, ki je služil pri 27. črnovojniškem pehotnem polku. A v časopisju so se javljali tudi ranjeni in ujeti vojaki. Med njimi sta bila npr. Josip Kašca iz Bovca, ujetnik v ruskem mestu Atkarsk, ter Josip Kravanja iz Soče, ki je bil kot ranjenec v ruskem mestu Volsk. Kot ranjenec se je spomladi 1915 javil tudi Alojz Mlekuž iz Trente, ki je služil v 20. lovskem bataljonu.⁶⁷

Prvi vojni božič je minil brez upanja na to, da bi se vojna že končala. Življenje v vsakdanji negotovosti, kdaj bo družina prejela novice o ranjenem, ujetem ali umrlem očetu, sinu, fantu, prijatelju, zagotovo ni bilo prijetno. Novo leto 1915 pa tudi ni prineslo olajšav, saj je vojni stroj požiral nove in nove moške ter jih spreminjal v vojake. Tudi na zahodu je pričelo sonce drugače zahajati.

---

⁶³ Ivan Matičič, *Na krvavih poljanah* (Ljubljana: Karantanija, 2006), str. 17.

⁶⁴ "Dnevne novice", *Slovenec*, 25. november 1914, str. 4.

⁶⁵ Citirano po: Oto Luthar, »O žalosti niti besede«: uvod v kulturno zgodovino velike vojne (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000), str. 131.

⁶⁶ Seznam padlih, umrlih in pogrešanih v: Lovro Galič in Darja Pirih, *Od Krna do Rombona: 1915-1917* (Tolmin-Kobarid: Tolminski muzej in Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2007), str. 411-424.

⁶⁷ Jernej Komac, "Hudič vzemi vojske in politiko!" Begunska izkušnja v kolektivnem spominu bovškega prebivalstva v letih 1914-1941", *Goriški letnik*, št. 41 (2017), str. 219.

Slutnje postanejo resničnost: vojna z Italijo

Po razglasitvi italijanske nevtralnosti sta zaveznici vseeno skušali Italijo pripraviti do vstopa v vojno na strani centralnih sil. Obljube o ozemeljskih pridobitvah na račun Francije in Albanije je Italija zavrnila, medtem ko se Avstro-Ogrska ni želela pogajati za ozemlje na območju južne Tirolske ter Srbije. Vendar je obstajala bojazen o italijanskem napadu, zato se je poleg opazovanja meje in obrambnih ukrepov cenzuriralo vse žaljivo javno govorjenje o Italiji. Tudi časopisje je sledilo državnemu interesu in se je izogibalo vsakršnih negativnih mnenj.⁶⁸ A za italijansko podporo v vojni se je zanimala tudi skupina antantnih zaveznic. V zimi 1914/15 je Italija stopila v pogajanja tako z antantnimi zaveznicami kot s centralnima silama. Ozemeljske zahteve za ozemlje Avstro-Ogrske so bile povsem nerealne, kljub temu, da je cesar Franc Jožef pristal na predajo južne Tirolske s Trentom, je italijanska politika zahtevala več. Njihove zahteve so bile podobne zahtevam Avstro-Ogrske proti Srbiji pred začetkom vojne, torej nesprejemljive. V marcu 1915, ko je že bilo jasno, da bo Avstro-Ogrska težko sprejela italijanske zahteve, je Italija vstop v vojno ponudila še antantni strani, seveda pod določenimi pogoji po ozemlju.⁶⁹

Kljub poskusom, da bi v korist srbskih interesov antantne zaveznice italijanske zahteve nekoliko omilile, je bila Italija nepopustljiva in 26. aprila 1915 so antantne zaveznice in Italija podpisali tajni sporazum - t. i. londonski pakt, ki je obsegal tri dokumente. En od teh je bil sporazum o delitvi ozemelj, ki je Italiji med drugim obljubil naslednje dele Avstro-Ogrske: Primorje, velik del Dalmacije, celotno južno Tirolsko, Trbiž, Gradiško in Goriško ter seveda Trst z okolico. Meja pridobljenega ozemlja je bila povlečena po liniji Trbiž-Predel-Mangart-Triglav-Podbrdo-Idrija-Snežnik-Kvarner.⁷⁰ Vse kar je bilo še treba, da Italija stori, je bila vojna napoved centralnima silama.

Avstro-ogrsko vojska je že z začetkom vojne leta 1914 zaupala generalu Franzu Rohru nadzor nad pripravami za vojno proti Italiji, a je s pripravami za utrjevanje obrambne linije na območju od Tolmina proti Devinu začela šele v začetku leta 1915. Vsa dela v prednji liniji so

---

⁶⁸ Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg...*, str. 372-374; Rok Stergar, "'Lahu niti pedi naše zemlje' Slovenski pogledi na Italijane ob napovedi vojne 23. maja 1915", *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 44, št. 1 (1996), str. 70.

⁶⁹ Uroš Lipušček, *Sacro Egoismo: Slovenci v krempljih tajnega londonskega pakta* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012), str. 174-185.

⁷⁰ Ibidem, str. 243-244.

Slika 5: General Franz Rohr. Vir: ÖNB Bildarchiv. Barvna obdelava: avtor.

potekala le z namenom začasne zaustavitve italijanske vojske pred utrditvijo glavne obrambne linije pred Savo. Šele nekaj tednov pred vojno napovedjo, najverjetneje ko se je izkazalo, da z Italijo ne bo mogoče doseči sporazuma, so se konkretnjša utrjevalna dela začela na glavni obrambni liniji med Tolminom in Devinom.⁷¹ Poveljstvo balkanskih oboroženih sil je 2. maja ukazalo vsem poveljnikom in častnikom, da morajo avstro-ogrske obrambne enote brezpogojno braniti zasedeno linijo in je njihov umik izrecno za-
ukazan le z višjega poveljstva.⁷²

Na Bovškem je bilo malce drugače. Tu se je krajša utrjena obrambna linija že pred vojno začela s trdnjavo zaporo v Klu-
žah, ki pa za tedanje načine bojevanja ni bila več primerna. Bovško je namreč že od druge polovice 19. stoletja spadalo v sistem

obrambnih utrdb na Koroškem, znotraj katerega je bila t. i. bovška zapora (Flitscher Sperre). V ta namen je bila obnovljena trdnjava Kluže (Flitscher Klause) ter zgrajeni še dodatna trdnjava Hermann (Fort Hermann) in utrdba na prelazu Predel (Batterie Predilsattel).⁷³ V letu pred začetkom vojne sta bili v bližini trdnjav zgrajeni še dve topniški opazovalnici: prva na koti 1313 na pobočju Rombona, druga na koti 1127 na pobočju Svinjaka.⁷⁴ Mogoče je to delni razlog za pozen začetek izgradnje obrambne linije na Bovškem, ki bi morala služiti predvsem za začasno preprečitev prodora italijanske vojske v notranjost države preko prelazov Predel in Mojstrovka (Vršič). Zato so

⁷¹ *PRIPRAVE Kranjske dežele in obalne pokrajine spomladi 1915 v pričakovanju italijanske invazije: (iz vojnega dnevnika c. in kr. polkovnika Aloisa Pl. Harla)*, Lovro Galič, ur., (Kobarid: Kobaridski muzej, 2013), str. 10-13.

⁷² Österreichische Staatsarchiv (ÖSTA), Kriegsarchiv (KA), Neue Feldakten (NFA), 10. Armee (AGK. Rohr), škatla (Ktn.) 14, Op. Nr. 1655/15.

⁷³ Več o trdnjanskem sistemu na Bovškem gl.: Marko Simić, *Utrdbi pod Rombonom: predstraža soške fronte: razplet svetovnega spopada med utrdami in topovi na Bovškem* (Ljubljana: Rombon, 2005), str. 104-177.

⁷⁴ Simić, *Utrdbi pod Rombonom*, str. 192-194.

da »zavlačujejo napredovanje sovražnika v dolino Drave in v Ljubljansko kotlino, da se zavaruje zbiranje drugih moči v ozadju.«⁷⁶ Poleg tega dolgo ni bil izdan ukaz o konkretni liniji obrambe, kljub temu, da je bil prej omenjeni ukaz o brezpogojni obrambi zasedene linije izdan že 2. maja, ga je general Rohr šele 25. maja, torej po začetku vojne, prenesel na podrejena poveljstva.⁷⁷ Šele tri dni kasneje je nadaljnjim ukazom general Rohr določil, da je brezpogojno potrebno zadržati italijanske enote na liniji koroških utrdb ter na drugi obrambni liniji, ki je veljala na prelazu Mojstrovka ter na prehodu Luknja v dolino Vrat.⁷⁸ Torej avstro-ogrska obrambna linija, kot se je razvila kasneje, pred in v tednu po začetku vojne ni veljala za nosilni steber obrambe. Glavna obrambna linija bi prav lahko nastala po naravnih prehodih čez Predel, Mojstrovko in Luknjo.

Obramba pred prodorom v notranjost Avstro-Ogrske je bila dodeljena poveljstvu bovške zapore (Kommando der Sperre Flitsch) z nadrejenim brigadnim poveljstvom v Trbižu (pod divizijskim poveljstvom v Beljaku). Za utrditev obrambne linije je bila zadolžena c. in kr. Inženirska direkcija v Celovcu (K. u. K. Geniedirektion in Klagenfurt). Na Bovško je direkcija sredi aprila 1915 poslala en vojaški delovni oddelek, en vojaški delovni oddelek s civilnimi delavci ter si na Bovškem pridobila še en oddelek sestavljen iz prostovoljnih delavcev.⁷⁹ Do 20. aprila 1915 so bila dokončana dela na obrambnem sistemu na Čelu nad vasjo Kal, kamor so zaradi boljše učinkovitosti prestavili dva topova iz trdnjave Hermann.⁸⁰ V poročilu z dne 27. aprila na vojaško poveljstvo v Gradcu so iz direkcije sporočili šele dokončanje načrtov, zavarovanje elektrarne v Spodnjem Logu in potekanje del na obrambnih točkah od Kala proti Kršovcu, poleg tega je bil na prelazu Predel en od dveh topov na položaju nad trdnjavo pripravljen za obrambo, na prelazu Mojstrovka pa položaji še v izgradnji.⁸¹ Poleg tega je tu nameščeni oddelek za razstreljevanje (Sprengdetachment) za primer vojne moral poskrbeti za namestitve razstreliva na treh mostovih in komunikacijskih povezavah na zahodu bovške kotline.⁸² Do 18. maja je bila obrambna linija za preprečitev prodora končana in obrambne pozicije zasedene (Slika 6).⁸³ Ker sta bila oba prelaza pomembna

---

⁷⁵ Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 18-19.

⁷⁶ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 12, akt »Kriegsfall I.-ÖU 1915.«, dokument »SAMMLUNG der vom AOK für die Reichsverteidigung erhaltenen Befehle.«

⁷⁷ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 14., Op. Nr. 1655/15.

⁷⁸ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 14., Op. Nr. 1703/15.

⁷⁹ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 12, Op. Nr. 1008/15 (zemljevid v prilogi).

⁸⁰ Simić, *Utrdbi pod Rombonom*, str. 237-239.

⁸¹ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 13, Op. Nr. 1120/15.

⁸² ÖSTA, KA, NFA, 184. Infanterie Brigade (I.Brig.), Ktn. 1635, Res. Nr. 708.

⁸³ ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1633, zavitek »7 Ungeordnete Op. Res. Akten Alarmrapporte Mai-August«, Res. Nr. 983 (zemljevid v prilogi).

za obrambo, je bil 12. maja v Kranjsko Goro poslan inženir Dollenz, da bi začel z izgradnjo ceste za lažji dostop na prelaz Mojstrovka. Za dela je divizijsko poveljstvo namenilo polovico delovnega oddelka ter 100 vojnih ujetnikov za transport materiala.⁸⁴

Za obrambo oz. zavlačevanje prodora italijanske vojske je bila že konec aprila na Bovškem poleg posadke v bovški zaporu v Klužah nameščena 2. stotnija 151. črnovojniškega pehotnega bataljona.⁸⁵ Tekom maja je bilo za obrambo na Bovško napotenih vedno več vojaških enot. V poročilu, ki ga je poveljstvo bovške zapore poslalo generalu Rohru 13. maja, je razvidno, da je bilo tedaj na Bovškem 24 častnikov in 593 vojakov, od tega 351 pripadnikov pehote in 206 pripadnikov artilerije. Največ enot je bilo nameščenih v obeh utrdbah v Klužah, medtem ko so vzdolž obrambne linije Svinjak-Kršovec do nastopa alarmantnega stanja stale manjše posadke.⁸⁶ Poleg treh stotnij v sprednji obrambni liniji je 21. maja divizijsko poveljstvo odredilo v Trenti zasedbo prehoda iz doline Zajence (Zadnjica) preko Luknje z enim vodom vojakov iz Mojstrane ter okrepitev na prelazu Mojstrovka z dodatno stotnijo vojakov,⁸⁷ saj je general Rohr zahteval brezpogojno zasedbo in obrambo prelaza.⁸⁸ Naslednjega dne je poveljstvo skupine Rohr na Bovško poslalo še zadnje okrepitve, dve stotniji iz V. bataljona 4. bosansko-hercegovskega pehotnega polka ter določilo obrambne naloge, ki jih mora bovška skupina izpolniti: preprečitev prodora proti Predelu in Soči, zasedbo prehoda iz Drežniških Raven in vzpostavitev povezave s tolminsko skupino ter zasedbo prehodov v liniji Krn-Vrata-Vršič-pl. Golobar-kota 561 (Na glavi) z nekaterimi enotami, ki bi imele rezervne čete v dolini Lepene in na območju za odsekom Krn-Vršič, vendar so bile podrobne razporeditve enot odvisne od razmer na zamišljeni liniji.⁸⁹ Dejstvo je, da so zaradi majhnega števila enot v začetku obrambnih priprav tamkajšnja poveljstva računala le na začasno obrambo prehodov po dolinah in so zelo pozno nekaj obrambnih enot usmerile na visokogorske prehode proti Krnu, ki pa niso bili utrjeni. Medtem o obrambi Rombona še niso razmišljali.

Ozračje je moralo biti v zadnjem mesecu čakanja na vojno napoved napeto. V Trbižu so imeli 30. aprila ponoči imeli pravi alarm, saj naj bi se na nebu pojavil zrakoplov. Poveljnik straže Johann Mallnig je ob 15 minut čez 10^h piskal alarm, vendar dva stražarja, ki sta se na pisk odzvala, nista videla nobenega zrakoplova in sta se vrnila v stražarnico, medtem ko je Mallnig petnajst

---

⁸⁴ ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1635, Res. Nr. 802.

⁸⁵ ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1637, E. Nr. 256/I.

⁸⁶ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 13, akt Op. Nr. 1410/15, Res Nr. 626/3.

⁸⁷ ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1628, Op. Nr. 11.

⁸⁸ ÖSTA, KA, NFA, 92. Infanterie Division (I.D.), Ktn. 3873, Op. Nr. 2/7.

⁸⁹ ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1628, Op. Nr. 13.

minut kasneje streljal na zrakoplov, ki naj bi krožil nad njim, in naj bi zatem izginil proti Italiji. Stražarji, ki so takoj pritekli, spet niso videli nič. Kmalu se je izkazalo, da se je poveljnik straže Mallnig, ki je bil znan alkoholik, verjetno spet napil žganja in v deliriju videl zrakoplov, ki ga niso videli ne ostali stražarji in ne druge postaje v smeri Predela in Bovca. Zmedeni Mallnig se naslednjega dne ni uspel spomniti, kaj točno je videl in kako je bilo videti, zato je bil zaradi zlorabe strelnega orožja 6. maja kaznovan z osem dnevnim hišnim priporom ter z degradacijo iz poveljnika straže v navadnega stražarja.⁹⁰

Čakanje na vojno z Italijo se je končalo na binkoštno nedeljo, 23. maja 1915 popoldan, ko je italijanski poslanik na Dunaju Giuseppe Avarna predal vojno napoved avstro-ogrskega zunanjemu ministru Istvanu Buriánu; z njo je italijanski kralj oznanil, da je Italija z naslednjim dnem v vojni z Avstro-Ogrsko.⁹¹ Naslednjega dne so celo državo preplavili letaki s cesarjevim manifestom posvečenem »Mojim narodom«, ki je državljanom v propagandno-patriotičnem duhu sporočil:

Kralj italijanski Mi je napovedal vojno.

Zvestobo je prelomila kraljevina italijanska svojima zaveznikoma, kakor zgodovina ne pozna enakega.

Več nego 30 let je trajala zaveza, v kateri je mogla Italija množiti svojo teritorialno posest in se razcvitati, kakor nikdar ni slutila. Sedaj pa Nas je Italija zapustila v uri nevarnosti in je z razvitimi zastavami prešla v tabor Naših sovražnikov.

Mi nismo ogrožali Italije, nismo kratili njenega ugleda, nismo se dotaknili njene časti in njenih interesov; vedno smo zvesto izpolnjevali svoje zavezniške dolžnosti in smo ji nudili svojo zaščito, ko je šla na bojišče.

Storili smo še več; ko je začela Italija s svojim pohlepnim očesom gledati čez Naše meje, smo bili odločeni za velike in bridke žrtve, za žrtve, ki so posebno bolele Naše očetovsko srce, samo da ohranimo zavezniško razmerje in mir.

Toda pohlepnost Italije, ki je mislila, da je treba izkoristiti trenutek, se ni dala potolažiti.

In tako se mora izpolniti usoda...⁹²

Javno ozračje se je sprostilo in vzdušje, ki ga je slovensko časopisje po začetku vojne z Italijo začelo ustvarjati, je krepilo domoljubna čustva med prebivalstvom ter med ljudi prinašalo številne stereotipe o verolomnih Lahih, ki kot vojaki raje bežijo kot se borijo. Poleg tega je vstop Italije v vojno omogočil dodatno moralno krepitev predvsem vojakov iz obmejnih dežel, ki so tako »upravičeno«⁹³ branili svoje domove pred vdorom nasprotnika. Poveljnik jugozahodnega bojišča generalpolkovnik nadvojvoda Evgen je vojakom sporočil, da so poklicani »tega sovražnika kaznovati

⁹⁰ ÖSTA, KA, NFA, 184. I. Brig., Ktn. 1635, Res. Nr. 704.

⁹¹ Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg...*, str. 395.

⁹² Stürgkh, "Cesarjev manifest", *Edinost*, 25. maj 1915, str. 1.

⁹³ Rok Stergar, "Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne", v: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, ur., *Velika vojna in Slovenci: 1914-1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), str. 150-152; Idem, "Lahu niti pedi...", str. 70-73.

za njegovo nizkotno izsiljevanje in grabežljivost. Spomnite se, da so vaši predniki tega sovražnika kljub veliki premoči vedno porazili.«⁹⁴ Henrik Tuma je bil tedaj verjetno eden redkih, ki je bil ob italijanski vojni napovedi zadovoljen nad dejstvom, »da bo italijanska vojska bržkone že prihodnji dan vkorakala v mesto« in je italijanskemu politiku iz Gorice celo rekel, »[a]ko mi dajo Italijani 300.000 mož, sem v enem tednu v Ljubljani.«⁹⁵

Na binkoštni ponedeljek, 24. maja 1915, se je za Bovško in za vsa ostala območja ob meji z Italijo začelo novo poglavje zgodovine velike vojne, ki je med civiliste in vojake prinesla novo vojno izkušnjo. Izkušnjo, ki se je v spomin zelo globoko vtisnila.

---

⁹⁴ ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1633, zavitek »7 Ungeordnete Op. Res. Akten Alarmrapporte Mai-August«, Nr. 13261.

⁹⁵ Henrik Tuma, *Iz mojega življenja: Spomini, misli in izpovedi* (Ljubljana: Naša založba, 1937), str. 335.

Armeebefehl

des k. u. k. Armee-Oberkommandos Op.-Nr. 10.680.

Se. k. u. k. Apostolische Majestät geruhten das nachstehende Manifest allergnädigst zu erlassen:

An Meine Völker!

Der König von Italien hat Mir den Krieg erklärt — ein Trenbruch, desgleichen die Geschichte nicht kennt, ist von dem Königreich Italien an seinen beiden Verbündeten begangen worden. Nach einem Bündnis von mehr als dreißigjähriger Dauer, während dessen es seinen Territorialbesitz mehren und sich zu ungeahnter Blüte entfalten konnte, hat uns Italien in der Stunde der Gefahr verlassen und ist mit fliegenden Fahnen in das Lager unserer Feinde übergegangen.

Wir haben Italien nicht bedroht, sein Ansehen nicht geschmälert, seine Ehre und seine Interessen nicht angetastet; wir haben unseren Bündnispflichten stets getreu entsprochen und ihm Schutz gewährt, als er ins Feld zog. Wir haben mehr getan: Als Italien seine begehrlichen Blicke über unsere Grenzen sandte, waren wir, um das Bundesverhältnis und den Frieden zu erhalten, zu großen und schmerzlichen Opfern entschlossen, zu Opfern, die unserem väterlichen Herzen besonders nahe gingen. Aber Italiens Begehrlichkeit, das den Moment nützen zu sollen glaubte, war nicht zu stillen — und so muß sich das Schicksal vollziehen.

Dem mächtigen Feinde im Norden haben in zehnmonatlichem, gigantischem Ringen und in treuester Waffenbrüderschaft mit den Heeren Meines erlauchten Verbündeten Meine Armeen siegreich standgehalten.

Der neue, heimtückische Feind im Süden ist ihnen kein neuer Gegner. Die großen Erinnerungen an Novara, Mortara, Custoza und Lissa, die den Stolz Meiner Jugend bilden und der Geist Radetzky's, Erzherzog Albrechts und Tegetthoff's, der in Meiner Land- und Seemacht fortlebt, bürgen Mir dafür, daß wir auch gegen Süden hin die Grenze der Monarchie erfolgreich verteidigen werden.

Ich grüße Meine kampfbewährten, siegerprobten Truppen, ich vertraue auf sie und ihre Führer! Ich vertraue auf Meine Völker, deren beispiellosem Opfermut Mein innigster, väterlicher Dank gebührt. Den Allmächtigen bitte Ich, daß er unsere Fahnen segne und unsere gerechte Sache in seine gnädige Obhut nehme.

Franz Joseph m. p.

Soldaten!

Ihr habt die in ernster Stunde gesprochenen Worte unseres allergnädigsten obersten Kriegsherrn vernommen. Sie kennzeichnen die ganze schmachvolle Niedertracht unseres neuen Feindes, der jahrzehntelange Treue mit schändlichem Verrat lohnt! Sie weisen uns Soldaten aber auch die neue, große Aufgabe, deren Lösung Seine Majestät und das Vaterland vertrauensvoll in unsere Hände legen; kein ehrlicher, neuer Feind tritt uns Aug' in Aug' entgegen. Nein, der treulose, bisherige Bundesgenosse Oesterreich-Ungarns und Deutschlands sieggekronter Heere und Flotten, die nach zehnmonatlichem heißem Ringen gegen die halbe Welt unbeseigt und fester denn je im Kampfe stehen, fällt uns heimtückisch in den Rücken.

An uns Soldaten ist's, diese beispiellose Haltung unserer Feinde mit Blut und Eisen zu strafen und ihnen wieder den Weg zu zeigen, den dereinst schon unsere Vorfahren bei Mortara und Novara, bei Custoza und Lissa gewiesen haben. Unser heißgeliebter, allergnädigster Herr, der alles versucht, um uns und unseren Verbündeten diese neue Prüfung zu ersparen, soll den Geist Radetzky's, Erzherzog Albrechts und Tegetthoff's in uns wieder finden! Wir wollen ihre würdigen Enkel sein! „Viel Feind, viel Ehr'!“ sei unser Kampfruf! So grüßen wir unseren erhabenen Kaiser und König und unsere treuen Waffenbrüder, so grüßen wir im Norden unsere Kameraden, die im Süden bereit stehen, den schmachlichen Einbruch in unseren Rücken zu troßen, bis auch für den Süden der Tag anbricht, der blutige Vergeltung bringt!

Soldaten! Ohne Zagen, frohen Mutes los auf den neuen Gegner! Mit Gottes Hilfe und in treuer Waffenbrüderschaft mit unseren verbündeten Kameraden werden wir auch ihn zu schlagen wissen!

Feldmarschall Erzherzog Friedrich m. p.

Slika 7: Manifest Franca Jožefa ter poziv feldmaršala nadvojvode Evgena iz vrhovnega vojaškega poveljstva ob začetku vojne z Italijo, ki so ga prejele vse vojaške enote. Vir: ÖSTA Kriegsarchiv.

Prebivalstvo iz oči v oči z vojno: Bovško gre v begunstvo

Preljubi moj primorski dom,
jaz nikdar zabil te ne bom,
kjer milo peli so zvonovi,
zdaj težki mi grome topovi.⁹⁶

Slutnje o vojni s Kraljevino Italijo so se najverjetneje pojavljale med bovškim prebivalstvom že v tednih pred 23. majem 1915, ko so avstro-ogrske vojaške enote aktivneje utrjevale obrambno linijo med trdnjavo Kluže in ožino pri Kršovcu, s katero bi ustavile prodor italijanske vojske v notranjost monarhije. Negotovost predvojnih dni kaže dogajanje v sosednjem Kobaridu, kjer so se preko maja pojavljale razne alarmantne novice, da so se ljudje sredi noči zbirali na ulicah prestrašeni ter malodušni *»in se niso mogli odločiti, kaj naj prav za storijo; ali naj se res vrnejo domov, ali naj vzlic vsemu gredo na slepo srečo proti Tolminu in dalje tja kam.«*⁹⁷ Kolektivni spomin vélike vojne na Bovškem se začne na binkoštni ponedeljek 24. maja, ko je bovški dekan Ivan Vidmar pri maši oznanil: *»Vojna bo! Bovec mora biti v 24 urah izpraznjen.«*⁹⁸ S tem oznanilom je tisoče prebivalcev Bovškega postalo del novega begunskega toka, ki se je vil od Tirolske do Jadrana v notranjost Avstro-Ogrske.

Odhod bovškega prebivalstva v begunstvo je bil le kaplja v begunsko morje, saj je bilo begunstvo ena od množičnih značilnosti vélike vojne, ki je bila statična na frontah in v gibanju v zalednih območjih. Govorimo o milijonih prebivalcev, ki so zaradi bojov morali prostovoljno ali pod prisilo zapustiti svoje domove, kot recimo 1,4 milijona prebivalcev Belgije ali 1,3 milijona prebivalcev Baltika ob prodiranju nemške vojske leta 1914 in 1915. Begunstvo je tako postalo del vojne na vseh evropskih bojiščih, med zadnjimi se je začelo prav na območju novega bojišča med Kraljevino Italijo in Avstro-Ogrsko maja 1915, ko je domove do konca maja zapustilo preko 100.000 ljudi, ki so bili evakuirani iz strateško pomembnih območij.⁹⁹

⁹⁶ Anton Grgič, "Preljubi moj primorski dom", v: *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 11 (2016), str. 4.

⁹⁷ Fran Merljak, "Na binkoštno nedeljo 1915 v Kobaridu: Spomini ob dvajsetletnici italijanske vojne napovedi", v: Branko Marušič, ur., *Goriški spomini: sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830-1918* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002), str. 435.

⁹⁸ Citirano po: Vinko Avsenak, *»Iz življenjske poti Darinke Kravanja«*, *Na Fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 5 (2008), str. 9.

⁹⁹ Klaus J. Bade, *Evropa v gibanju: Migracije od poznega 18. stoletja do danes* (Ljubljana: Založba / *cf., 2005), str. 275-279; Petra Svoljšak, "Begunstvo - nedokončana zgodba", v: Ines Beguš in Marko Klavora, ur., *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik* (Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016), str. 12-15; Paolo Malni, "Evacuati e

Priprave na evakuacijo območij ob meji z Italijo so se začele že v mesecih pred vojnim stanjem v načrtu za primer vojne »I« (Kriegsfall »I«), ki je predvideval organiziran prevoz prebivalstva iz vojnega območja. S pomočjo vlakov bi prebivalstvo odpeljali v Lipnico pri Gradcu, kjer bi bila preiskovalna postaja: medicinski pregled, razdelitev ter policijski pregled, s katerim bi ločili »nevarne elemente«. Sledil bi nadaljnji prevoz v notranjost države, kjer bi prebivalstvo ostalo skupaj glede na svojo nacionalnost. Glede na gmotno stanje bi evakuiranci v notranjosti pristali v begunskem taborišču ali pa si poiskali svoje prebivališče, o čemer so po ekonomsko-socialnem ključu odločali avstrijski uradniki. V praksi je to pomenilo, da je bilo za prvo kategorijo beguncev poskrbljeno za preživetje v celoti znotraj ograjenih taborišč, medtem ko je morala druga skupina z begunsko denarno podporo poskrbeti za svoje preživetje v zaledju.¹⁰⁰ Skrb za begunce je prešla na cesarsko-kraljevo ministrstvo za notranje zadeve, ki si je prizadevalo, da bi prebivalci ostalih dežel kar najlepše sprejelo begunce, ki so žrtve vojne. Poleg teh so bili ustanovljeni tudi pomožni uradi za begunce, kot je bil Pomožni odbor za begunce z Juga na Dunaju ali Posredovalnica za goriške begunce v Ljubljani.¹⁰¹ Kot so goriškim beguncem sporočili v časopisju, je odbor med drugim posredoval podatke o nastanitvi beguncev, prostih stanovanjih, prostih kmečkih delovnih mestih in drugo.¹⁰² Za zbiranje denarnih sredstev pa je bil npr. 24. junija 1915 ustanovljen Odbor za pomoč slovenskim beguncem v Gorici, kateremu »*naj vsakdo kaj žrtvuje za svoje brate na skrajni južni meji.*«¹⁰³

Čeprav je načrtovanje potekalo že dolgo pred vojno napovedjo, je bil ukaz za varovanje (Bergungsbefehl) izdan komaj nekaj dni prej, tj. 19. maja 1915. S tako poznim odzivom je oblast želela predvsem preprečiti nepotrebno vznemirjanje prebivalstva.¹⁰⁴ Ukaz o varovanju, ki je med

---

fuggiaschi del fronte dell'Isonzo: I profughi della Grande Guerra in Austria e in Italia", v: Franco Cecotti, ur., *"Un esilio che non ha pari": 1914-1918: Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria* (Gorizia: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia; LEG, 2001), str. 104-105; Kaja Širok, "'Z eno nogo na poti v krtovo deželo': Umik civilnega prebivalstva iz Goriške v avgustu 1916", *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 54, št. 3 (2006), str. 425.

¹⁰⁰ Jernej Kosi, "Evakuacija, beg in namestitev goriško-gradškega civilnega prebivalstva v avstrijskem zaledju po odprtju soške fronte: med brezhibno pripravljenimi načrti in njihovo kaotično izvedbo", v: Ines Beguš in Marko Klavara, ur., *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik* (Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016), str. 21-23.

¹⁰¹ Petra Svoljšak, "'Smo ko brez gnezda plašne ptice' (Alojz Gradnik, Molitev beguncev). Slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski", v: Vincenc Rajšp, ur., *Soška fronta 1915-1917: Kultura spominjanja* (Dunaj-Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut, Založba ZRC, 2010), str. 92-93; Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci: Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*, knj. 2 (Ljubljana: samozaložba, 1934), str. 509-510.

¹⁰² Odbor, "Za goriške begunce", *Slovenec*, 7. julij 1915, str. 1.

¹⁰³ "Rojaki!", *Slovenec*, 30. junij 1915, str. 1.

¹⁰⁴ Kosi, "Evakuacija, beg in namestitev...", str. 24.

drugim zadeval vsa primorska okrajna glavarstva, je določal, da bo umik tako upravnih uradov kot prebivalstva sledil po dodatnem ukazu vojaškega poveljstva.¹⁰⁵ Tu je potrebno povsem poudariti, zakaj ukaz vojaške in ne civilne uprave. V neposrednem zaledju fronte je vojska imela postavljeno kompleksno mrežo različnih služb, ki so za svoje nemoteno delovanje morale imeti oblast tudi nad civilno upravo. Ob vojni napovedi je cesar le še izdal naredbo, ki je poveljniku fronte proti Italiji

Slika 8: Goriški begunci na poti v notranjost monarhije. Vir: ÖNB Bildarchiv.

dala pristojnosti nad izdajanjem uredb in ukazov na deželni ravni.¹⁰⁶ Tako so Okrajno glavarstvo Tolmin in njegove občine morali čakati v negotovosti na ukaz, ki bo odločal o nadaljnji usodi uradov in ljudi.

¹⁰⁵ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK.), Ktn. 375, Op. Nr. 233.

¹⁰⁶ Walter Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2014), str. 50 (gl. tudi pod opombo št. 140).

Ukaz o evakuaciji na Bovškem naj bi bil izdan že 23. maja (četudi je Fran Milčinski že 10. maja v svojem dnevniku zapisal govorce, da je Bovec izpraznjen) in do 21. ure bi morale biti predvidene občine izpraznjene,¹⁰⁷ vendar o tem ni zanesljivega vira, saj se v spominih omenja le naslednji dan. Zelo verjetno je, da je ukaz bil izdan že ob dnevu vojne napovedi, razglašen pa je bil z naslednjim dnem.

V notranjost Avstro-Ogrske

Na dan vojne napovedi je poveljstvo armadne skupine generala Rohra prejelo ukaz iz vojaškega poveljstva v Gradcu, kjer je poveljstvo zahtevalo, da se morajo bežeči prebivalci zbrati v skupino, iz katere je potrebno izbrati vodjo, ki bo skrbel za red in spoštovanje cestnih pravil. Izrecno je še poudarjeno, da begunci ne smejo potovati od vasi do vasi, naprej in nazaj.¹⁰⁸ Čeprav ukaz predvideva odhod prebivalstva v begunstvo v določenem redu, je ta red, kot bomo videli v nadaljevanju, obveljal le na papirju.

Ukaz o evakuaciji je 24. maja bil namenjen krajem znotraj bovške kotline, tj. naselja in zaselki Bovec, Čezsoča, Kal-Koritnica, Plužna, Podklopca, Jablenca in Vodenca (odšlo pa je tudi nekaj prebivalcev Srpenice in Žage). Prebivalci Bovškega so tako bili soočeni z odhodom iz svojih domov, za kar jim je vojaška oblast namenila 24 ur časa. Razglaševalci so tako prebivalcem obljubljali le nekajdnevno izselitev, zato so s seboj lahko vzeli le manjše količine hrane in obleke. Premožnejši Bovčani so tako še istega dne zapregli svoje kočije ter se podali na pot preko prelaza Predel v notranjost, kot npr. družina Pirčevih, ki je z zapreženim vozom odšla po najkrajši poti na Koroško k svojemu stricu Martinu v Sovče (Seltschach) pri Podkloštru (Arnoldstein).¹⁰⁹ Večina ostalih prebivalcev je na pot odšla z naslednjim dnem. Zgodilo se je tudi, da nekateri niso želeli zapustiti svojih domov in naj bi v Bovcu vztrajali še nekaj tednov, preden jih je vojaška oblast prisilno izselila.¹¹⁰ Bolj verjetno je, da so nekateri prej ostali doma še nekaj dni, kot pa tednov, ker

---

¹⁰⁷ Gl. Svolfšak, "Smo ko brez gnezda plašne ptice'...", str. 92.

¹⁰⁸ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (AGK. Rohr), Ktn. 13, Op. Nr. 1608/15.

¹⁰⁹ Avsenak, "Iz življenjske poti...", str. 10.

¹¹⁰ Peter Stres, "Usoda prebivalstva na Bovškem v času Soške fronte", v: Jurij Kunaver, ur., *Pokrajina in ljudje na Bovškem: Zbornik* (Ljubljana: Republiški koordinacijski odbor gibanja "Znanost mladini", 1988), str. 13.

je vojska hitro izpraznila vasi; npr. Čezsoča je bila zagotovo do 25. maja popoldan izpraznjena, ker je minerska enota ob 18.30 razstrelila most preko Soče.¹¹¹

Kljub strogemu načrtovanju vojaške oblasti o postopku evakuacije prebivalstva v notranjost je slednja potekala vse prej kot organizirano. Iz različnih spominov je razvidno, da so begunci v zaledje odšli tako po dolini Soče kot dolini Koritnice. Družina Franja Klavore je bila ob odhodu v begunstvo povsem razdrobljena. Oče in Franjo sta po prihodu v Trbiž odšla vsak svojo pot, prvi iskat ostale družinske člane proti Bovcu, drugi z vlakom v Ljubljano k stricu. Slednji je v Trbižu videl svoja brata, ki sta na vojaškem tovornjaku potovala proti Beljaku (Villach), medtem ko je oče v Logu pod Mangartom srečal mamo, ki je s culo in dvema kravama z ostalimi Bovčani šla proti Trbižu. Družina se je na koncu po mesecu dni tavanja zbrala in nastanila v Kranjski Gori.¹¹²

Del bovškega prebivalstva se je najprej zatekel v dolino Bavšice. Tam je pristala Jožefa Čopi z znanci, za katerih otroke je skrbela, medtem ko je ostala njena družina potovala po dolini Soče do Trente.¹¹³ Pot proti Soči in Trenti je najverjetneje odšla večina prebivalcev evakuiranih vasi, kjer so ostali le nekaj dni, preden so morali naprej v notranjost države.¹¹⁴ Begunci so v Bavšici ostali še mesec dni, preden so bili zaradi nevarnosti artilerijskega obstreljevanja poslani dlje v zaledje. Zanimivo je, da so med tem lahko še hodili v izpraznjeno območje, kjer so opravljali kmetijska opravila na svojih poljih.¹¹⁵ To je bilo povsem mogoče, saj je vojaško poveljstvo v Gradcu še pred nastopom vojnega stanja poslalo na poveljstva na fronti dovolilnice, s katerimi so lahko šli civilisti v območje pred obrambno linijo.¹¹⁶

Begunski val bovških prebivalcev, ki se je najprej ustavil v višje ležečih vaseh dolin Soče in Koritnice ter je le delno pronical v notranjost države, je z začetkom junija prodril preko prelazov, tokrat v še večjem številu. Že 31. maja 1915 so avstro-ogrske obrambne enote po vrhovih nad Lepeno izgubile vrh Vršiča ter se morale umakniti na nižje položaje. S tem je večji del doline Soče in Lepene postal izpostavljen artilerijskemu obstreljevanju. Do konca junija so bili po ukazu vojaškega poveljstva izpraznjeni kraji »*Malnik, Pod Klancem, Balž, Lepenje, zahodni del Soče, Predil,*

---

¹¹¹ ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1628, Op. Nr. 18/5.

¹¹² Vasja Klavora, *Plavi križ: soška fronta: Bovec 1915-1917* (Koper: Lipa, 1991), str. 61.

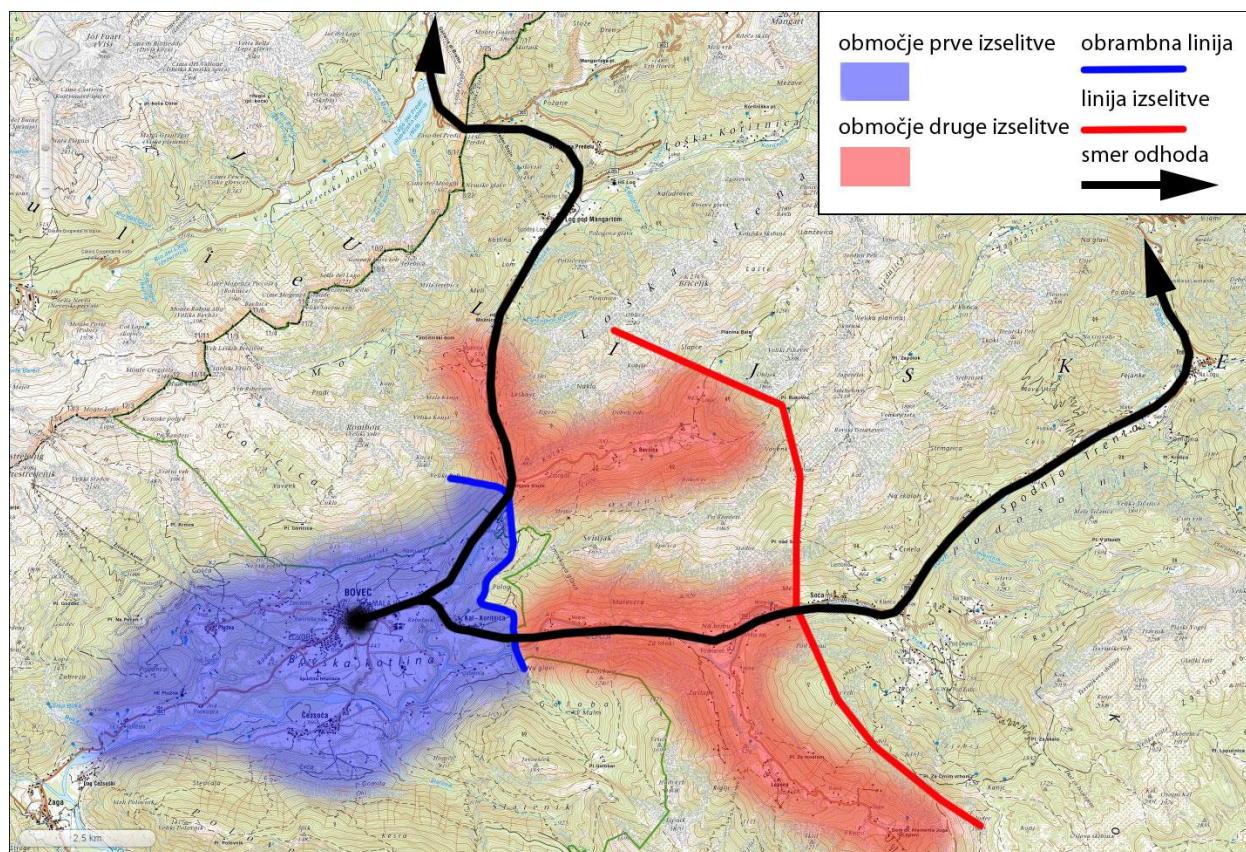
¹¹³ Ibidem, str. 67.

¹¹⁴ Avsenak, "Iz življenjske poti...", str. 10.

¹¹⁵ Klavora, *Plavi križ*, str. 67.

¹¹⁶ ÖSTA, KA, NFA, I.D., Ktn. 3873, Op. Nr. 4/4.

Rabelj (samo delno).»¹¹⁷ Temu je v septembru sledila še dodatna izdaja ukaza, s katerim je poveljstvo divizije v Soči izpraznilo vso območje prej omenjenih zaselkov ter celotno dolino Bavšice, glede na določeno črto na zemljevidu, ki je potekala: Krnica - Pl. Bukovec - Pl. nad Sočo - Črni vrh - Predel - Kaluder - Vel. Bogatin.¹¹⁸ Zadnja stroga evakuacija v begunsko taborišče v Wagni naj bi konec septembra doletela še prebivalce Spodnjega Loga, ki »so bili vsi brez izjeme obravnavani kot nezanesljivi.«¹¹⁹ Od konca maja do konca septembra 1915 je tako svoje domove zapustilo prebivalstvo celotne bovške kotline, dolin Lepene in Bavšice ter polovica vasi Soča in Log. Pot jih je vodila preko enega od gorskih prelazov na Koroško ali Kranjsko (Slika 9).

Slika 9: Evakuacija Bovškega, maj - september 1915. Vir: Geopedia.si. Tehnična obdelava: avtor.

Pot v neznano ni bila lahka, saj je večina morala peš na Kranjsko ali na Koroško. Tako je dijak Ivančič pisal nadškofu Frančišku Borgii Sedeju o svoji poti nekam na Koroško:

¹¹⁷ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK.), Ktn. 424, I. Nr. 2051.

¹¹⁸ ÖSTA, KA, NFA, 44. Schützen Division (Sch.D.), Ktn. 2250, Op. Nr. 506/21.

¹¹⁹ Citirano po: Malni, "Evacuati e fuggiaschi...", str. 103; tu je potrebno dodati, da gre za še nikoli prej omenjeni podatek o izselitvi Loga, ki bi ga bilo potrebno še dodatno preveriti v državnem arhivu v Trstu, kjer ga je avtor članka našel. Po pogovoru z avtorjem članka, sem že ugotovil, da se sklicuje na isto št. ukaza, ki ga tudi sam navajam v opombi št. 117. Kot vse kaže obstajajo v tržaškem arhivu še dodatni dokumenti v povezavi z ukazom I. Nr. 2051, ki mogoče prinesejo še kakšne dodatne ugotovitve o evakuaciji Bovškega.

Od 24./V. t. 1. smo od doma bili smo do 11./IX. V Baušici, kjer pa nismo bili gotovi življenja nobeno uro. 11./IX. Ob 5h popoldne je prišel orožnik in nas gnal. Kam niti sam ni vedel. Ob 11h ponoči smo že bili na avtomobilih. 2 dni smo rabili do Trbiža gonili so nas namreč s kraja v kraj. Tu smo se srečno odtrgali od ostalih in prišli tu sem.¹²⁰

Dohajanje beguncev na Kranjsko in Koroško je predstavljalo veliko breme za tamkajšnje občine, ker je bilo potrebno prišleke nahraniti ter nekako transportirati naprej. Občina Kranjska Gora je poslala telegram na Okrajno glavarstvo Radovljica z zahtevo za 500 kg sira ter dovoljenje, da se beguncem dovoli prosta vožnja z železnico, ker »*več teh beguncev imajo na različnih krajih Koroške in Štajerske svoje sorodnike in znanke.*«¹²¹ Izstavljanje dovolilnic za potovanje v notranjost dežel s strani Okrajnega glavarstva Radovljica je kmalu naletelo na težave pri vojaški oblasti, saj je njihov načrt predvideval drugačen potek transporta. V začetku oktobra 1915, ko je Franc Bizjak iz Bovca skušal v zaledje poslati šest bovških beguncev (dva do Knittelfelda, štiri dlje v notranjost), je zaledno armadno poveljstvo opozorilo, »*da je potrebno begunce iz Bovca z zbirnim transportom usmeriti v Lipnico [Leibnitz]; zato 1) se sploh ne smejo zadrževati v Kranjski Gori, 2) morajo biti pod nadzorstvom v času zbiranja za transport v Lipnico.*«¹²² Dodali so še, da pod nobenim pogojem ne smejo prejeti dovolilnic za potovanje na področje operacij. Kljub vsemu je videti, da je v zaledju Kranjske, Koroške in Štajerske vseeno končalo veliko družin z Bovškega, preden bi jih uspeli poslati v begunska taborišča, za kar so bili zaslužni tudi prej omenjeni posredovalni uradi, ki so med drugim občinske urade naprošali, da pošiljajo sezname nastanjenih beguncev.¹²³ Tako lahko vidimo, da so se nekateri begunci z Bovškega nastanili v Kranjski Gori, Podkorenu, Dovjah, Mojstrani, Begunjah, Bledu, Ljubljani idr.¹²⁴

Odhod prebivalstva v begunstvo je povzročil prekinitev povezanega družbenega življenja znotraj družin, sosesk, vasi, ipd. Komunikacija med družinskimi člani ali prijatelji je bila že delno otežena zaradi odhoda velikega dela moških v vojno, odhod večine Bovškega v begunstvo pa je vse skupaj postavil na glavo. Nekdaj sosedi so postali daljni znanci po raznih krajih Avstro-Ogrske. Iskanje stikov je postalo del njihovega vsakdanjika, ki ga ja skušala reševati tudi že omenjena

¹²⁰ Nadškofijski arhiv Gorica (ACAG Curia), fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 500.

¹²¹ Arhiv Republike Slovenije (SI AS), fond 137 - Okrajno glavarstvo Radovljica, t. e. 586, a. e. 3184/586, Zl. 18513 in telegram št. 26.

¹²² SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, Res. Nr. 4037/E.

¹²³ Svoljšak, "Smo ko brez gnezda plašne ptice'...", str. 93.

¹²⁴ Slednji podatki so razvidni iz arhivskih dokumentov: SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, Zl. 9310/Mob in Z. 17790 in dok. št. 1077; ZAL, fond JES-2 Občina Dovje-Mojstrana, t. e. 20, a. e. 142, Popis beguncev z Goriškega; ZAL, fond JES-2, t. e. 21, a. e. 145, št. 3640; PANG, fond 28 - Občina Bovec, t. e. 1, a. e. 3, *Uradna knjiga posredovalnega urada.*

Posredovalnica za goriške begunce v Ljubljani.¹²⁵ Na pomoč je priskočilo tudi slovensko časopisje, saj so v *Slovenecu* v rubriki Pogrešane družine z Goriškega objavljali poizvedovanja za vsemi, s katerimi so zaradi odhoda v begunstvo ljudje izgubili stike.¹²⁶ Kot primer naj služi poizvedba Andreja Kašce, ki je služil pri oddelku za varovanje železnice v Dutovljah, kjer piše: »Išče se družina Kristine Kašca, Bovec št. 37.«¹²⁷ Slednja se je v begunstvu z družino nastanila v Seebachu št. 49, kot je razvidno iz seznama, ki se je ohranil v arhivu bovške občine,¹²⁸ in do katerega naslova je najverjetneje slej ali prej prišel tudi Andrej. Je pa to seveda le ena izmed tisočih podobnih zgodb o iskanju, ki so se odvijale v zaledju soške fronte. Korespondenca med razseljenimi prebivalci Bovškega je bila edina medsebojna povezava in škoda je, da za Bovško ni ohranjene podobne družinske korespondence, kot je za primer Tolminske,¹²⁹ ki bi nam lahko prikazala vse težave in izkušnje neke družine tako v begunstvu kot na fronti.

Ne smemo pozabiti, da so begunci v zalednih krajih naleteli na negativne odzive ljudi, spletene iz stereotipov, po katerih naj bi begunci kradli, odžirali delovna mesta in hrano, prenašali bolezni, ipd. Vendar je bilo v vseh negativnih odzivih nekaj resnice, saj so bili begunci pripravljeni storiti vse za svoje preživetje in preskrbo, kot bomo videli tudi v nadaljevanju.¹³⁰ Nič nenavadnega ni bilo, če je zaradi begunskih napetosti kdaj izbruhnil pretep, kot se je to zgodilo Tereziji Kašca iz Bovca, ki jo je hči neke posestnice ob prepiru pretepla z metlo in ugriznila.¹³¹ Podobnih primerov bi zagotovo še našli.

Na koncu velja nekaj besed nameniti še prehodu občinskih uprav v zaledje. Ukaz za transport beguncev je namreč predvideval, da se skupaj z njimi v Lipnico odpeljejo tudi občinske pisarne. Stroške za prevoz za vse brez sredstev je pokrilo okrajno glavarstvo.¹³² Z Bovškega sta ob evakuaciji morali oditi občinski pisarni Bovca in Čezsoče ter pisarna Okrajnega sodišča Bovec. Predvidevamo lahko, da so se vse pisarne selile po enaki poti, zato lahko na primeru denarnega dnevnika bovške občine vidimo, da je bila pisarna najprej 26. maja 1915 preseljena v Sočo. Od tu je bila 12. junija preseljena na zaselek Lemovlje nad Sočo, saj so tu verjetno lažje nudili uradno

¹²⁵ Odbor, "Za goriške begunce", *Slovenec*, 7. julij 1915, str. 1.

¹²⁶ Komac, "Hudič vzemi vojske...", str. 220.

¹²⁷ "Pogrešane družine z Goriškega", *Slovenec*, 24. julij 1915, str. 8.

¹²⁸ PANG, fond 28, t. e. 1, a. e. 3, *Uradna knjiga posredovalnega urada*, str. 2.

¹²⁹ Tu je mišljena predvsem objavljena korespondenca družine Valentinčič, gl.: Majda Valentinčič, ur., *Vojska nas ne vzame: Vojaška in begunska korespondenca družine Valentinčič med prvo svetovno vojno* (Tolmin: Tolminski muzej, 2017).

¹³⁰ Širok, "Z eno nogo na poti...", str. 426.

¹³¹ "Primorske novice", *Slovenec*, 4. oktober 1916, str. 4.

¹³² SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, Zl. 18205.

Slika 10: Stavba ljudske šole v Kalu v ruševinah. Vir: ÖNB Bildarchiv.

pomoč beguncem iz Bavšice, ki so bežali dlje v zaledje. Pisarna se je zatem selila v Trento, iz Trente v Kranjsko Goro in je nazadnje dobila nadomestni sedež v Radovljici, skupaj s pisarno občine Čezsoča.¹³³ Iz enega od dopisov na Okrajno glavarstvo Radovljica, je razvidno, da si je župan Bovca že ob koncu julija prizadeval, da bi glavarstvo posredovalo za prizadete občinske urade,¹³⁴ kar lahko razumemo kot posredovanje pri iskanju prostora za namestitvev uradov. Sredi leta 1917 je bila pisarna občine Čezsoča nedejavna, saj je bil njen upravitelj Fric Kavs vpoklican v vojsko. Občani Čezsoče so prosili, da se kot gerent poveri župan bovške občine Jonko, saj »*pozna kot neposrednji sosed-župan tako natančno vse občane Čezsoške kakor svoje lastne in tudi razmere*

¹³³ Klavora, *Plavi križ*, str. 62-63; Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 13; začetna namestitvev obeh občinskih uradov v Soči je razvidna tudi iz dopisa Okrajnega glavarstva Tolmin v Radovljico glede poštne povezave z evakuiranimi kraji, gl.: SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, št. Zl. 4074/15.

¹³⁴ SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, št. 718.

so njemu najbolj znane.«¹³⁵ A kot vse kaže je bovški župan predlog zavrnil, saj v kratkem in nejasnem odgovoru zapiše le, da občini želi dobrega gerenta, ne omenja pa podpore danemu predlogu.¹³⁶ Kako in če so zadevo rešili, ni znano. Je pa znano, da se je bovški okrajni sodnik do junija 1916 nahajal tudi v Radovljici, a sodišče tedaj ni poslovalo. Sodnik Fran Vidmar je bil tedaj po dolgem dopustu poslan na delo k okrajnemu sodišču v Bruck ob Leithi. Tu je deloval v zapuščin-skih in varstvenih sodnih zadevah za goriške begunce v tamkajšnjem taborišču.¹³⁷ Bovsko sodišče pa je začelo ponovno delovati šele v letu 1918.

Begunska taborišča

Slabše gmotno stanje nekaterih bovških beguncev je botrovalo temu, da se je njihova begunska pot končala v enem od begunskih taborišč. Ljudje, ki so živeli le od poljedelstva in živinoreje niso imeli dovolj finančnih sredstev, da bi svoje družine uspeli preživeti le z begunsko denarno podporo. Čeprav so skupaj z živino zapustili domove, jo je že med potjo odkupila vojska. Po ukazu poveljstva divizije v Beljaku si je vojska lahko proti plačilu pridobila klavno živino iz evakuiranih območij, katere presežek je nato odkupila postaja za preskrbo (Fassungstation).¹³⁸ Marsikatera begunska družina je potem s svojim minimalnim zaslužkom še mesece tavela po zaledju, dokler ni končno pristala v zbirališču v Lipnici. Jožefa Čopi se je teh mesecev spominjala:

Pot nas je pripeljala v kraj Seebach na Koroškem, kjer smo ostali tri mesece. Živino, ki smo jo vzeli od doma, smo prodali že po poti; mnogi so jo prodali že vojakom v trdnjavi Kluže za zakol in hrano. [...] Moj oče je tam popravljajl čevlje, in prištedili smo si že nekaj skromnih prihrankov. Od tu smo morali v Lipnico, in ko se nas je nabralo za poln vlak, so nas odpeljali v begunsko taborišče Gmünd.¹³⁹

Pot iz Lipnice je begunce vodila v različna taborišča. Med tistimi, ki so sprejela največ primorskih beguncev so bila taborišča v Brucku ob Leithi (Bruck an der Leitha), Wagni (Wagna bei Leibnitz) Steinklammu ter Gmündu.¹⁴⁰ Ne smemo pozabiti tudi na taborišče za politične zapornike Katzenau pri Linzu, kamor je bil kot politično nezanesljiv poslan Bovčan Ivan Mihelič.¹⁴¹ V teh krajih se je življenje beguncev znotraj ograjenih prostorov nadaljevalo naslednji dve leti in

¹³⁵ »Vesti iz primorskih dežel", *Slovenski narod*, 30. julij 1917, str. 4.

¹³⁶ »Vesti iz primorskih dežel", *Slovenski narod*, 4. avgust 1917, str. 3.

¹³⁷ "Primorske novice", *Slovenec*, 3. junij 1916, str. 7.

¹³⁸ ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1635, Res. Nr. 1106.

¹³⁹ Citirano po: Klavara, *Plavi križ*, str. 67-68.

¹⁴⁰ Svoljšak, "Smo ko brez gnezda plašne ptice...", str. 94.

¹⁴¹ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 13.

pol. Večina bovških beguncev, ki so morali v taborišča, se je zbrala v taborišču Steinklamm in v taborišču Bruck,¹⁴² kamor so jih po posredovanju tolminskega dekana Ivana Rojca premestili iz Gmünda.¹⁴³ Stanje je bilo za begunce iz Bovca, Koritnice in Plužen v Gmündu izredno slabo, saj so v barakah živeli skupaj z begunci iz Galicije, ki se jih je Jožefa spominjala kot zelo moteče. Čeprav je bilo življenje v novem taborišču še vedno težko, v njem begunci niso doživeli takšnih kulturnih nasprotij z ostalimi begunci, kot so jih doživljali v Gmündu.¹⁴⁴

Slika 11: Vtis iz begunskega taborišča. Vir: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Po preselitvi beguncev iz Gmünda je bila v taborišču Bruck ob Leithi nameščena največja skupina beguncev s celotne Goriške. Leta 1918 je bilo tam nastanjenih kar 4.827 goriških beguncev,¹⁴⁵ zato ni čudno, da ga je Andrej Gabršček pri svojem opisovanju poimenoval kar "Slovensko taborišče". Ker so bila vsa taborišča zgrajena enako in so delovala po enakem načinu, si kot primer delovanja oglejmo le taborišče v Brucku, za katerega je zbranih največ podatkov. Bilo je eno izmed

¹⁴² Razvidno iz seznama izseljenih hiš: PANG, fond 28, t. e. 1, a. e. 3, *Uradna knjiga posredovalnega urada*.

¹⁴³ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 13-16.

¹⁴⁴ Klavara, *Plavi križ*, str. 68.

¹⁴⁵ Malni, "Evacuati e fuggiaschi...", str. 104.

manjših, saj ga je sestavljalo le 22 velikih barak, v katerih je bilo do 160 ljudi, v primerjavi s taboriščem Wagna, kjer je bilo 120 barak. Vsi novi begunci so morali ob prihodu skozi kopališče in dezinfekcijske prostore ter skozi sprejemno pisarno, kjer so uredili vse potrebno za svojo namestitev (prejeli bone za hrano, posode in odeje). Skupne kuhinje so skrbele za redne obroke, medtem ko so si lahko dodatno sami kuhali na manjših pečeh v barakah. Celotno taborišče je imelo električno razsvetljava. Za versko oskrbo med begunci so konec leta 1915 skrbeli štirje duhovniki, ki so odšli skupaj s prebivalstvom v begunstvo. Poleg tega je bilo urejeno tudi šolsko izobraževanje v šestrazredni osnovni šoli, kjer je poučeval tudi učitelj Franc Uršič iz Bovca. Dodatna izobraževanja so potekala preko raznih tečajev, na katerih so se učili obrtnih in gospodinjskih del, medtem ko so na posebnih strokovnih tečajih učili šiviljstvo in krojaštvo.¹⁴⁶ Šolstvo je preko vojne postalo povsem prežeto z vojsko in s tem del t. i. »šolske fronte«, ki je v zaledju pomagala preko različnih del za vojaško industrijo, kar se lepo vidi na primerih tečajev v taboriščih.¹⁴⁷

Taboriščniki so imeli v bližini veliko možnosti za delo, kot je navedeno v enem od poročil, saj jih je okoli 350 že konec leta 1915 delalo v tovarnah, delavnicah in bolnišnicah. Razne delavnice so bile tudi znotraj taborišča, tako da je službo imelo preko 450 beguncev. Uprava je skrbelo, da so bili taboriščniki redno obveščeni o novih delovnih ponudbah.¹⁴⁸ O delovnih razmerah je Jožefa Čopi npr. povedala: »Oče je delal v čevljarški delavnici, sestra je delala kot strežnica v bolnišnici na madžarski strani, sama sem skrbelo za kuho.«¹⁴⁹ Za vse dogajanje v taborišču je bilo natančno določeno, kdaj se kaj izvaja, in začetek določenega delovnega procesa oznanjen preko parne piščalke pri kopališču. Tako so bila taborišča nekakšen umetne skupnosti, katerih življenje je bilo za vsak del dneva določeno.¹⁵⁰

Problematično zdravstveno stanje v gmündskem taborišču se je s prihodom v Bruck zadovoljivo izboljšalo, saj bi vsak obsežnejši izbruh bolezni predstavljal težave. Posebno je bilo poskrbljeno za zdravje otrok, saj je z Dunaja tedensko prihajal otroški zdravnik. V prvih štirih mesecih je tako zaradi zdravstvenega skrbstva kot boljše prehrane število umrlih začelo padati.¹⁵¹ Vseeno

---

¹⁴⁶ Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 519-522; Vili Prinčič, *V Brucku taborišču... 1915-1918: 2015 ob stoletnici dogajanja* (Trst: ZTT=EST, 2015), str. 50; gl. tudi Renato Podbersič, "Duhovna oskrba goriških beguncev", v: Ines Beguš in Marko Klavara, ur., *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik* (Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016), str. 56-57.

¹⁴⁷ Stekl in Hämmerle, "Kindheit/en im Ersten ...", str. 28-35.

¹⁴⁸ Prinčič, *V Brucku taborišču...*, str. 55; Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 16.

¹⁴⁹ Citirano po: Klavara, *Plavi križ*, str. 68.

¹⁵⁰ Svoljšak, "'Smo ko brez gnezda plašne ptice'...", str. 95.

¹⁵¹ Ibidem, str. 97.

je potrebno dodati, da so največ smrti zahtevale prav bolezni. Iz seznam umrlih v bruškem taborišču je razvidno, da je v času bivanja od 1915 do 1918 tu umrlo 752 vseh beguncev, od tega 95 z Bovškega (50 moških in 45 žensk), od tega je za 20 beguncev (8 moških in 12 žensk) vzrok smrti zabeležen kot »starost«. Za primerjavo je v enakem obdobju bilo staršem z Bovškega rojenih 14 otrok (10 moških in 4 ženske).¹⁵² Smrtnost zaradi bolezni je kljub skrbi za čim boljše razmere bila še vedno izredno visoka.

Znotraj taboriščnega življenja je potekalo tudi mnogo družabnih dejavnosti in praznovanj. V letu 1916 je bila organizirana podelitev cerkvenih zakramentov obhajila in birme, ki ju je praznovalo okoli 700 otrok s svojci. Ob tem prazniku je vodstvo taborišča poskrbelo tudi za dostojne obleke otrok ter manjša spominska darila. Za prebijanje prostega časa med starejšimi je bila v Brucku organizirana Marijina družba, kamor so sprejeli 50 deklet, kjer so poleg druženja ženske skrbele za čim boljše delovanje v krščanski veri. V Brucku je pod vodstvom duhovnika Franca Černigoja deloval tudi pevski zbor, najprej kot ženski, kasneje mešani, ki je na koncu združeval 34 pevcev. S petjem so si olepšali predvsem mašo ali izvajali slovesne sprejeme pomembnih obiskovalcev taborišča, kot je bil sprejem nadvojvodinje Marije Jožefe. V teh dejavnostih se je našel tudi kateri begunec ali begunka z Bovškega.¹⁵³

S takšnimi in drugačnimi težavami, boleznimi, zaposlitvami, idr. so se bovški begunci soočali v vseh taboriščih, vse do konca leta 1917, ko se je po uspešni vojaški ofenzivi na pri Bovcu in Tolminu fronta premaknila v notranjost Italije. Tedaj se je postopno začelo vračanje proti domovom.

Življenje beguncev izven taborišč

Kadar govorimo o begunstvu si hitro predstavljamo, da je večina beguncev pristala v taboriščih znotraj Avstro-Ogrske, vendar hiter pogled v statistiko pokaže, da je bilo ob koncu leta 1917 v taboriščih le dobrih 10% beguncev, medtem ko so vsi ostali bili nameščeni po raznih krajih v zaledju. To velja tudi za bovške begunce. Iz seznama izpraznjenih hiš za Bovec, kjer so navedeni

---

¹⁵² Podatki povzeti iz seznama v: Prinčič, *V Brucku taborišču...*, str. 159-236; iz seznama je razvidno, da so nekateri begunci v Brucku prišli tudi s Srpenice in Žage in v begunstvu po Avstro-Ogrski niso bili le prebivalci vzhodnega dela Bovškega.

¹⁵³ Prinčič, *V Brucku taborišču...*, str. 83-84 in 95-98; Klavora, *Plavi križ*, str. 68.

tudi kraji trenutnega prebivanja, lahko vidimo, da je res le okoli 10% Bovčanov končalo v begunskih taboriščih Bruck ob Leithi in Steinklamm. Ostali so svoja prebivališča našli drugje.¹⁵⁴

Kot smo že omenili, so vsi begunci v zaledju prejeli finančno podporo, nekatere družine, ki so imele moške vpoklicane v vojsko, so prejemale še dodatne vojaške preskrbnine,¹⁵⁵ vendar so si v krajih nastanitve morali poiskati še dodatne zaposlitve, ki so jim pomagale lažje preživeti. To je bilo skoraj nujno, saj so okrajne oblasti v nasprotnem primeru morale upoštevati ukaz deželne

Slika 12: Delo v zaledju. Vir: ÖNB Bildarchiv.

vlade, »da vse one v okraju bivajoče begunce, ki nimajo zadostnih sredstev, ali kateri so se tam za trajno nastanili, pa so nepreskrbljeni, odpravi v Lipnico na Štajerskem.«¹⁵⁶ Na pomoč v iskanju dela za begunce je priskočil predvsem Posredovalni urad za goriške begunce v Ljubljani, nekaj pa so skušale storiti tudi občine, v katerih so bili begunci nastanjeni. V enem od oklicev Občine

¹⁵⁴ Prim.: Malni, "Evacuati e fuggiaschi...", str. 104; PANG, fond 28, t. e. 1, a. e. 3, *Uradna knjiga posredovalnega urada*, str. 1-22.

¹⁵⁵ O vojaških preskrbninah več v: Kornelija Ajlec, "Vojaške preskrbnine in pokojnine v prvi svetovni vojni: zakonodaja in izvedba", *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 132-138.

¹⁵⁶ ZAL, fond JES-2, t. e. 20, a. e. 142, št. 24374.

Dovje-Mojstrana lahko zasledimo, da županstvo poziva, da se vsi, ki želijo zaposliti goriške begunce, da se javijo v občinski pisarni.¹⁵⁷ A, kot lahko izluščimo iz begunskih pripovedi, so največ za svoje preživetje postorili sami.

Z veliko gotovostjo lahko sklepamo, da je večina beguncev poprijela za različna dela povezana s kmetijstvom. Kot se je recimo spominjal Franc Komac iz Soče, ki je moral kot triletni deček v begunstvo, je bila celotna družina nastanjena v Strmcu pri Beljaku, kjer so v zameno za hrano vsi delali na tamkajšnji kmetiji.¹⁵⁸ V vseh primerih preživljanje s kmetijskimi opravili ni bilo dovolj. Primer družine iz Lepene kaže na to, da je morala hčer Jožefa poleg dela na kmetiji pri Kranjski Gori, kjer si je s starši našla zatočišče, kot kuharica delati še v eni od kranjskogorskih gostiln.¹⁵⁹ Nekatere družine so bile pri iskanju zaposlitve izredno iznajdljive. Franjo Klavora je o izkušnji svoje družine pripovedoval:

Po mesecih je oče, ki je bil že v Bovcu poštar, dobil službo na pošti v Kranjski Gori. [...] Vsi smo si prizadevali, da bi zaslužili kakšno krono za preživetje. Mama je prala oficirjem, brata sta občasno prodajala vojakom drobno kramo, bombone in piškote. Sam sem pomagal v pisarni kranjskogorskega župana Petermana.¹⁶⁰

Klavora je tako dve leti dobival redno mesečno plačo s strani občine za svoje dobro delo, s skupnim delom pa si je družina petih zelo olajšala življenje. Čeprav nimamo doslednih podatkov, je mogoče predvidevati, da so predvsem begunke na območju Ljubljane poskusile z iskanjem zaposlitve v kateri od tamkajšnjih tovarn, kjer so npr. oktobra leta 1916 v tobačni tovarni zaposlili skupino goriških beguncev.¹⁶¹ V kolikor to ni uspelo, saj je bila predvsem v mestih ponudba za delo zelo majhna, so se ženske posluževale raznih oblik beračenja, ki je bilo v Ljubljani kmalu prepovedano, in v najtežjih primerih tudi prostitucije.¹⁶² Le tisti s prihranki v hranilnici so shajali lažje. Bovška hranilnica in posojilnica je po izselitvi delovala še naprej in je imela novi sedež v Mödlingu pri Dunaju.¹⁶³ A tudi takšni prihranki niso ostali večni, še posebej v času vojne.

Posebno težka in močno vtisnjena v njihovem spominu je bila begunska izkušnja za otroke. Tem je vojna odvzela brezskrbnost otroških let, saj so bili potisnjeni v okolje, kjer so se počutili

¹⁵⁷ ZAL, fond JES-2, t. e. 20, a. e. 143, Oklic dne 27. februarja 1916.

¹⁵⁸ Komac, "Občina Soča med ...", str. 41-42.

¹⁵⁹ Komac, "Hudič vzemi vojske...", str. 222.

¹⁶⁰ Citirano po: Klavora, *Plavi križ*, str. 62.

¹⁶¹ Urška Strle, "K razumevanju ženskega dela v vojni", *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 114-119.

¹⁶² Metka Koder, "'Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega': vsakodnevno življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno", *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998), str. 47; Miha Sluga, "Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben: nekaj drobcev o spolnem življenju avstro-ogrskih vojakov med prvo svetovno vojno", *Zgodovina za vse* 18, št. 2 (2011), str. 12-15.

¹⁶³ "Vesti iz primorskih dežel", *Slovenski narod*, 19. september 1916, str. 3.

Slika 13: V notranjosti rabeljskega rudnika. Nivo postaje električne železnice. Vir: ÖNB Bildarchiv.

vse prej kot domače. Iz pripovedovanja Darinke Kravanja - Pirčeve je razvidno, koliko truda so vložili starši v to, da bi otroci vsaj del begunskega življenja preživeli bolj brezskrbno, ko jim je njihova mama vsaj za praznike, kot sta božič ali sv. Miklavž, pripravila ali dobila pecivo, sadje, ipd. ter jim povedala nekaj pravljic. Otroci so bili izredno veseli, kadar so skozi vas potovale vojaške enote, saj so si pri njihovih kuhinjah izprosili milostni obrok mesne juhe. Tudi vključitev v šolo in k verouku je delno dala otroštvu v begunstvu nekaj veselih trenutkov, ki jih Darinka povzema: *»Učitelj je seveda poučeval v nemščini in pisali smo v gotici, kar mi še danes prav pride. Posebno veselje nam je napravil, če je besedilo na tabli ilustriral z barvnimi kredami. Če smo bili pridni, nam je včasih za nagrado povedal pravljico.«*¹⁶⁴ Zaradi vojne je marsikje šolski pouk zastal, zato so učitelji skušali otroke vključevati v razne zbiralne akcije, da bi jih v tem času zaposlili in jih patriotično navdihnili. V tednu Rdečega križa so otroci v Kranjski Gori prodajali razne patriotične znake in cvetje. *»Mladina se je z največjim veseljem poprijela patriotičnega dela,«*¹⁶⁵ je

¹⁶⁴ Avsenak, "Iz življenjske poti...", str. 11.

¹⁶⁵ ZAL, fond JES-60, t. e. 1, knjiga *Kronika od 1911 do 1928*, str. 26.

zapisano v kroniki za šolsko leto 1915/16. Na žalost ni razvidno, če so otroci tamkajšnjih bovških beguncev tudi obiskovali šolo. Nekateri so skušali nuditi otrokom vsaj nekaj poučevanja brez obiskovanja šol. Bovški dekan Ivan Vidmar je npr. v časopisju prosil za knjige, ki bi jih podarili dvema begunskima družinama, katerih otroci ne morejo obiskovati šole. Uredništvo časopisa je tudi pozvalo šole v okolici Št. Vida, da posodijo knjige iz lastnih knjižnic.¹⁶⁶ Je pa izostanek rednega pouka otrokom ponujal precej več prostega časa, ki so ga predvsem po večjih krajih porabljali za razne lastne avanture, saj so otroci raje kot na delo odšli na potep. Tako ni bilo nič nenavadnega, če so otroci in mladostniki zahajali v razne lokale, kadili tobak, obiskovali celo bordele, kinematografe, ipd. Kjer je bil slab nadzor, so nastajale tudi manjše skupine razbojnikov in tatičev, zato so si oblasti na vse pretege prizadevale preprečevati in tudi kaznovati vsakršno kratkočasenje mladine.¹⁶⁷

Kot zanimivost je potrebno omeniti, da so se v času bivanja v begunstvu vsaj nekateri vračali na Bovško, na obisk k tistim, ki so še živeli v zaledju fronte. Darinka Kravanja se je tako spominjala, da sta z mamo odpotovali na obisk k očetu v Log, ki je delal v tamkajšnji pekarni, in mu nesli nekaj hrane. Grozljivo potovanje skozi rabeljski rudnik in po štolnu do Loga ji je zaradi strahu ostalo v neizbrisnem spominu.¹⁶⁸ Vendar pa je bilo obiskovanje domačih krajev v begunstvu redkost, ki so jo lahko doživeli le redki. Znan je edino še obisk dveh domačink, ki sta jeseni leta 1916 prišli na Bovško celo iz Koprivnika na Kočevskem.¹⁶⁹

Begunsko življenje v zaledju je bilo polno skrbi za preživetje, ki so jih reševali z različnimi deli, pri katerem so sodelovale tudi celotne družine, da bi z večjim dohodkom lažje shajali skozi tedne, mesece in leta. Otroci so sicer obiskovali šolo, kjer so vsaj delno izkusili nekaj otroškega veselja, vendar pa je bil tudi šolski pouk prežet z vojnim dogajanjem preko raznih zbiralnih akcij in praznovanj.

---

¹⁶⁶ "Primorske novice", *Slovenec*, 26. februar 1916, str. 5.

¹⁶⁷ Koder, "Na Jugu se ponavljajo...", str. 47-48.

¹⁶⁸ Avsenak, "Iz življenjske poti...", str. 11-12.

¹⁶⁹ ÖSTA, KA, NFA, 26. Gebirgs Brigade (Geb.Brig), Ktn. 2731, mapa »Materiele Exhibiten«, E. Nr. 322.

V notranjost Italije

Ukaz avstro-ogrske vojske o evakuaciji Bovškega je zajel le območje bovške kotline, medtem ko so kraji Log Čezsoški, Srpenica in Žaga ostali naseljeni. Le nekaj posameznih družin je še odšlo z ostalimi bovškimi begunci v notranjost Avstro-Ogrske. Ostali prebivalci, večinoma ženske z otroki in starejši moški, so na razvoj nadaljnjih vojnih dogodkov čakali v domačih krajih.¹⁷⁰ Že 24. maja so žandarji iz Bovca poročali, da so na območju Prevale ter na prelazu Učēja opazili italijanske vojaške in delavske enote. Telefonska povezava z Žago je bila izgubljena.¹⁷¹ Zaradi tega je sledila strateška poteza in so uničili mostove na Žagi, čez Boko ter pri Podklopci, da bi otežili napredovanje italijanskih enot, ki so z naslednjim dnem že prodirale proti Srpenici.¹⁷² S tem pa so tudi preprečili vsako možnost umika prebivalcev Srpenice in Žage v notranjost Avstro-Ogrske. Do 25. maja popoldne, ko so razstrelili most preko Soče, je ostala edina možnost bega iz Loga Čezsoškega preko Čezsoče. Zatem so ostali Ložani, Srpeničani in Žagarji z drugimi prebivalci Zgornjega Posočja prepuščeni italijanski vojski.

Italijanska vojaška oblast je za okupirana območja ustanovila Generalni sekretariat v Vidmu, ki je skrbel za povezavo vojaških in civilnih oblasti, znotraj katerega je delovala služba za begunce, internirance in evakuirance z nalogo odstranitve vseh, ki bi motili vojsko pri njenem delovanju, kar je pomenilo predvsem tamkajšnje prebivalstvo.¹⁷³ Tako kot načrt avstro-ogrske vojske je bil dodelan tudi italijanski načrt za evakuacijo. Prebivalstvo bi moralo biti vnaprej obveščeno o tem, da bi imelo čas pripraviti prtljago in urediti premoženje. Morebitne bolne prebivalce bi prepeljali v bližnje bolnišnice, medtem ko bi ostale prebivalce, združene po družinah, odpeljali na vmesna postajališča ali v taborišča. In tako kot na avstro-ogrski strani tudi italijanska vojska ni oddala prehodnega obvestila in je evakuacijo izvedla na hitro.¹⁷⁴

Ob zasedbi italijanske vojske se je del prebivalstva umaknil iz vasi v planine in okoliške hleve, najverjetneje iz strahu pred prihajajočo vojsko, ker so z uničenjem mostov proti Bovcu ostali v brezizhodni situaciji. Že do konca maja so morali vsi prebivalci Loga Čezsoškega in Žage oditi

---

¹⁷⁰ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 10-11.

¹⁷¹ ÖSTA, KA, NFA, 92. I.D., Ktn. 3873, Op. Nr. 5/22.

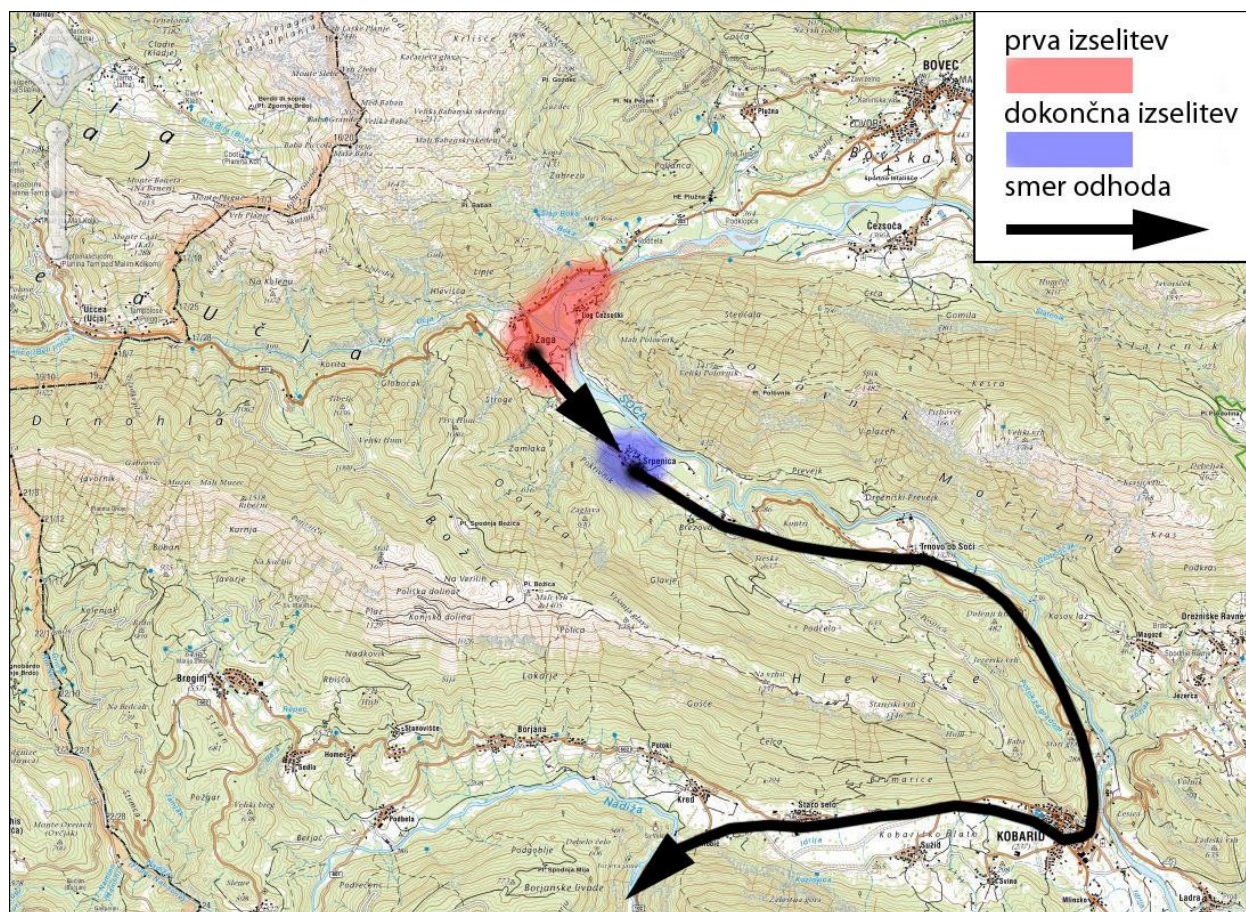
¹⁷² ÖSTA, KA, NFA, 92. I.D., Ktn. 3873, Op. Nr. 6/26.

¹⁷³ Petra Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1991), str. 11.

¹⁷⁴ Petra Svoljšak et al., *Tominsko mostišče II* (Tolmin: Tolminski muzej, 2005), str. 21.

v sosednjo Srpenico, ker naj bi bili vasi v nevarnosti zaradi artilerijskega obstreljevanja (Slika 14). Še pred odhodom so po senikih in kletih zakopali svoje imetje, da bi jih pričakalo do vrnitve, vendar je bila večina imetja med vojno izropanega. Podobno kot je veljalo za Bovčane, so se tudi prebivalci Loga Čezsoškega lahko vračali v vas, da so opravljali razna kmetijska opravila.¹⁷⁵

Ni povsem jasno, koliko časa so bili ljudje še nastanjeni na Srpenici, preden so jih poslali v begunstvo v notranjost Italije, saj se podatki o odhodu raztezajo od začetka junija do začetka

Slika 14: Izselitev zahodnega dela Bovškega. Vir: Geopedia.si. Tehnična obdelava: avtor.

avgusta 1915.¹⁷⁶ Kljub temu so nekaj časa zagotovo še ostali doma, saj je nekatere moške italijanska vojska še porabila za nošnjo hrane na Polovnik.¹⁷⁷ Italijansko je znalo govoriti le nekaj žensk, ki so nekoč delale v Trstu, in so bile vez med vojsko in civilisti. Mogoče je tudi iz tega zornega kota razumeti aretacijo srpeniškega kurata Alojza Filipiča, ker je opozarjal, naj ženske ne nasedajo

¹⁷⁵ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 9.

¹⁷⁶ Prim.: Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji...*, str. 36; Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 9; Krivec, *Srpenica skozi čas...*, str. 42.

¹⁷⁷ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 10.

ljubezenskim obljubam italijanskih vojakov.¹⁷⁸ Bolj pa je verjetno, da je aretacija srpeniškega duhovnika le del t. i. »špijonske psihoze«, ki jo je imela italijanska vojska ob prihodu na okupirano ozemlje in je rezultirala v številnih aretacijah in usmrtitvah.¹⁷⁹ Dva Žagarja, Ivan Kutin in Franc Rot, ki sta bila 11. junija 1915 ustreljena s strani vojaških oblasti v Kobaridu,¹⁸⁰ sta le del tistih žrtev, ki jih je italijanska vojska povzročila med civilnim prebivalstvom.

Kmalu po aretaciji duhovnika Filipiča so bili prebivalci evakuirani in poslani v Ažlo (Az-zida), saj naj bi Filipiča tja peljali kar vklenjenega na vozu.¹⁸¹ Njihovo pot skozi Špeter Slovenov (San Pietro al Natisone) je zabeležil monsinjor Strazzolini:

Ti ubogi ljudje so morali zapustiti svoje hiše, ne da bi jih prej obvestili. Niso mogli vzeti s seboj ne pohištva in ne obleke. Izgubili so vse, a hiše so jim opustošili. Prispeli so do Špetra na vojaških vozovih tudi begunci iz Trnovega in Srpenice s svojimi duhovniki, ne da bi vzeli kaj s seboj razen živali in zdaj potujejo v Ligurijo. Obupno jih je bilo gledati!¹⁸²

Ob odhodu so prebivalci za seboj pustili tako hrano kot vse imetje razen nekaj malenkosti, ki so jih lahko peljali s seboj. Živino so sicer vzeli s seboj na pot, vendar so jo kasneje v Ažli prodali po vsaki ceni, ker je niso mogli peljati s seboj v notranjost Italije.¹⁸³

V Ažli je bila za begunce z Bovškega vmesna postaja, kjer so morali čakati na nadaljnje potovanje v notranjost Italije. Šlo je za zdravstveni ukrep italijanske vojske, da bi preprečila okužbo svojih enot z nalezljivimi boleznimi, ki naj bi jih imela avstro-ogrska vojska in se prenašajo z begunci. Tu lahko vidimo podobne stereotipe o beguncih, kot so se pojavljali na avstro-ogrski strani. Zato so imele vse vmesne begunske postaje poleg poveljnika še zdravnika, kasneje pa so zraven delovale še posebne preventivne komisije. Za posoške begunce sta bili glavni vmesni postaji Palmanova in Videm (Udine), ki pa sta kmalu postali z begunci prenasršeni do te mere, da je pričelo zmanjkovati hrane in vode. Zdravstveno stanje se je zato hitro poslabšalo in prihajalo je do izbruhov kolere in griže. Poskus omejitve bolezni je sledil z začasno namestitvijo beguncev v Palmanovi in San Giovanniju al Natisone pri Vidmu, kjer bi begunce dali na opazovanje in jih cepili pred nadaljnjo potjo v notranjost Italije. Vse skupaj naj bi trajalo do šest dni oz. do takrat, ko bi prometne razmere in nastanitvene možnosti omogočile transport.¹⁸⁴ Bovški begunci so tako v Ažli

---

¹⁷⁸ Ibidem, str. 9; Albert Rejec, "Zgodbe slovenskih posoških duhovnikov med prvo svetovno vojno", *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1971*, str. 116.

¹⁷⁹ Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji...*, str. 11;

¹⁸⁰ Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 424.

¹⁸¹ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 9.

¹⁸² Citirano po: Rejec, "Zgodbe slovenskih posoških...", str. 116.

¹⁸³ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 9.

¹⁸⁴ Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji...*, str. 13-14.

na prevoz namesto predvidenih šestih dni čakali kar šest tednov. Stanje je bilo slabo, saj so morali prenočevati v šotorih, kjer so si postlali z nekaj slame in kjer je na jesen postalo nevzdržno mrzlo. Hrano so prejeli dvakrat dnevno, enkrat topli obrok, drugič kruh. V začetku oktobra so del beguncev skupaj z duhovnikom Filipičem naložili na vagone in poslali naprej v Italijo.¹⁸⁵

Krajev, kamor so poslali bovške in tudi kobariške begunce, je bilo v Italiji veliko. Bili so razdrobljeni po vsej Italiji, po deželah Piemont in Ligurija na severu ter po provincah Ascoli Piceno, Avellino in Caserta na jugu. Kot je videti so bovške begunce zadržali na severu v krajih Piemonta in Ligurije. Srpeničani so tako bili nameščeni v krajih Albisola Superiore, Crescentino, Diano Marina, Domodossola, Vercelli in Saluzzo. Žagarji so bili nastanjeni v Albisoli Pace ter v bližini Genove, Ložani pa v Crescentinu in Domodossoli. Nekateri bovški begunci so bili še v Savoni in Albengi blizu Genove ter v Caserti in Noli pri Neaplju.¹⁸⁶ Potek celotne begunske izkušnje je na kratko v pismu povzela Zora Braz s Srpenice, ki je pristala v Saluzzu:

Od tu [iz Srpenice] ni bilo več izhoda in tako smo doma med tujci [tj. italijanskimi vojaki] prebivali dva meseca in pol. potem smo se podali v bližino Čedada in smo bivali tam v platnenih šotorih 6 tednov. Ptice nam znane, (aeroplani), so nas vedno pozdravljale in se potem vračale proti Gorici. Pozneje smo odpotovali v mesto Vercelli, potem v Crescentino, zdaj pa smo tukaj v kraju Saluzzo. Ne morem Vam popisati veselja, ki ga občutimo, ko prejmemo kakšno poročilo od svojih iz domovine.¹⁸⁷

Begunci so v Italiji živeli dosti bolje kot tisti na avstro-ogrski strani, saj so bili nastanjeni v hišah in samostanih, kjer so jih tamkajšnji prebivalci dobro sprejeli. Hrane je bilo vedno dovolj in so si vse obroke pripravljali sami. Za preživljanje so dobili finančno podporo ter bone za živila. Za kuhinjske potrebščine in oblačila so poskrbele občine, kjer so bili nastanjeni. Tudi za delo je bilo poskrbljeno, saj so bili begunci zaposleni na različnih delovnih mestih. V okolici Piemonta so delali v tovarni vojne opreme, na jugu so bili zaposleni na poljih in vinogradih ter v gozdovih. Poskrbljeno je bilo tudi za šolanje, vendar nekatere družine otrok niso dale v šole zaradi nasprotovanja italijanskemu jeziku. Vseeno pa je delno šolo izvajala duhovščina. Srpeniški kurat Filipič je tako v Savoni poučeval verouk med srpenišskimi begunci, prav tako je opravljal duhovniško službo med ostalimi begunci po severu Italije.¹⁸⁸ Tako naj bi pisal dekanu Staculu iz Diana Marine: »*Tu v Dianu pomagam 1.400 beguncem. Vsak teden obiščem 200 beguncev v Lusignanu; zaprosil sem,*

¹⁸⁵ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 9-10; Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji...*, str. 40; Krivec, *Srpenica skozi čas...*, str. 43.

¹⁸⁶ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 10-11; Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji...*, str. 40-41.

¹⁸⁷ "Domače vesti", *Edinost*, 20. avgust 1917, str. 2.

¹⁸⁸ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 10-11.; Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji...*, str. 41-42; Krivec, *Srpenica skozi čas...*, str. 43-44.

da bi obiskal svojih 200 vernikov v Savoni. Vedno več dela imam, potreboval bi pomoč.«¹⁸⁹ Filipič je bil med svojo službo večkrat premeščen po krajih v Liguriji domnevno zaradi raznih nesporazumov. Novembra 1916 je našel mirno okolje za delo v Albisoli Superiore, dokler ga niso decembra 1917 premestili v Lusignano.¹⁹⁰

Življenje v tujejezičnem okolju ni bilo preprosto, vendar kot se je spominjal Alojz Melihen s Srpenice, so se v begunstvu hitro naučili govoriti »piemontsko«, kar je omogočalo ljudem predvsem sklepanje novih družbenih vezi, otroci iz dveh različnih okolij pa so navkljub začetnim nesporazumom in tudi pretepom na koncu postali prijatelji.¹⁹¹

Odhod zahodnega dela Bovškega v begunstvo v Italijo je pomenil dosti večjo prekinitev stikov med družinami in prijatelji, kot se je to zgodilo na avstro-ogrski strani. Bovški dekan Vidmar je tako že v avgustu 1915 pisal nadškofu Sedeju: »Cela srpeniška kuracija je bila zajeta od Italijanov koj po napovedi vojske t. j. v noči med 23. in 24. majem. O g. Filipiču se prav nič ne ve - najbrž je kod v srednji ali južni Italiji.«¹⁹² Tudi Filipičevo sestro Marijo je zanimalo, kje se nahaja njen brat in je v časopisju iskala srečo, tako kot še mnogi drugi z Bovškega in okolice, ki so izgubili stike z begunci v Italiji. Edina vez z njimi je do konca vojne leta 1918 postala pisemska korespondenca preko Rdečega križa.¹⁹³ Je pa Filipič že avgusta 1915 iz Ažle pisal svojcem, vendar njegovo pismo do oktobra ni uspelo priti do naslovnikov, zato so ga objavili v časopisju. Zapisal je le, da bodo z ostalimi kmalu poslani dalje v Italijo, zato naj svojcem sporočijo, »da sem živ in zdrav in kje se nahajam, da ne bodo zame preveč skrbeli. [...] Ne morete si misliti, kako srčno pozdravljam vse in prosim Vas, da ta pozdrav izročite vsem mojim tamkajšnjim znancem in prijateljem in ostajam vsem skupaj bolj ko kdaj udani Filipič.«¹⁹⁴

Na koncu si oglejmo še kaj se je zgodilo z občinama Srpenica in Žaga po italijanski okupaciji. Vrhovno poveljstvo italijanske vojske je z uredbo 25. junija 1915 določilo organizacijo lokalnih uprav, nad katerimi je bdel Generalni sekretariat. Vsi civilni odbori so bili s to uredbo razpuščeni in potem na novo organizirani, saj posebne vojne okoliščine niso dopuščale takšne organizacije, kot je bila pod avstrijsko oblastjo. V tem oziru je bil najprej oblikovan Civilni komisariat za politični okraj Tolmin, znotraj katerega so bile uvrščene vse zasedene občine Okrajnega

¹⁸⁹ Citirano po: Klavora, *Plavi križ*, str. 79.

¹⁹⁰ Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji...*, str. 40; Rejec, "Zgodbe slovenskih posoških...", str. 116.

¹⁹¹ Krivec, *Srpenica skozi čas...*, str. 44.

¹⁹² ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 452.

¹⁹³ Komac, "Hudič vzemi vojske...", str. 220.

¹⁹⁴ "Primorske novice", *Slovenec*, 5. oktober 1915, str. 5.

glavarstva Tolmin in katerega civilnega komisarja je določil Generalni sekretar. Slednji je nato tudi določal nove župane, ki so morali biti politično primerni za službo. Župani so potem zaradi nujnih razlogov (npr. internacije) morali predati svoje posle civilnemu komisarju.¹⁹⁵ Tako sta bili občinski upravi Srpenice in Žage po 25. juniju razpuščeni in bi ju morali zatem obnoviti, vendar ker je sledila evakuacija prebivalstva v notranjost Italije, so namesto župana določili vojaškega komisarja, ki je prevzel občinske posle za skupino občin Zgornjega Posočja. Ta nadomestna vojaška uprava je potem ostala do oktobra 1917, ko se je vojska iz zasedenega območja umaknila,¹⁹⁶

Slika 15: Žaga med vojno, kjer ni ravno opaziti sledov spopadov. Vir: MCRR.

kar je botrovalo tudi temu, da sta občinska arhiva za Srpenico in Žago popolnoma prazna v letih 1915-1917. Je pa razvidno iz enega od najdenih dokumentov, da je civilni komisar za omenjeni občini ob umiku v Italijo s seboj odnesel tudi vse denarno imetje. V blagajni srpeniške občine je bilo kar 74.800 lir, v žagarski pa le 4.300 lir. Z občinskim denarjem je civilni komisar preko

¹⁹⁵ Petra Svoljšak, *Soča, sveta reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915-1917)* (Ljubljana: Nova revija, 2003), str. 49-58.

¹⁹⁶ Ibidem, str. 128-130.

vojne upravljal in ga nekaj namenil tudi v italijanska vojna posojila, saj je imela srpeniška občina tedaj za 660 lir certifikatov za obresti od posojila. Poleg tega je civilni komisar konec septembra 1917 v državni zakladnici v Vidmu (Udine) zakupil s srpeniškim denarjem še za 30.000 lir državnih obveznic.¹⁹⁷ Sicer ni razvidno, iz katerih virov je ves ta denar prihajal, vendar bi bilo mogoče sklepati, da gre za različne finančne prilive s strani vojaških enot, ki so delovale na območjih obeh občin. V območju Srpenice in Žage so bile nameščene italijanske enote, ki so čakale odhod na fronto ali so prišle s fronte na počitek.¹⁹⁸

Civilno prebivalstvo je v zgodovino zahodnega dela Bovškega začelo ponovno vstopati z letom 1918, ko je bilo konec vojaških operacij in so se begunci iz avstro-ogrske strani vračali v domače kraje.

---

¹⁹⁷ PANG, fond 2 - Civilni komisariat za politični okraj Tolmin, t. e. 1, a. e. 12, ovoj »Idrsko, Kred, Libušnje«, prepis poročila por. Umberta Petraganija, 29. oktober 1917.

¹⁹⁸ O tem v svojem dnevniku piše tudi Benito Mussolini, ki se je v prvem letu vojne kot vojak 11. berasljerskega polka boril na območju Bovškega, gl: Benito Mussolini, *My Diary 1915-17* (Boston: Small, Maynard and Company, 1925), str. 68 in 84.

Civilno življenje v zaledju fronte

Zdaj v sovražnih krogle toči
vsi stoje... Sovrag v premoči
njim nasproti ... grozen boj...
Mati pa tam v tihi koči
prosi od Boga pomoči:
»Bože, varuj zaklad moj...¹⁹⁹

Ob nastopu vojne s Kraljevino Italijo se je po dolinah Koritnice in Soče začel pravi vrvež. Vojaške enote so bile na poti proti načrtani obrambni liniji, medtem ko so bovški begunci potovali neznano kam v notranjost. Poleg bovške kotline je do konca junija evakuacija delno ali v celoti zajela še območja Predela, Lepene in Soče.²⁰⁰ Še v začetku avgusta je bilo med izseljenci veliko nejasnosti, kaj se bo s še naseljenimi območji zgodilo: *»Zadnja poročila pravijo, da bodo morali tudi Ložani zapustiti svoj kraj, toda kam pa pojdejo siromaki?«* se je spraševal bovški dekan Ivan Vidmar.²⁰¹ Od septembra 1915 je po ukazu poveljstva 44. domobranske divizije dokončno obveljala popolna izselitev območja zahodno od linije Krnica - Pl. Bukovec - Pl. nad Sočo - Črni vrh - Predel - Kaluder - Vel. Bogatin.²⁰² Tako so znotraj Bovškega ostali delno naseljeni le kraji Log, Soča in Trenta, kjer pa je, kot bomo videli v nadaljevanju, veljal poseben red, ki tamkajšnjemu prebivalstvu ni dopuščal velikih možnosti.

Vzrok dodatne evakuacije krajev na Bovškem je tudi nevarnost pred neposrednimi zadetki italijanske artilerije, ki je v občasno segal tudi preko izpraznjenih območij. Frontna linija je bila ponekod oddaljena le okoli pet kilometrov od naseljenih vasi. V prvih mesecih vojne so bile najbolj nevarne predvsem zažigalne granate, ki sta jih obe strani izstreljevali na izpraznjene kraje. Sredi septembra 1915 so po celodnevem obstreljevanju gorele hiše v Bovcu, Čezsoči in Kal-Koritnici.²⁰³ Avstro-ogrski armadni poveljnik general Rohr je oktobra 1915 prepovedal uporabo zažigalnih granat za obstreljevanje naselij, saj so s tem po nepotrebnem uničevali hiše.²⁰⁴ Varni pred granatami niso bili nikjer. Sanitetni poveljnik je prvega dne po prihodu v Sočo zapisal: *»Ob 7^h*

¹⁹⁹ Albin Mlakar, *Dnevnik 1914-1918* (Kobarid: Turistična agencija K.C.K., 1995), str. 52.

²⁰⁰ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2246, Op. Nr. 310/9.

²⁰¹ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 452.

²⁰² ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2250, Op. Nr. 506/21.

²⁰³ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2251, Op. Nr. 518/21; "Italijansko uradno poročilo", *Slovenec*, 24. september 1915, str. 1.

²⁰⁴ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2255, ovoj 16, mapa »Oktober 1915«, Op. Nr. 629/4.

zjutraj so naše bivališče praznično pozdravili Italijani s 3 težkimi granatami, ki so brez posledic padle v neposredno bližino.»²⁰⁵ Zaledna poveljstva so za primere obstreljevanj izdala navodila, da se morajo vsi skriti v pritlične prostore ali hleve. Za primere požarov, ki bi jih obstreljevanje povzročilo, je bila določena gasilska enota.²⁰⁶ Nevarnosti niso predstavljale le nasprotnikove granate, temveč tudi preleti njegovih letal. Bili so prava zanimivost in so jih tako vojaki kot civilisti opazovali na prostem. Zaledno poveljstvo je tako večkrat opozarjalo in ukazovalo, da se je potrebno ob preletih letal skriti pod ostrešja hiš, drevesa, ipd., česar niso ravno upoštevali.²⁰⁷ Vendar letala med vojno niso povzročila žrtev med prebivastvom in tudi eksplozije granat so med vojno zahtevale le eno smrtno žrtev.²⁰⁸

Začetek vojnega stanja je prinesel izredne spremembe na upravnem področju, saj je še istega dne cesar z ukazom št. 133 na poveljnike armad prenesel pooblastila za izdajanje uredb in ukazov na območju političnih uprav. Za izvajanje le-teh so lahko armadni poveljniki pooblastili še poveljnike zalednih skupin (Etappengruppen). Vsi ukazi in uredbe morajo biti v soglasju z deželnimi oblastmi, pri njihovi pripravi pa se poveljniki posvetujejo z dodeljenimi civilnimi komisarji. Poveljnik jugozahodne fronte je 3. junija 1915 med poveljnike svojih armad razdelil politična upravna območja, ki so na Goriškem in Gradiškem ter Kranjskem prišla pod oblast 5. armade ter armadne skupine Rohr. Ločnica med pristojnostmi armad je bila načrtovana po vrhovih Kepa (Mitagskogel) - Triglav - Krn - Breški Jalovec (Punta di Montemaggiore).²⁰⁹ S slednjim ukazom je frontno zaledje na območju Bovškega prišlo pod vojaško upravo armadne skupine Rohr (kasneje preimenovane v 10. armado) in tam ostalo naslednji dve leti. Neposredno zaledje frontne linije je bilo takoj ob nastopu vojne na novo urejeno v žandarmerijske kordone, ki so segali 10-15 km v območje za fronto, kjer so enote žandarjev, finančne straže in črnovojnikov, med katerimi je službovalo tudi veliko domačinov, skrbele za ohranjanje reda. Prehod iz kordonskega območja so nadzirale straže najmanj dveh stražarjev, ki so stalno patroljirale po cestah, poteh in mostovih, da bi preprečevale vsak nedovoljen prehod s fronte v zaledje.²¹⁰ Ker je v evakuiranih krajih prihajalo

²⁰⁵ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2243, zvezek »Tagebuch vom 21/8 1914 bis 31/7 1915«, zapis 1./7.

²⁰⁶ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 289, točka 2.

²⁰⁷ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 150, 233 in 270.

²⁰⁸ V Soči je 6. decembra 1916 zaradi poškodb, dobljenih ob eksploziji granate, umrla petletna Emilija Flajs, gl.: Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 421.

²⁰⁹ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 376, Op. Nr. 1080/I.

²¹⁰ ÖSTA, KA, NFA, 92. I.D., Ktn. 3873, Op. Nr. 5/8.

do ropanj po zapuščenih hišah, je zaledno poveljstvo poskrbelo, da so v vseh izpraznjenih krajih bile stalne vojaške patrulje, ki bi preprečevale vsakršno škodo na civilni lastnini.²¹¹ A kot piše Anton Dörrer v svojih spominih, je bil ta nadzor vse prej kot uspešen. Vojska je za izgradnjo obrambnih položajev in prebivališč na fronti redno obiskovala in praznila okoliške kraje. Iz Bovca so tako nosili deske, opeko ter drugi gradbeni material, pa tudi odeje, porcelanaste krožnike in še kaj drugega.²¹² Cestna povezava preko prelaza Mojstrovka (danes Vršič) je bila za prehod v frontno zaledje izjemnega pomena, zato je poveljstvo 44. pehotne divizije 20. septembra 1915 poskrbelo za nadzor prehodnosti. Ustanovljeno je bilo poveljstvo zaledne povezave (Etappenlinienkommando), katerega območje se je raztezalo od zaselka Na Logu v Trenti do Kranjske Gore. Nadzor na tem območju so izvajale enote žandarjev in finančne straže iz Bovca ter žandarji iz Kranjske Gore, za nadzor nad prehodnim prometom je bil določen vrh prelaza, kjer je bilo kontroliranje najlažje.²¹³

Ureditev zaledja je seveda zajemala tudi civilno prebivalstvo, za katerega so pod vojaško oblastjo veljale stroge omejitve.²¹⁴ Tako je poveljstvo 10. armade na okrajna glavarstva poslalo dopis, da se vsakršno neupoštevanje ukazov, prijav in sporočil obravnava kot kaznivo in se lahko kaznuje tudi s smrtjo, če se ugotovi, da je prišlo do izdaje.²¹⁵ Pravila za posamezna območja je uredilo še vojaško poveljstvo tam nameščene divizije ali zaledne postaje (Etappenstation). Gibanje prebivalstva v zaledju je bilo omejeno, saj so prebivalci »smeli posamezne kraje zapustiti le s dovolilnicami, ki jih izdajajo krajevno poveljstvo Soča, postajno poveljstvo Baumbachhütte [Na Logu v Trenti], poveljstvi zalednih postaj Kranjska Gora in Spodnji Log.«²¹⁶ Dodatno pa so bili znotraj posameznih krajev omejeni tudi dostopi do tam postavljenih vojaških taborov, v katere so civilisti lahko vstopali le z dovoljenjem poveljstva tabora ali zaledne postaje. Nadzor nad tabori je prav tako opravljala žandarmerija, ki je imela nalogo vse prestopnike aretirati.²¹⁷

---

²¹¹ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 376, Op. Nr. 966.

²¹² Anton Dörrer, *Vom Isonzo (Von der Soca) bis in die Seisera: Feldbriefe eines Tiroler Zugkommandanten aus dem küstenländisch-kärntnerischen Stellungsraben von 1915/16* (Saarlouis: Hausen Verlagsgesellschaft m. b. H., [1916]), str. 35-40 in 56.

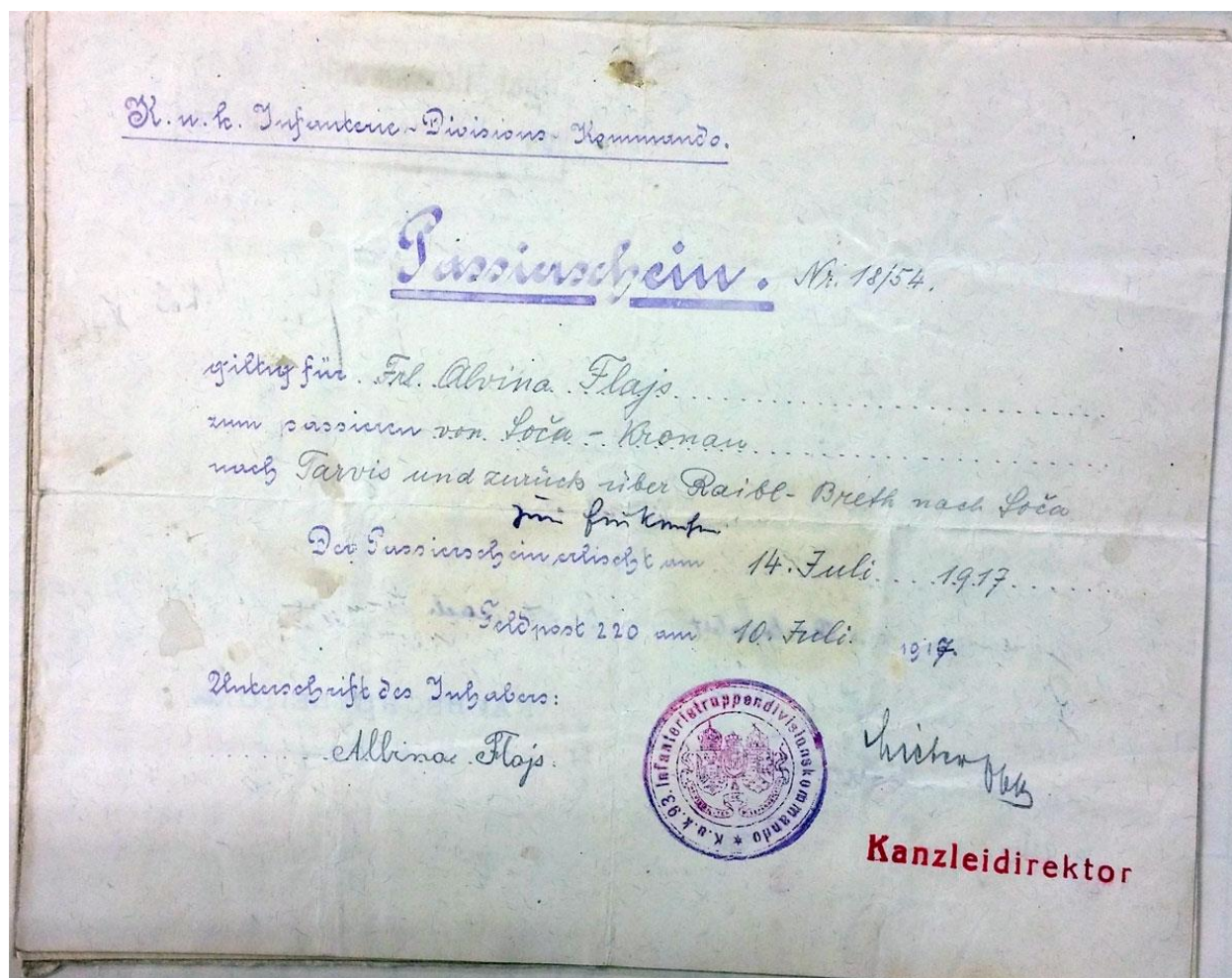
²¹³ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2250, Op. Nr. 508/3.

²¹⁴ Gl. tudi: Damijan Guštin, "Soška fronta in njeno slovensko zaledje", v: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, ur., *Velika vojna in Slovenci: 1914-1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), str. 66-67.

²¹⁵ SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, Op. Nr. 4499.

²¹⁶ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1915 bis 1917. Etappenstations-Kmd.-Befehl. Kronau«, ovoj »1915«, Beilage zur Abfertigung No. 121, točka št. 14.

²¹⁷ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, Etap.-Stationsskommando-Befehl Nr. 30.

Slika 16: Dovolilnica za prehod po zaledju za Albino Flajs iz Soče. Vir: ÖSTA Kriegsarchiv.

Dovolilnice so bile povsem preprosto sestavljene izjave enega od omenjenih poveljstev, kjer je bilo navedeno ime, za katerega dovolilnica velja, pot kamor je oseba namenjena, trajanje dovolilnice, datum izdaje ter podpis imetnika in izdajatelja z žigom.²¹⁸ Vendar dovolilnica ni bila edini dokument, ki so si ga morali domačini zagotoviti pri potovanju po zaledju. Iz dokumentov Rozalije Stergulc in Elizabete Komac, ki sta iz Koprivnika na Kočevskem najverjetneje prišli na obisk v domače kraje, je razvidno, da sta si morali pridobiti še dve potrdili za potovanje. Pri žandarmeriji v Beli Peči sta prejeli »Potrdilo istovetnosti«, neke vrste osebno izkaznico, kjer so bili zabeleženi vsi osebni podatki ter politična in zdravstvena neoporečnost. Ker sta proti Soči potovali preko Loga, sta si morali priskrbeti še legitimacijo in dovoljenje za pot skozi rudniški rov iz Loga

²¹⁸ Primer prepustnice v: ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, zavoje »89 - K. Akten«, zvezek »1916 E. Nr. 416 1917«.

v Rabelj.²¹⁹ Iz vsega skupaj je razvidno, da so tisti, ki so hoteli potovati v katerega od zalednih krajev, morali urediti več različnih dokumentov in da ne bi prihajalo do zapletov jih je Okrajno glavarstvo v Tolminu pozvalo, naj se pred potovanjem s prošnjo za izdajo potnih dovoljenj »*obrnejo do pristojne c. kr. žendarmerijske postaje, kjer se bo legitimacija izpolnila in v nadaljno uradovanje tusem doposlala.*«²²⁰

Kljub številnim uradniškim procesom za potovanje po zaledju, je iz delno ohranjene evidenčne knjige za izdajo prepustnic na območju 93. pehotne divizije razvidno, da so tu nastanjeni prebivalci dosti potovali. V obdobju med 26. avgustom 1916 in 11. septembrom 1917 je poveljstvo divizije zabeležilo 110 vnosov izdaj prepustnic, od katerih jih je 70 bilo zabeleženih za civilno prebivalstvo; v največji meri so prepustnice izdane ženskam. Iz zabeleženih vnosov lahko ugotovimo, da je večina bovških prebivalk in prebivalcev potovala le v bližnje kraje: v Log, Rabelj, Kranjsko Goro, na Trbiž, najdlje v Beljak.²²¹ To kaže predvsem na to, da so se gibali predvsem v poznani okolici, kamor so se odpravili za krajši čas in kjer so mogoče obiskali znance ali sorodnike ali opravili kakšne nakupe.

Vojno stanje je na Bovškem povzročilo prekinitev vseh komunikacij z ostalimi deli države, ki je tedaj med ljudmi potekala predvsem preko pošte in časopisja. Vsaj za nekaj tednov so prebivalci tako ostali brez vesti, kaj se dogaja s svojci in prijatelji na fronti. Tolminsko okrajno glavarstvo, ki se je preselilo v Cerkljevo, je konec junija 1915 na c. kr. Direkcijo za pošto in telegraf v Trstu poslalo dopis, da je zaradi vojne prekinjen službeni promet z občinskimi uradi Soča, Trenta, Bovec in Čezsoča, medtem ko je povezava z Logom otežena.²²² Poskus, da bi pošto spravili do odrezanih krajev preko Trbiža in Rablja, se je izjalovil zaradi vojnega stanja, zato je vice-direktor direkcije v Ljubljani apeliral na Okrajno glavarstvo Radovljica, da z Občino Kranjska Gora doseže soglasje za vzpostavitev poštne povezave z Bovškim.²²³ Do 6. julija 1915 so bile uradne zadeve že urejene in povezava vzpostavljena preko kranjskogorske pošte s soško, zato so bile vse pošiljke napotene

---

²¹⁹ ÖSTA, KA, NFA, 26. Geb.Brigrig, Ktn. 2731, mapa »Materiele Exhibiten«, E. Nr. 322; Ženski je 20. oktobra 1916 pred Sočo ustavil vodnik Jožef Punz iz pomožne žandarske enote na bojišču (Feld Gend. Assistenz) ter zaplenil njune dokumente, ker Rozalija Stergulc ni imela dovoljenja za potovanje skozi rudniški rov v Logu, zato je prosil za odločitev, če bi ju lahko kljub pomanjkanju dovolilnice za potovanje poslal v Kranjsko Goro.

²²⁰ PANG, fond 63 - Občina Trenta, t. e. 1, a. e. 26, št. 4033.

²²¹ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, zavoj 89 - K. Akten, zvezek »1916 E. Nr. 416 1917«.

²²² SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, ovoj »Evakuacija«, Zl. 4074/15.

²²³ SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, ovoj »Evakuacija«, Z. 18359/4.

na Kranjsko Goro, od koder jih je do pošte v Soči dostavila vojaška pošta.²²⁴ Predlog kranjskogorske pošte, da bi pošto v Sočo in Trento najlažje pošiljali preko pismonoš Jožefa Flajsa iz Trente in Franc Flajsa iz Soče, ki bi jo izmenjaje dvakrat tedensko prevzemala na tamkajšnji pošti,²²⁵ lahko razumemo kot opuščen, ker je transport pošte prevzela vojska. Vseeno je za pismonoši, v kolikor nista bila vpoklicana v vojsko, ostalo še precej dela z dostavljanjem pošte prebivalcem doline Soče in Trente. Predvidevamo lahko, da je bila pošta za Log dostavljena na enak način preko Trbiža in Rablja s pomočjo vojaške pošte.

»Čompe an skuta, sirk an bob« - skozi vojno obdobje

Življenje v zaledju frontne linije je bilo preko vojne daleč od običajnega. Vsa domača opravila so v tem času padla na ramena žensk, nekaterih starejših moških in otrok, saj so bili moški v raznih vojaških bojnih in delovnih enotah.²²⁶ V gorskem kmečkem okolju, kot je na Bovškem, je to pomenilo še dodatne težave pri že tako skromnem preživljanju.

Kljub številnim omejitvam, ki so jih določale vojaške uredbe za zaledna območja, so vsaj znotraj krajev bivanja ljudje imeli določeno svobodo, da so tudi med vojno skušali izvajati aktivnosti, ki so bile nujne za preživetje v tej gorski pokrajini. Poudariti je tudi treba, da se je zaradi številnih vojaških zgradb del zaledne pokrajine popolnoma spremenil, saj so kmetijske površine na številnih območjih postale nedostopne za domačine, ter da je vojska v zaledju zasedla pomembnejše stavbe, kot so bile šole ali župnišča, ter tudi naseljene hiše. To je pomenilo, da so vsaj nekatere domačini morali poiskati zavetišče drugje v dolini.²²⁷ Jakob Prešeren je kot vojak eno noč prespal v Soči v eni od izpraznjenih domačij,

---

²²⁴ SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, ovoj »Evakuacija«, Z. 2766/M-15 in No. 2766/4.

²²⁵ SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, ovoj »Evakuacija«, Zahl 18077 in št. 1073.

²²⁶ Prim.: Irena Selišnik, "Ženske v zaledju vojnih zubljev", v: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, ur., *Velika vojna in Slovenci: 1914-1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), str. 188-190; Matic Batič, "Vsakdanje življenje v občini Črni Vrh med prvo svetovno vojno", *Kronika* 66, št.1 (2018), str. 101-102.

²²⁷ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 17; Komac, "Občina Soča med ...", str. 12 in 43; Vidno tudi na fotografiji: Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Bildarchiv Austria (BA), Kriegspressequartier Alben 1914 - 1918, Inv. Nr. WK1/ALB029/08134; Za vas Sočo sem o izpraznjenju nekaterih hiš za potrebe vojaških častnikov slišal od nekaterih domačinov, vendar takrat tega nisem nikamor zabeležil. Ljudje so se zato zatekli v svoje hleve oz. prestaje višje po dolini.

kjer na stenah visijo še vse svete podobe, v sobi pa dve postelji, ena še celo s slamarico. Prebivalci so že zbežali. Po hudem boju si priborim posteljo s slamarico. Vas še ni opustošena. [...] Naše prenočišče si natanko ogledam. V veži stoji zarjavel štedilnik, okoli leži slama iz razparane slamarice, ki zija v drugem kotu. V izbi je kmečka peč s kahlami, kakršne so na Kranjskem že izginile. Nad njo so police za sklede, spodaj okoli nje pa klop. Pod klopjo je vse polno razbitih vinskih buteljk in likerskih steklenic. Umazana vizitka na vratih pravi, da je nekoč tu pred nami kraljeval, pil vino in žrl likerje gospod "Oberleutnant Törös – schwere Haubitzen Batterie". Svinjak je napol razbit in prazen; hiša ima št. 37...²²⁸

Lahko sklepamo, da je vojska zasedla tudi tiste hiše, ki jih je prebivalstvo preko leta zapustilo, ker so skupaj z živino odšli na planine. Nekateri prebivalci iz Loga so tudi v vojnem obdobju ostali zvesti tej tradiciji.²²⁹ Enako lahko sklepamo tudi za ostala dva kraja, saj je bila živinoreja na Bovškem nujna za preživetje. Se pa ob tem pojavlja vprašanje, katere planine so bile med vojno v uporabi, ker je bilo kar nekaj planin na Bovškem v bližini fronte. Verjetno so to bile planine vzhodno od izselitvene linije Krnica - Veliki Bogatin. Predvsem v Soči sta bili dve planini blizu te linije, ki je bila predvidena za drugo obrambno linijo, zagotovo neuporabni, saj je razvidno, da je bila na planini Za skalo vsaj v začetku vojne nameščena vojaška enota, medtem ko je bilo za dostop na planino Za Črnim vrhom potrebno pridobiti prepustnico.²³⁰ V planine so ljudje gnali predvsem ovce, koze in prašiče, medtem ko so za krave skrbeli doma.²³¹

Živinoreja je bila en najpomembnejših virov preživetja, saj so ljudje s pridelavo sira, skute in drugih izdelkov lahko trgovali.²³² Ta trgovina je obsegala predvsem menjavo z vojsko, saj so v zameno za sir od vojske dobili izdelke kot so sladkor, sol, moko ali konzerve.²³³ Ob nakupu masla

---

²²⁸ Jakob Prešeren, *Vojak 1915-1918* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014), str. 57-58.

²²⁹ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 17.

²³⁰ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2246, Op. Nr. 301/21; idem, 93. I.D., Ktn. 4021, zavoje »89 - K. Akten«, zvezek »1916 E. Nr. 416 1917«, Prot. Nr. 18/63.

²³¹ Povsem nemogoče je ugotoviti koliko posameznih živali je prebivalstvo preko vojne še redilo, vendar iz statističnih podatkov za leto 1900 je razvidno, da so ljudje redili največ ovc, zatem krave ter prašiče, gl.: *Gemeindelexikon der im reichsräte vertretenen Königreiche und Länder*, zv. VII, *Österreichisch-Illyrisches Küstenland* (Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1906), str. 39. Da so krave ostajale v dolini potrjuje tudi fotografija iz Soče, na kateri sta lepo vidni dve kravi pred hišo, ki ju gospodarica najverjetneje zganja v hlev (ÖSTA, KA, Bildersammlung 1. Weltkrieg, Fronten: Isonzo, Nr. 361).

²³² Kot vpogled v življenje prebivalstva v dolini Soče v mirnodobnem času je na voljo članek Janeza Planine, kjer se sicer poveča petdesetim letom 20. stoletja, vendar je v njegovih primerjavah z začetkom 20. stoletja vidno, da se je življenje v kmetijskem oziru spremenilo izredno malo, gl.: Janez Planina, »Soča: Monografija vasi in njenega področja«, *Geografski zbornik* 2 (1954), str. 235-241.

²³³ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 17.

so morale vojaške enote predložiti tako dovoljenje poveljnika kot dovoljenje okrajnega glavarstva.²³⁴ Manj je bilo težav pri drugem trgovanju. Tako je npr. služba za preskrbo 93. divizije avgusta 1917 ponujala zamenjavo koruzne moke za sir, za kar so za kilogram sira ponudili 8,8 kg koruzne moke. Sir za menjavo so zbrali na občinskih uradih, ki so potem uredili zamenjavo s koruzno moko pri vojaških skladiščih.²³⁵

Slika 17: Vas Soča je med vojno postala mesto vojaških barak in skladišč. Vir: isonzofront.de.

Kljub temu, da je živinoreja dajala dobre pogoje za preživljanje, določeni indici kažejo na to, da se je število živine preko vojne zmanjševalo. Vojska je tako imela pravico za lastne potrebe zaseči hrano, če si je pridobila pisno dovoljenje divizijskega poveljstva, da je npr. rekvizicija živine neizogibno nujna za enote.²³⁶ Število živine so klestile tudi razne bolezni, saj je že julija 1915 vojska prosila za veterinarsko posredovanje, ko je prišlo do izbruha slinavke in parkljevke med ovci in kozami v Trenti.²³⁷ In nenazadnje je tu še problem preskrbe živine preko zime. V letnem

²³⁴ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 51/3.

²³⁵ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, ovoj »Zamenjava sira za koruzno moko za potrebe vojske«.

²³⁶ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2250, Op. Nr. 506/21 zu.

²³⁷ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2247, 323/20.

času, ko je bila živina na planinah, so ljudje po dolinah kosili in sušili krmo za preskrbo preko zime, kar pa je vojna močno oteževala. Veliko košnih površin v dolinah so namreč pokrivali vojaški tabori, npr. Spodnji Log, Na Logu v Soči in Na Logu v Trenti, kjer je vojska za lastne potrebe kosila travnike v bližnji okolici.²³⁸ Poleg tega so ljudi tudi preko okrajnega glavarstva seznanili, da v kolikor bo vojska zahtevala dodatno krmo, naj računajo, da bodo morali preostali krmi primerno zmanjšati število živine.²³⁹ Zato je le vprašanje, koliko sena so ženske, starejši in otroci uspeli spraviti s preostalimi travniki, ki so ostali v strmih pobočjih ali na višje ležečih terasah, in koliko so ga še morali oddati preko zime.

Podobno kot za živinorejo lahko rečemo za poljedelstvo. Pridelovanje krompirja, fižola in koruze se je nadaljevalo tudi v vojnem času. Na njivah so morali ljudje paziti na razne kraje, ki naj bi jih izvajali predvsem vojni ujetniki.²⁴⁰ V Trenti je še danes poznana zgodba, o ruskem ujetniku, ki je domačinki kradel krompir, slednja pa ga je prijavila enemu od častnikov, ki naj bi ga potem v zgled ostalim na mestu ustrelil.²⁴¹ Že tako skromno pridelavo so oteževale še zaplembe zaradi splošnega pomanjkanja. Vsak posestnik je tako moral »množino pridelanega krompirja naznaniti županstvu v treh dneh po izkopanju istega. Županstvo mora ta naznanila pregledati, po potrebi popraviti, ter ista konec vsakega tedna glavarstvu predložiti.« Za zaplenjeni krompir je bilo določena cena odkupnine, ki pa v primeru, da »je treba krompir z silo odvzeti se plača samo 80% maksimalne cene, ter mora [lastnik] plačati tudi stroške.«²⁴² Del pridelanega je še preden bi ga odvzela okrajna oblast zasegla vojska, ki je ukazala, da se krompirja ne sme prodajati nikomur brez legitimacije 93. pehotne divizije in ga lahko uporablja le za preživljanje svoje družine ter za sajenje. Komisije sestavljene iz predstavnikov vojske in občine so npr. konec septembra 1917 odkupile višek krompirja in drugih pridelkov, ki so ga morale vse tri bovške občine sporočiti do 15. septembra.²⁴³

---

²³⁸ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, Etap.-Stat.-Kommando-Befehl Nr. 35.

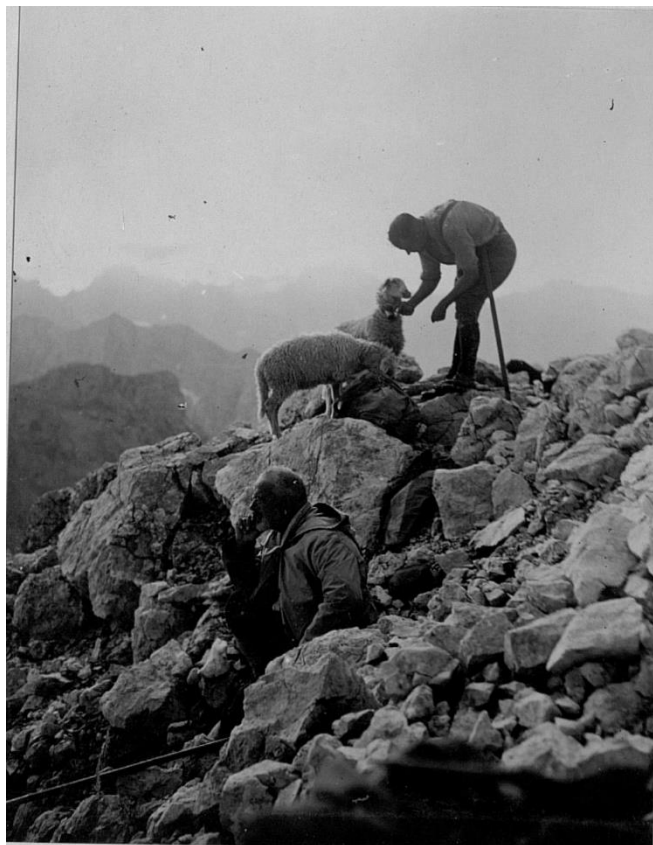
²³⁹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 5081.

²⁴⁰ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 17.

²⁴¹ Pripoved Antona Hosnerja iz: Božo Grlj, "Ruska kapelica - elegija pod Vrščem", dokumentarni film (TV Slovenija, 2016), čas 15:16-16:00, <http://4d.rtvsl.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniški-program/174444673>, dostop: 22. februar 2018.

²⁴² PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 1901/98.

²⁴³ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 262/17.

Slika 18: Na vrhu Mangrta. Julius Kugy, spremljevalec in ovci. Vir: ÖNB Bildarchiv.

V skrbi za čim boljše pridelke na poljih je okrajno glavarstvo pozivalo ljudi, da vsi po svojih najboljših močeh pristopijo k spomladanskim kmetijskim opravilom.²⁴⁴ Dodatno je na pomoč prišla tudi vojska, saj je bila delno odvisna od pridelka prebivalcev. Ob koncu februarja 1916 je poveljstvo 44. domobranske pehotne divizije razglasilo, da bo prebivalstvu na celotnem divizijskem območju (tj. Log, Soča in Trenta) pri spomladanskih delih na poljih in travnikih pomagala vojska. Vsakršna hoja po travnikih, kraja poljščin ali paša konj je bila najstrožje kaznovana. Poskrbeli so tudi za pognojitev vseh poljskih in travniških površin.²⁴⁵ Obstaja celo možnost, da so tako kot na Tolminskem ljudje hodili obdelovat polja, ki so se nahajala

v evakuiranem območju dolin.²⁴⁶ Na žalost iz razpoložljivih virov ni razvidno, kako uspešne so bile te skupne delovne akcije ob koncu letne sezone, vendar kot namiguje eno od poročil o pomanjkanju krme za konje jo je vojska od prebivalstva uspela odkupiti komaj 5 stotov (280 kg), kar kaže, da je v zaledju malokdo razpolagal z odvečno krmo za prodajo.²⁴⁷

Zelo pomembno vlogo za preživljanje ljudi v zaledju je imela državna aprovizacija, s katero so dobili nujne prehranske in druge potrebščine. Sistem so uvedli že konec leta 1914, ko je prišlo do prvega pomanjkanja nekaterih surovin, in je deloval tako, da je država zasegla surovine v pomanjkanju ter jih preko aprovizacijskih skladišč razdelila med prebivalstvo glede na potrebe. Kmetje kot glavni proizvajalci so morali pridelke in živino obvezno oddati po določenih cenah. Za razdelitev aprovizacije so bile uvedene karte za živila, ki so bile najprej za kruh, nato za sladkor,

²⁴⁴ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 61/21.

²⁴⁵ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2243, zavitek »1915/16 44. Sch. Div. Abfertigungen«, ovoj No. 2, Beilage zur Abfertigung Nr. 56.

²⁴⁶ Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 391.

²⁴⁷ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2254, Op. Nr. 816/8.

Slika 19: Električni vlak za prevoz ljudi in materiala skozi loški "štoln" v rabeljski rudnik na železniški postaji v Logu. Vir: ÖNB Bildarchiv.

meso, maščobe, krompir, idr. Kmečko prebivalstvo naj bi bilo izvzeto iz upravičenosti do prehrabnih kart.²⁴⁸ Vendar je vsaj del bovškega prebivalstva le prejemal določena živila na karte, ki so jih občine razdeljevale glede na sezname prejete iz okrajnega glavarstva.²⁴⁹ Tu je potrebno dodati, da je pri dobavi aprovizacije sodelovala tudi vojska. Zaledno armadno poveljstvo je junija 1915 poslalo ukaz, da »v kolikor bo vojaška situacija onemogočala politični oblasti izvedbo aprovizacije, morajo vojaške oblasti sporazumno podporno posredovati,«²⁵⁰ a v kolikor aprovizacije ne bi bilo mogoče transportirati, je vojska lahko zahtevala izpraznitev naseljenega območja. Količina hrane, ki so jo ljudje prejemali z aprovizacijo, se je tekom let stalno zmanjševala in v omilitev lakote je oblast v prehrano uvajala tudi nadomestke. Urad za preživljanje prebivalstva je npr. 2. maja 1917 v prehrano uvedel mlado deteljo, ki »je jako dobra, redilna in zdrava prikuha, ki se

²⁴⁸ Borak et al., *Slovenska novejša zgodovina*, str. 151-152.

²⁴⁹ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 17; PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 395.

²⁵⁰ ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1637, E. Nr. 946.

*nareja kot špinača. V to svrho se porabijo vse vrste detelje [in] se lahko uporabi v svežem stanju, se jo pa tudi lahko posuši in tako tudi pozimi uporabi za živež.»*²⁵¹

Nekoliko lažje so s hrano shajale družine tistih, ki so opravljali zelo težko delo, kot je bilo rudarjenje. Avgusta 1917, ko so oblasti ponovno določale količino moke na osebo, so določili, da dnevno prejmejo »osebe, ki opravljajo zelo težko delo (rudarji in gozdarji) 300g moke,«²⁵² medtem ko so drugi prejeli 200g ali 175g moke. To je bilo dobrodošlo za kar nekaj družin z Bovškega, katerih moški so delali v rabeljskem rudniku svinca in cinka.

Delo v rabeljskem rudniku so imeli predvsem moški iz Loga, ki so zaradi tega bili izvzeti iz vojske. Na delo so se loški in drugi rudarji vozili skozi "štoln", rudniški rov za odvajanje vode, ki se je končal v Logu. Rudarji so bili od ponedeljka do sobote na delu, le ob nedeljah so imeli prosto, ko naj bi prišli domov. Ob prevozu z električnim vlakom skozi "štoln" so jih spremljali vojaki.²⁵³ Vsi, ki so delali v rudniku, so morali ob vpoklicu oditi na nabor. V kolikor so bili dodeljeni za fronto, je morala uprava rudnika posredovati pri divizijskem poveljstvu s prošnjo, da se naborniki izvzamejo in se vrnejo v rudnik na delo. Slednje je prošnjo posredovalo na nadrejeno zaledno armadno poveljstvo, ki je potem seznam rudarjev poslalo na c. in kr. Vojno ministrstvo, da je to potrdilo njihov izvoz iz vojske in vrnitev na delo v rudnik. Rudniška uprava je že maja 1915 prosila za oprostitev vojaške službe za 11 bovških rudarjev (1 iz Loga, 3 iz Bovca, 3 iz Čezsoče, 4 iz Soče), ker »jih rabijo brezpogojno nujno na delu, da ne pride do odločnejšega zmanjšanja ali celo do prekinitve dela in prosimo, [...] da se delavce naknadno oprosti in pošlje v naše podjetje v Rabelj.«²⁵⁴ Rudarji so za preskrbo z živili dobili posebne modre potne dovolilnice, ki so veljale več mesecev, da so lahko iz Rablja potovali do Loga, Soče, ali kateri drug zaledni kraj po hrano. Iz seznama 71 rudarjev, ki so od septembra do novembra 1917 dobili modro dovolilnico, je razvidno, da je tedaj v rudniku delalo 16 moških z Bovškega,²⁵⁵ a najverjetneje jih je bilo še več.

Nenazadnje ne smemo pozabiti na že omenjene vojaške preskrbnine, ki so jih prejemale družine vseh vpoklicanih mož. Šlo je za manjše zneske (1,60 K dnevno za odraslo osebo), ki so bili odvisni tudi od čina posameznega vojaka, zato je bilo vedno dobrodošlo, če je vojak v času vojne prišel do napredovanja. Prejemnika preskrbnine ali pokojnine v primeru smrti so imenovali

²⁵¹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 201/454.

²⁵² PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 201/625.

²⁵³ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 17; Povedal 15. septembra 2017 Darko Štrukelj, roj. 1933, Log pod Mangartom.

²⁵⁴ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 376, Op. Nr. 827, 1/6 - dopis 28. maj 1915.

²⁵⁵ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, zavoj »89 - K. Akten«, Na. Nr. 585.

vojaki sami ali pa so prošnje zanje vložile družine preko občinskih uradov.²⁵⁶ Vendar je bila tudi pri teh podporah omejitev, ki je zadel predvsem družine z več otroki, ki jih na Bovškem ni bilo malo. Tako je bilo določeno, da se vojaška preskrbnina izplačuje šele, ko je v vojsko vpoklican zadnji sin, ki naj bi bil do vpoklica sposoben za pomoč pri preživljanju.²⁵⁷

Preživljanje preko vojne je vseeno bilo skromno, saj so nekatere družine kljub vsem opisanim načinom preživljanja komaj shajale. Tako je npr. v Soči leta 1917, ko je prišlo do poroke med enim od tamkajšnjih vojakov in domačinko, oče svatom v vsej stiski prijazno ponudil: »*Pošteni možje, ali vam prinesemo čompe ali polento?*«²⁵⁸ A pri preskrbi družin je tudi šlo za lastno iznajdljivost,

kot se je izkazalo na primeru iz Trente. Okrajno glavarstvo Tolmin je namreč na občino poslalo dopis, v katerem zaradi pritožbe prosijo, da se v prihodnje aprovizacija izrecno razdeljuje po seznamu, ker naj bi prejela desetčlanska družina Terezija Zorč celih 7,5 kg špeha in 4 kg salam, čeprav ima kravo, deset koz in je zaklala dva prašiča.²⁵⁹ Županstvo se je glede pritožbe pozanimalo in ugotovilo, da je pritožbo podala Katarina Kravanja, občinska babica iz Bovca, ki je v Trento prišla kot begunka. Tu je kot begunka za svojo družino zahtevala aprovizacijo pri okrajnem glavarstvu, vendar je zamolčala nekatere podatke o gmotnem položaju družine in je bila zato uvrščena na seznam revnih družin in beguncev. Županstvo je ugotovilo, da je družina Zorč res prejela omejeno količino aprovizacije, a je razjasnilo, da Kravanjeva ni povedala,

Slika 20: Kadet Avian, nadporočnik Zupančič, Marija Kravanja in Terezija Zorč. Vir: Franc Zupančič, *Dnevnik: 1914-1918*.

²⁵⁶ Ajlec, "Vojaške preskrbnine in pokojnine...", str. 134-36.

²⁵⁷ Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 384-385.

²⁵⁸ »Pošteno možia, al wem prnesemo čwmpo al pliento?« Povedala 13. avgusta 1917 Marija Kavs, roj. 1919, Soča.

²⁵⁹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 201/660.

da so Tereziji Zorč v l. 1916 poginili trije prasiči, kateri so stali 5 tednov stari 180 K in da tista dva ko je v jeseni zaklala sta oba tehtala 50 kg.

Katarina Kravanja je zaklala v jeseni enega prasiča kateri je tehtal 60 kg in da je sama prodajala salam in špeh. Katarina Kravanja je bila pričetka vojne z Italijo kot begunka z družino na Bledu in še sedaj plačuje stanovanje tamkaj. Katarina Kravanja je došla kasneje v to občino, da sta otvorili z hčerjo tabakarno in trgovino, kjer ste zaslužili veliko denara. Torej ta družina ni tukaj kot drugi begunci ampak le vsled kupčije.²⁶⁰

Kot so še dodali v županstvu je bila Katarina dodana na seznam po ukazu okrajnega glavarstva, o čemer se je vse prebivalstvo zgražalo. Zato so po potrditvi okrajnega glavarstva slednjo odstranili s seznama in nanj uvrstili Terezijo. Na koncu še sarkastično dodajo, da »[m]orda pride tudi opravičena pritožba Strausgittel Roze, katera ni v seznamu, ko ima tukaj dve kavarni in dve trgovini.«²⁶¹

Trgovine, kavarne in gostilne so bile tri bolj cvetoče obrti v zaledju Bovškega, ki so delovale celotno obdobje vojne. Koliko je teh bilo, je težko ugotoviti, a samo iz prej omenjenega primera je videti, da samo v Trenti najmanj štiri trgovine, dve kavarni ter gostilna v koči Zlatorog. Gostilne so bile tisti kraji, kjer so se zbirali tako vojaki kot častniki, ki so bili na poti na fronto ali v zaledje. Franc Zupančič v svojih spominih piše, kako so se ob polnoči pred počitkom za pol ure ustavili v Zlatorogu, »pa so zapeli mužiki, čeprav so trudni. Na Log [v Trenti] pridemo ob ½ 3h zjutraj.«²⁶² Čez nekaj dni so »veselico« ponovili. Obiskovanje gostiln s strani vojaštva je bilo seveda regulirano in jih je navadno moštvo lahko obiskovalo le z dovoljenjem poveljstva. Obenem je bilo regulirana tudi prodaja žganih pijač, ki naj jih vojakom ne bi prodajali,²⁶³ čeprav ni težko verjeti, da se je kakšen »štamperle« spil na skrivaj, pod mizo. Na Bovškem gostilniški red ni bil toliko reguliran, kot je bil v bližnji Kranjski Gori, kjer je zaledni poveljnik zaradi pijančevanja vojakom prepovedal vstop v gostilne ter zagrozil z aretacijo vsakega, ki bi ga našli v gostilni.²⁶⁴ Kot kaže je bil poveljnik zaledja v Kranjski Gori precej bolj strog kot tisti na bovški strani, saj je ob eni priliki celo prepovedal vsemu vojaštvu obiskovanje trgovine Pečar,²⁶⁵ medtem ko se na Bovškem poveljniki niso dotikali civilnih poslov v trgovinah.

²⁶⁰ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 395.

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² Franc Zupančič, *Dnevnik: 1914-1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1998), str. 70.

²⁶³ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No.147, točka 2.

²⁶⁴ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1915 bis 1917. Etappenstations-Kmd.-Befehl. Kronau«, ovoj »1915«, Etappenstationskommandobefehl Nr. 138.

²⁶⁵ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1915 bis 1917. Etappenstations-Kmd.-Befehl. Kronau«, ovoj »1916«, Etappenstationskommandobefehl Nr. 98.

Regulacija trgovine je potekala predvsem s strani državnih, deželnih ali okrajnih oblastev za različna področja, med drugim tudi z uvajanjem prehrabnih kart ali z določanjem maksimalnih cen, po katerih so trgovci lahko prodajali določene izdelke, ki so začeli primanjkovati. S tem so poskušali predvsem preprečevati inflacijo cen, ki pa so vseeno v treh letih vojne za nekatere izdelke zrastle za kar 300%.²⁶⁶ Informacije o spremembah cen so okrajna glavarstva posredovala na občinske urade, da so jih predali trgovcem. Slednji so cenike maksimalnih cen morali razobesiti na ogled v svojih trgovinah, v nasprotnem primeru so bili kaznovani.²⁶⁷ A še preden so trgovci lahko objavili cenike v svojih trgovinah, so jih morali poslati v overovitev okrajnim glavarstvom, saj so s tem poskušali preprečevati goljufije.²⁶⁸ Tekom vojne so tako bile določene cene mok, fižola, sladkorja, alkohola, idr. Kljub regulaciji se ni bilo mogoče izogniti črni borzi,²⁶⁹ ki se je je

Slika 21: Kaplan Vinko Aljančič v družbi vojaških častnikov pri njihovem domu v dolini Zajence. Vir: ÖNB Bildarchiv.

²⁶⁶ Himmelreich, *Namesto žemlje črni kruh*, str. 27-30; Ajlec, "Vojaške preskrbnine in pokojnine...", str. 133.

²⁶⁷ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 42 ad.

²⁶⁸ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 201/376.

²⁶⁹ Borak et al., *Slovenska novejša zgodovina*, str. 152.

mogoče posluževal kak prebrisan trgovec tudi na Bovškem. Mogoče gre tudi s tem povezati zgodbo bovškega trgovca Adolfa Antona Mlekuža, ki je po začetku vojne prišel v Log, kjer je imel svojo podružnico in je bil tu s strani vojske aretiran iz nejasnih razlogov. Celotna njegova družina je bila potem 21. marca 1916 konfinirana v Mödling na Spodnjem Avstrijskem, od koder se je lahko vrnila v notranjost Kranjske šele po amnestiji političnih obsodb, ki jo je izdal cesar Karl julija leta 1917.²⁷⁰

Življenje v zaledju frontne linije je prineslo tudi različne oblike druženja, ob katerih so predvsem vojaki našli nekaj zabave. Govorimo seveda o spolnem občevanju med vojaki in civilistkami v frontnem zaledju, ki ga lahko razdelimo na prostitucijo, posilstva ali spontane pripetljaje. Ekscesi moralno spornega početja so bili prisotni tako v mestih kot na podeželju, vsepovsod kjer so vojaki z denarjem, živili, leporečenjem, alkoholom ali na silo neobzdržano izrazili svojo spolno slo. Ženske, ki pa so se morale v skrbi za preživetje že tako ponižati, so dodatno postale žrtve obrekovanj drugih "moralno neoporečnih" moških. Duhovščina, ki je skušala preko pridig in spovednic preprečiti vse oblike prostitucije, z vsemi pobožnimi molitvami ni bila uspešna.²⁷¹ Vojska je skušala vsaj delno regulirati prostitucijo, saj so spolno prenosljive bolezni iz fronte odvezemale sposobne vojake, vendar so nadzor lahko vzpostavljali le v uradnih bordelih - t. i. tolerančnih hišah, medtem ko so pri prikriti prostituciji ostali brez uspeha. Uradni bordeli so preko celotnega vojnega obdobja tako stali v mestih po zaledju, kot je bil npr. v Ljubljani, in do sredin leta 1916 celo tik za fronto v Gorici.²⁷² Šele marca 1919 so bili bordeli na Slovenskem zaprti po odloku deželne vlade.²⁷³ Na drugi strani ni zaslediti, da bi vojaška poveljstva preprečevala ali kaznovala posilstva ali spolne odnose izven tolerančnih hiš. Posilstva so bila v mišljenju vojakov del vojaške službe, pri kateri naj bi v zameno za svoja življenja imeli pravico do vojnega plena. Ob tem se niso ozirali na travme, ki so jih s svojim nasilnim početjem povzročili ženskam, saj naj za njihovo početje ne bi bili krivi sami, temveč vojna.²⁷⁴

Čeprav na Bovškem o prostituciji, posilstvih ali spontanah odnosih ni direktnih virov, saj gre za tematiko, o kateri se v skupnostih redko govori, je mogoče o tem razbrati iz raznih manjših

---

²⁷⁰ "Preganjanje trgovca Adolfa Antona Mlekuša iz Bovca", *Edinost*, 22. julij 1918, str. 2.

²⁷¹ Sluga, "Vtakni ga, ja,...", str. 7-11; Koder, "Na jugu se ponavljajo...", str. 46-47.

²⁷² Walter Lukan, "Ärgernis im »Toleranzhaus« des Brückenkopfes Görz (1916). Ein Beitrag zur Sitten- und Sittengeschichte der Isonzofront", v: Kornelija Ajlec et al., ur., *Nečakov zbornik: Procesi, teme, in dogodki iz 19. in 20. stoletja* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018), str. 78-93.

²⁷³ ZAL, fond JES-4, t. e. 21, a. e. »Spisi od št. 6-1339 1919«, št. 328.

²⁷⁴ Sluga, "Vtakni ga, ja,...", str. 6.

omemb. Številni vojaki, ki so se nahajali v zaledju, so v svojem vojaškem življenju rabili razvedrilo, zato je Vrhovno poveljstvo vojske ukazalo v zaledju fronte izgradnjo vojaških domov (Soldatenheim), kjer bi vojaki imeli čitalnico, igralnico, sobe za glasbeno ali literarno delo, versko ali patriotično delovanje ter kantino, zato je poveljstvo 93. pehotne divizije začetek decembra 1916 izdalo namero po ureditvi takih domov v taboru Vrsnik v Soči, pri Baumbachovi koči v Trenti ter v Logu.²⁷⁵ Častniki so v Trenti (v dolini Zajence) že pred tem imeli svojo posebno vilo, kjer so si lahko za nekaj časa oddahnili od fronte.²⁷⁶ V te vojaške otoke druženja, ki sicer niso bili namenjeni spolnemu občevanju, so vojaki ali bolj verjetno častniki uspeli pripeljati tudi lokalne ženske. V Soči je še ohranjeno v spominu, da *»so žene spravili v barake, so jih napili in so plesali z njimi, ene so bile [kasneje] še celo noseče. Tam je bila muzika.«*²⁷⁷ Da so se v zaledju dogajale moralno sporne stvari, delno pritrjuje tudi pismo kaplana Vinka Aljančiča škofu Sedeju:

Koliko se je treba boriti proti Veneri predvsem, se čita dosti iz podobnih krajev. Isto je tudi tu. Naravno, da se vedno naleti na močan odpor, celo s cerkvenimi govori in svarili. Velike previdnosti je treba seveda. A Bog povrni višjim gospodom, v katerih najde človek vedno zaslombo in to pomaga mnogo, mnogo. In prav v tem kraju - življenje mi je namreč že dobro poznano - hvala Bogu ni najhuje, a žalostni slučaji seveda niso izvzeti.²⁷⁸

Tako kot drugi duhovniki si je tudi Aljančič prizadeval, da bi njegovo župnijsko področje ne zapadlo v spolne ekscese in najverjetneje so ga pri tem podpirali tudi »višji gospodje« iz vojaškega poveljstva. Vendar navkljub prizadevanju, da do spolnega občevanja ne bi prihajalo, je bilo med vojno v zaledju rojenih kar nekaj otrok. V Trenti so se petim domačinkam rodili otroci, katerih očetje so bili tamkajšnji vojaki. Otroci, ki so po vojni odraščali brez očetov, so se prijeli razni vzdevki, kot so pankrt, Poljak, Oger, s katerimi so jih domačini stigmatizirali, ker so bili potomci vojakov iz drugih območij Avstro-Ogrske. Kljub temu so tudi po vojni vse ženske s svojimi otroki še naprej živele v domačem kraju in jih ostali domačini niso izločili iz skupnosti.²⁷⁹ Redkeje se je zgodilo, da so vojaški očetje poročili domačinko, s katero so imeli otroka. Npr., potem ko se je leta 1917 v Soči rodila mala Pepa, sta se poročila mama Jožefa Komac iz domačije pri Flutaču in oče Johann Pillichshammer, vojak pri zaledni enoti, ki je skrbela za dobavo lesa.²⁸⁰

²⁷⁵ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4003, Res. Nr. 664.

²⁷⁶ ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 - 1918, Inv. Nr. WK1/ALB036/09995 in 09996.

²⁷⁷ Povedal 22. januarja 2017 Jožef Kašca, roj. 1923, Soča.

²⁷⁸ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 758.

²⁷⁹ Povedal 15. junija 2018 Anton Hosner, roj. 1932, Trenta.

²⁸⁰ Povedala 13. avgusta 2017 Marija Kavs, roj. 1919, Soča.

Vsekakor pa ni vsakršna interakcija v zaledju vodila v moralno sporne zadeve. Medtem ko so družine prenočevale vojake ali z njimi opravljale menjave živil ali ko so jim pomagali pri kmečkih opravilih, so nastajala tudi do nova prijateljstva in razmerja. Nadporočnik Franc Zupančič ni zamudil priložnosti, da bi v zaledju poklepetal s katero od sanitetnih pomočnic ali domačink; za nameček je za spomin naredil tudi kakšno fotografijo.²⁸¹ Podobno je narednik Albin Mlakar obiskoval razne družine po Kranjski Gori, kjer je poklepetal in trgoval. Pred premikom na fronto obljubil prijazni ženski, ki mu je nekaj noči nudila prenočišče, da bo ostal v stiku in poslal kakšno pismo.²⁸² Takšna druženja so na koncu prinesla kakšno bolj spontano poroko, ki ni bila posledica rojstva otroka. V Soči sta se tako poročila častnik Josef Neumann (po domače Najmen) in Jožefa Kravanja (po domače Tonecova), ki sta po vojni odprla trgovino v Soči,²⁸³ ali pa Tereza Kravanja iz Bavšice in podčastnik Karel Wojčicki.²⁸⁴ Prepletenost zalednega vojaškega in civilnega življenja na Bovškem je tako oblikovala tudi razmerja v družinskih krogih. A rožnati časi so bili redkost in vojna je čas nasilja.

Nasilje, ki je bilo stalno prisotno na fronti, se je dogajalo tudi v zaledju, kjer ni bilo nenavadno, da so vojaki doživljali verbalno ali fizično nasilje s strani nekaterih nadrejenih častnikov.²⁸⁵ A nasilje se je v nekaterih primerih izvajalo tudi nad civilisti. Tako kot pri spolnem občevanju so tudi tu viri redki in nam služijo le za kratek oris. Opaziti je, da si je predvsem vojaško poveljstvo na Bovškem prizadevalo, da bi nasilje preprečevalo ali ga vsaj skušalo sankcionirati. Namestnik divizijskega poveljnika je v decembru 1915 izrekel ukor in opozorilo poveljniku civilnega delavskega oddelka, ki je udaril in pretepel tri svoje delavce, v upanju, da ne bo prišlo do podobnih primerov. Fizično obračunavanje s civilisti v vojaški službi je bilo namreč prepovedano.²⁸⁶ Divizijsko poveljstvo je posredovalo tudi v primeru fizičnega napada na območju zaselka Na Skali. Tu je 30. aprila 1916 neznani vojak zasačil starejšega pastirja, da je poškodoval 10-letno deklico, zato je žandarmerija iskala njegovo ime, verjetno za dodatne informacije glede dejanja. Ali so nasilnega pastirja našli, ni znano.²⁸⁷ Težji primer nasilja se je zgodil istega leta poleti in njegov odmev je segel tudi v časopisje. V noči iz 23. na 24. julij 1916 je prišlo do dvojnega umora na območju

---

²⁸¹ Zupančič, *Dnevnik: 1914-1918*, str. 72 in 82.

²⁸² Mlakar, *Dnevnik 1914-1918*, str. 160-162.

²⁸³ Povedala 13. avgusta 2017 Marija Kavš, roj. 1919, Soča.

²⁸⁴ Klavora, *Plavi križ*, str. 25.

²⁸⁵ Prešeren, *Vojak 1915-1918*, str. 66-70; Matičič, *Na krvavih poljanah*, str. 67-73.

²⁸⁶ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2263, Res. Nr. 737.

²⁸⁷ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, Etap.-Stat.-Kommando-Befehl Nr. 27.

zalednega poveljstva Soča. Pri taboru Pod Skalo je neznani storilec umoril 16-letnega Andreja Kavsa in 75-letno Katarino Mlekuž. Ker ni bilo nobenih dodatnih podatkov, je divizijsko poveljstvo razpisalo nagrado 200 K tistemu, katerega informacije bi privedle do storilca.²⁸⁸ A vse kaže, na to, da storilec ni bil odkrit, saj drugih podatkov o tem ni. V časopisju, ki je o umoru tudi poročalo, so opozarjali, da to ni edini primer in da se po zaledju »širi tako zverinska podivjanost.«²⁸⁹ Koliko je še bilo primerov nasilja nad civilnim prebivalstvom, ki si ga ljudje mogoče niso upali prijaviti, bo seveda ostalo odprto vprašanje, na katerega odgovor se mogoče najde v kakšnem zaprašenem arhivu.

Slika 22: Končna postaja vojaške žičnice preko prelaza Vršič na Logu v Trenti. Vir: ÖNB Bildarchiv.

Poleg nasilja so bile tudi kraje del vojnega vsakdana, saj pri vsej množini ljudi priložnost dela tatu, lakota pa dela še večjega. Problematično je bilo, ko je bila ukradena predvsem hrana namenjena aprovizaciji prebivalcev. Tako se je zgodilo, da je manjkala hrana v začetku poletja 1917, zato je Okrajno glavarstvo Tolmin opozorilo, »da se vse potrebno ukrene, da se ne izgubijo

²⁸⁸ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1916/17 Et. Stations-Kmd. Befehl Soča«, Etap.-Stat.-Kommando-Befehl Nr. 58; ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 3990, Op. Nr. 247/15.

²⁸⁹ "Tedenske novice", *Domoljub*, 3. avgust 1916, str. 412.

živila, katera so doslej najbrže vojaki pri žični napravi odnesli.«²⁹⁰ Temu naj bi se izognili s tehtanjem na začetku in koncu prevoza, kar pa je bilo le delno opravljeno. Tako je za Trento prispelo 16,5 kg in za Sočo 8 kg salam premalo, ki so izginile nekje med potjo na železnici ali med prevozom z žičnico preko Vršiča. Za manjkajoče salame za Sočo se je izkazalo, da so manjkale že pri prihodu z železnico, odprti pa so bili tudi zaboji za Trento.²⁹¹ Okrajno glavarstvo je zato apeliralo na vojaško dobavno skladišče v Kranjsko Goro glede stalnega primanjkljaja pri dobavi živil preko žičnice, ki pa je zadevo hitro zaključilo rekoč, *»da se vlagajo pogosto strgane vreče v odpošiljatev.*«²⁹² O izgubljeni aprovizaciji pa ni bilo več ne duha ne sluha. In to ni bila nikakršna posebnost, saj o krajah hrane pišejo še številni vojaki v svojih spominih, kot npr. Franjo Robida, ki je s tovarišem naletel na odprt vagon, kjer *»je manjkala vreča s sladkorjem in nekaj konzerv kave iz zaboja. Kjer je bik, naj bo še štrik, je rekel Bunc, vzel za kapo sladkorja in še nekaj konzerv in skuhalo smo si tako sladko kavo, kot je nisem še nikoli pil.*«²⁹³

Življenje pod nadzorstvom vojske in pod stalno nevarnostjo zaradi bližine fronte se je počasi zaključilo v oktobru 1917, ko je uspešna ofenziva avstro-ogrske in nemške vojske pri Bovcu in Tolminu potisnila italijansko vojsko globoko v notranjost Italije. V tem zadnjem obdobju lahko predvidevamo, da je bil nadzor nad prebivalstvom zaradi priprav na ofenzivo še bolj poostren. Kljub številnemu vojaštvu, so domačini ostali dobrodušni do katerega od vojakov, ki je pri njih mogoče prosil vsaj za požirek mleka, sploh če je lepo govoril slovensko, kot je zapisal Albin Mlakar: *»Slovinc ima srečo, sem si mislil, ko sem jedel polento z mlekom.*«²⁹⁴

Duhovna oskrba, kaplan Aljančič in vojna

Evakuacija Bovškega ob začetku vojne z Italijo je razbila cerkveni sistem, saj so bovški duhovniki odšli skupaj s prebivalci v begunstvo in le loški in trentarski duhovnik sta ostala v svojih kuracijah. Bovški dekan Ivan Vidmar je v avgustu 1915 poročal nadškofu Frančišku Borgii Sedeju, da o svoji dekaniji ve bolj malo. Srpeniški kurat naj bi bil nekje v Italiji, za loško kuracijo ni bilo gotovo, da ne bo izseljena, medtem ko bi v soški župniji lahko maševal kar vojaški kurat in v

²⁹⁰ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 201/602.

²⁹¹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 444.

²⁹² PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 201/883.

²⁹³ Franc Robida, *Iz stare Ljubljane na soško fronto: spomini na staro Ljubljano, soško fronto in boje za severno mejo* (Radovljica: Didakta, 2008), str. 204.

²⁹⁴ Mlakar, *Dnevnik 1914-1918*, str. 163.

kuraciji Trenta »*je baje normalno.*«²⁹⁵ Dekan Vidmar je bil tedaj v Št. Vidu pri Ljubljani, kjer je srečal tudi svojega kaplana Vinka Aljančiča, ki je bil kot župnijski upravitelj zatem poslan v Sočo.²⁹⁶

V času vojne so tako v bovškem zaledju delovali trije duhovniki, ki so skrbeli za duhovno oskrbo prebivalstva in tudi vojske. Trentarski kurat Ivan Kodrič je nadškofu Sedeju poslal prošnjo za dovoljenje za binacijo - maševanje dvakrat dnevno, ki je bila sicer dovoljena le v primerih slabega vremena, v kateri navaja, da bi želel maševati za ljudi in za vojaštvo posebej,²⁹⁷ ker za skupno mašo pri trentarski cerkvi ni bilo dovolj prostora in tudi vojaki nimajo časa, da bi hodili z Loga do cerkve. Tako je nadškof privolil prošnji, da je imel duhovnik v Trenti lahko dve maši ob nedeljah ali praznikih, ko je bilo to potrebno - najprej za prebivalce v Cerkvi, nato za vojake v taboru Na Logu.²⁹⁸ Podobno lahko sklepamo za Log in Sočo, kjer pa oddaljenost cerkve ni bila problematična. Predvsem v Logu je maša potekala v cerkvi tudi za vojsko in vojne ujetnike. Najverjetneje je najprej zjutraj potekala maša za prebivalce, ker je npr. ob 8h potekala maša za delovni oddelek vojnih ujetnikov, ki ji je ob 9h sledila maša za ostale vojake in častnike, kot je razvidno iz vojaških oznanil.²⁹⁹ Ob nekaterih priložnostih je potekala skupna maša za civiliste in vojake na prostem. Soški kaplan in trentarski kurat sta v sodelovanju z vojsko v Soči priredila mašno procesijo ob prazniku sv. Rešnjega telesa, ki je potekala od cerkve do tabora v Vrsniku. Molitev je potekala v improvizirani kapeli pred cerkvijo in v kapeli v taboru Vrsnik, kjer so skupaj molili vojaki in nekateri prebivalci (Slika 23).³⁰⁰ Kurat Kodrič je nadškofu Sedeju navdušeno pisal o procesiji: »*Še Lah bi bil priletel pogledat, ko bi vedel. Najbrž je tudi on praznoval isti dan, ker je bilo vse mirno.*«³⁰¹

Bovški kaplan Vinko Aljančič je preko vojne doživel veliko zanimivih dogodkov, ki jih je mogoče izvedeti iz ohranjenih dokumentov. Ob začetku vojne je Aljančič skupaj s srpeniškim poštarmem Logarjem med zadnjimi odšel z Bovškega proti Kranjski Gori. Tu se je 25. maja 1915 v gostišču Jožefa Lavtižarja srečal s kranjskogorskim župnikom Andrejem Krajcem ter mu, preden

---

²⁹⁵ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 452.

²⁹⁶ "Primorske novice", *Slovenec*, 27. avgust 1915, str. 3.

²⁹⁷ O prevzemanju dušnopastirskih nalog za vojsko gl. tudi: Miha Šimac in Katarina Keber, *Patriae ac humanitati: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte* (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011), str. 123-127.

²⁹⁸ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 834.

²⁹⁹ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 161, točka 4.

³⁰⁰ Komac, "Občina Soča med ...", str. 26.

³⁰¹ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 834.

Slika 23: Kaplan Aljančič in kurat Kodrič med opazovalci vojaškega mimohoda od prazniku sv. rešnjega telesa in krvi v Soči. Vir: ÖNB Bildarchiv.

je odšel naprej v Kovor pri Tržiču, zaupal, da je kot zadnji zapustil Bovec in da je sovražnik že zasedel Kobarid, Žago, Srpenico in celo Bovec.³⁰² Kranjskogorski župnik je o morebitni evakuaciji opozoril svoje vernike ter Aljančičevo pripoved delil naprej še v Beli Peči, kjer je nekdo prijavil na žandarmerijo. Zaradi širjenja lažnih novic je poveljstvo brigade na Trbižu odredilo aretacijo kaplana in izročitev na poveljstvo.³⁰³

S Trbiža je bil kaplan Aljančič poslan v preiskovalni zapor na Ljubljanski grad in v Žabjak (Ljubljana), kjer je vsega skupaj prebil 10 dni. Sodba je dočakala epilog 4. avgusta 1915, ko je bil kaplan oproščen obtožb o širjenju lažnih novic. Dekan Vidmar je ironično dejal, da je Aljančič stalno opozarjal ljudi, naj pazijo kaj govorijo, na koncu je sam postal nepreviden, vendar je menil,

³⁰² ÖSTA, KA, NFA, 184. I.Brig., Ktn. 1635, Res. Nr. 1068.

³⁰³ SI AS, fond 137, t. e. 586, a. e. 3184/586, Z. 14140.

»da mlademu gospodu se to ne bo zamerilo, pač pa ga pomilovalo.«³⁰⁴ Aljančič je bil zatem poslan v soško župnijo, kjer je ostal celo obdobje vojne do konca leta 1918.

V začetku maja 1916 je o svojem delovanju na Bovškem poročal nadškofu Sedeju v Stično, kjer piše, da skupaj z duhovnikoma iz Loga in Trente skrbi za bogoslužje tamkajšnjega prebivalstva. Kot je zapisal, je skrbel za preko 500 ljudi, med katerimi so bile tudi družine iz Bovca in Čezsoče, ki so živele v stalni nevarnosti pred izstrelki ter v pomanjkanju hrane. Sam predvsem pomanjkanja hrane ni doživljal, saj je bil redni gost pri častniški menzi na divizijskem poveljstvu. Obroke je sicer moral plačevati, vendar se je znašel tako, da je vojski oddajal sobe v župnišču in zanje zaračunaval najemnino. Aljančič je sicer napisal, da je živel v revščini, kar je dokazoval tudi s tem, da mora prebivati v majhni sobici brez vsakršnega pohištva, vendar je iz napisanega jasno, da takšnega pomanjkanja kot prebivalstvo sam ni občutil. Kot eden redkih izsolanih ljudi je v zaledju opravljal veliko različnih del. Poleg bogoslužja je pomagal tudi v pisarni občine Soča ter opravljal nekatere posle za bovško občino. Sodeloval je tudi pri vzpostavitvi šole, kot bomo videli tudi v nadaljevanju, da je tako otroke lažje pripravljaj na prejem zakramentov.³⁰⁵ Aljančič si je z rednim obiskovanjem častniške menze dobil naklonjenost s strani tamkajšnjih oficirjev, ki so mu mogoče predlagali, da poda prošnjo za vojaškega kurata.

Trinajstega novembra 1916 je namreč Aljančič na poveljstvo domobranskega okraja za dopolnjevanje (Landwehrrergänzungsbezirkskommando) v Ljubljani poslal prošnjo za imenovanje v vojaškega kurata, ker se je na svojem službenem mestu blizu fronte lahko posvetil tudi bogoslužju za vojake, saj je želel s tem narediti veliko uslugo domovini. Pri službovanju je lahko uporabljal svoje znanje slovenskega, nemškega, hrvaškega, češkega in italijanskega jezika. Prošnji je poveljnik 93. pehotne divizije v Soči dodal še dopis, da trdno podpira prošnjo za imenovanje Aljančiča za vojnega kurata, saj je imel poleg patriotizma, skromnosti in energičnosti »vse lastnosti, ki jih človek od vojnega kurata zahteva.«³⁰⁶ Kljub lepim besedam in opisom je bila prošnja vrnjena na divizijsko poveljstvo, ker so manjkala tri dokazila, s katerimi bi ga lahko imenovali za vojnega kurata, ki pa jih, kot vse kaže, ni uspel pridobiti. Delno je mogoče kriva tudi aretacija ob začetku vojne. Lahko pa domnevamo, čeprav ni trdnih dokazov v virih, da je skrb za dušno pastir-

---

³⁰⁴ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/2, pismo št. 452.

³⁰⁵ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/3, pismo št. 758.

³⁰⁶ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4003, Res. Nr. 591.

stvo vojakov Aljančič opravljaj vseeno. Med vojno to ni bila redkost, saj so npr. ljubljanski duhovniki prevzeli naloge, ki jih niso zmogli premalo številčni vojaški kurati.³⁰⁷ Poleg tega je Aljančič izvajal svoje patriotično delovanje še preko drugih nalog, kot je bilo prispevanje denarja za vojna posojila. Leta 1917 je npr. cerkveno predstojništvo Soča vložilo 3.000 K za šesto vojno posojilo pri Ljudski hranilnici; Aljančič ga je vplačal kar preko vojaške pošte.³⁰⁸

Najverjetneje je bilo divizijsko poveljstvo tisto, ki je poskrbelo, da so Aljančiča za njegovo

Slika 24: Notranjost cerkve v Soči pred njeno prenovo. ÖNB Bildarchiv.

medvojno udejstvovanje nagradili. V začetku leta 1918 je namreč v priznanje posebno patriotskega in požrtvovalnega obnašanja dobil zlati križec za zasluge s krono na traku hrabrostne medalje, najvišje priznanje za civilne zasluge, ki mu ga je s sklepom podelil cesar Karl.³⁰⁹

V času vojne je v Soči prišlo do preureditve notranjosti cerkve. Leta 1917 je bil na okreva-
nju v brigadni bolnišnici v Soči Josef Váchal, leta 1884 na Češkem rojeni pisatelj, slikar, grafik in

³⁰⁷ Šimac in Keber, *Patriae ac humanitati...*, str. 123-127.

³⁰⁸ "Kranjska in VI. vojno posojilo", *Slovenec*, 27. junij 1917, str. 5.

³⁰⁹ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/5, pismo št. 1473.

tiskar, ki je opazil njeno pusto notranjost. Cerkev je bila okrašena le z nekaj slikami križevega pota in manjšimi poslikavami okoli tabernaklja (Slika 24). Glede na njegovo slikarsko nadarjenost je Váchalu uspelo dobiti zaposlitev v cerkvi, pri čemer je zagotovo prišla v poštev tudi navezava kaplana Aljančiča s poveljstvom. Váchal je hitro ugotovil, da je bolje delati počasi kot prehitro, saj ga ni prav nič vleklo nazaj v frontno linijo. Dodelili so mu enega Slovenca, da mu je pomagal pri obrobljanju šablon, po katerih je nameraval barvati, vendar njegova pomoč ni prinesla hitrejšega dela, kvečjemu še več dela, ko je moral Váchal popravljati za njim, kar pa mu je šlo na roke.³¹⁰

Delo je počasi napredovalo in cerkev je dobivala svoje barve. *»Limona in pomaranča so olepšale v cezannovskih večbarvnih cvetovih in nekaj variacij zelene se je povezalo med seboj v kobaltnih in ultra–marinovskih odtenkih.«*³¹¹ Barve so se porabljele v kilogramih. Pomočnik je kmalu moral oditi in Váchal je delo nadaljeval sam. Prišel je do problema, da ni mogel slikati v višino, ker ni imel dovolj visokega odra. Nekega dne je po naključju mimo prišel slikar z Moravskega in Váchal je hitro poskrbel, da so mu ga dodelili v pomoč, vendar je kmalu zatem pomočnik dobil dopust in odšel domov. Delo v cerkvi je Váchal dokončal sam in si zatem za cerkvenimi orglami uredil atelje, kjer je izdeloval razglednice za prodajo.³¹² Hvaležnost ob poslikavi cerkve so pokazali tudi v soški občini. Štirinajstega septembra je občina Soča plačala 264,20 kron za barve ter 300 kron prostovoljnega honorarja slikarju za delo.³¹³

Vojno obdobje je bilo torej na cerkvenem področju prepleteno z dušnim delom za prebivalce vseh treh vasi, hkrati pa tudi za vojsko. Duhovniki so morali le poskrbeti, da so v božjem hramu imeli bogoslužje ločeno po skupinah, medtem ko so se bogoslužij na prostem lahko udeležili vsi. Poleg delovanja v okviru božjih nauk je bilo pomembno tudi delovanje za domovino.

Šolstvo med vojno

Vojna je v začetnem obdobju prekinila vse delovanje na šolskem področju. Šolska poslopja v pomembnejših krajih, kot so bili Log, Soča ali Kranjska Gora, so zasedla vojaška poveljstva ter tu namestila svoje štabe. Šolski pouk je bil za nedoločen čas seveda prekinjen. *»Ker je bilo v šolskih prostorih nastanjeno vojaštvo, ni bilo do 1. maja [1916] pouka; tudi bi bilo vsled prevelikega*

---

³¹⁰ Josef Váchal, "Slikar cerkve v Soči", *Novičke*, posebna št. (februar 2009), 9.

³¹¹ Ibidem.

³¹² Ibidem.

³¹³ PANG, fond 52 - Občina Soča, t. e. 1, a. e. 11, »Denarčni dnevnik za l. 1917«, zap. št. 67 in 68.

prometa naravnost nevarno - sploh onemogočeno pohajanje otrok v šolo,»³¹⁴ so zapisali v kroniki šole v Kranjski Gori.

Enako je bilo s šolo v Soči. Tu je bil pouk prekinjen zaradi vpoklica učitelja Miroslava Logarja³¹⁵ k naboru za 97. pehotni polk, kjer je bil zaradi kroničnega bronhialnega katarja in kroničnega revmatizma v sklepih spoznan za nesposobnega za vojaško službo, vendar je bil še uporaben za civilno delo.³¹⁶ Logar je bil poslan domov, kjer je v sodelovanju s kaplanom Aljančičem že decembra 1915 skušal ponovno vzpostaviti pouk na območju Soče, s prošnjo, da bi c. kr. Okrajni šolski svet izprosi začetek pouka pri divizijskem poveljniku v Soči, ki je bil Logarju izredno naklonjen.³¹⁷ V podporo je prošnjo poslal še kaplan Aljančič, ker je zaradi številnih otrok v dolini nastala nevarnost, da ti "podivjajo", ker se učijo raznih slabih navad. Ker ni bilo na voljo nobene stavbe primerne za pouk, je kaplan predlagal, da *»bi se morda dalo napraviti s pomočjo vojaštva kako pripravno "barako". Učna moč, bl[agorodni] g[ospod] naduč[itelj] Logar ima sicer le provizorno vojaško službo, a vsled tega bi se gotovo dalo pritegniti k svoji službi.*»³¹⁸ Okrajni šolski svet je na isto pismo dodal dopis s prošnjo za postavitve barake za šolo, ki naj jo kaplan preda zalednemu poveljstvu oz. divizijskem poveljstvu v šoli.

Poveljstvo 44. domobranske pehotne divizije je na prošnjo odgovorilo pritrdilno in je bilo po pritrditvi poveljstva 10. armade pripravljeno na območju tabora Vrsnik zgraditi barako, kjer bo potekal pouk.³¹⁹ Zaradi tega je okrajni šolski svet na deželno namestništvo v Trstu naslovil prošnjo, da se oprostí učitelja Logarja vojaške službe, kar pa je namestništvo zavrnilo. Šolski svet je zato na poučevanje v Sočo napotil Mileno Bratina, ki bi takoj lahko začela s predvidenim poučevanjem, vendar jo je iz neznanega vzroka kasneje nadomestil Justin Hvala.³²⁰ Vendar je slednji bil premalo za veliko število otrok v soški šoli. Po izgradnji barake je bilo veliko nejasnosti glede službe drugega učitelja, ki naj bi jo prevzel Logar. Pri divizijskem poveljstvu niso vedeli kako in kaj, saj je bil poveljnik na dopustu, Logar pa se pogovorov pri poveljstvu ni smel udeležiti. Podmaršal Nemeczek je po vrnitvi z dopusta izdal ukaz, s katerim je bil Logar zadolžen, da s 1. aprilom 1916 začne izvajati pouk pod vojaškim nadzorstvom, ker je bila njegova prošnja za oprostitev vojaške

---

³¹⁴ ZAL, fond JES-60, t. e. 1, knjiga *Kronika od 1911 do 1928*, str. 25.

³¹⁵ V vojaških dokumentih se nadučitelj Miroslav Logar pojavlja tudi z nemško obliko imena: Friderik oz. Friedrich.

³¹⁶ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, Militärärztliches Zeugnis.

³¹⁷ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, pismo 27. 3. 1916.

³¹⁸ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, pismo št. 16.

³¹⁹ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, Res. Nr. 108.

³²⁰ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, dopis št. 59/4; idem, Ktn. 4003, Res. Nr. 715.

službe zavrnjena. Logar je zato še enkrat prosil okrajnega šolskega nadzornika, da posreduje, da bi prišel v civilno službo.³²¹ V tem času se je ravno zamenjalo poveljstvo v Soči, saj je bilo zaradi priprav na ofenzivo prestavljeno na Tirolsko, kljub temu pa je novo poveljstvo ostalo naklonjeno šolstvu in Logarju. V enem od dopisov je poveljnik podpiral njegov prehod pod civilno nadzorstvo, ki ga bi v primeru ponovne zavrnitve skušal doseči še pri c. kr. Ministrstvu za deželno obrambo, saj je Logar pri poveljstvu služil le kot pomočnik.³²² Kako se je na koncu razpletlo, ni povsem znano, vendar na nekaterih fotografijah iz junija 1916, ko so šolarji sodelovali pri maši ob prazniku sv. rešnjega telesa in krvi, je mogoče videti, da je učitelj oblečen v civilna oblačila, zato lahko sklepamo, da je bil Logar oproščen vojaške službe (Slika 25).³²³

Vse, kar je še ostalo po določitvi učitelja, je bila skrb, da se učencem priskrbi potrebne učbenike, zvezke in pisala. Okrajni šolski svet je pri državnem namestništvu v Trstu zato konec aprila 1916 naročil:

- 6 kosov Tretjega berila za obče ljudske šole,
- 15 kosov Drugega berila za obče ljudske šole,
- 13 kosov Računic za ljudske šole, druge stopnje,
- 42 kosov Računic za ljudske šole, prve stopnje,
- 9 kosov Beril za obče ljudske šole, II del,
- 23 kosov Beril za obče ljudske šole, I del,
- 800 zvezkov št. 8,
- 800 zvezkov št. 3,
- 500 zvezkov št. 4,
- ca. 200 mehkih svinčnikov.³²⁴

Težave so se pojavile le pri plačilu, ki bi ga za šolske potrebščine morali opraviti starši otrok ali občina, če so bili starši revni, nikakor pa ne okrajni šolski svet. Vendar, ker je šlo za izredne okoliščine zaradi vojne, je šolski svet sklenil brezplačno nabaviti vse potrebne učbenike za šolo.³²⁵ Improvizirana šola v Soči je tako od maja 1916 delovala z vsemi šolskimi potrebščinami.

Dobre odnose med vojaškim poveljstvom v Soči ter učiteljem Logarjem in kaplanom Aljančičem, bi lahko povezali tudi z dogodkom na god cesarja Franca Jožefa, 4. oktobra 1916, ko

---

³²¹ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, pismo 27. 3. 1916.

³²² ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, Res. 211.

³²³ ÖNB, BA, Kriegspressequartier Alben 1914 - 1918, Inv. Nr. WK1/ALB036/10001 in 10002.

³²⁴ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, dopis N. 21/2.

³²⁵ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4002, Res. Nr. 21, Zl. 59/4-16 B.S.R.

Slika 25: Soški učenci z učiteljem pri praznični maši v vojaškem taboru Vrsnik v Soči. Vir: ÖNB Bildarchiv.

so se šolski otroci iz Soče zbrali pri poveljstvu ter ob prazniku prejeli vsak svojo štruco kruha. Po drugi strani gre lahko tudi za del vojne propagande, saj so dogodek tudi fotografsko ovekovečili.³²⁶

Ljudska šola v Trenti je kot vse kaže v začetku vojne delovala brez prekinitve, ker ni zaslediti, da bi šolsko poslopje zasedla vojska. Šolski pouk je tako potekal brez posebnosti do konca leta 1916. Takrat je bil pouk v Trenti prekinjen, saj je bil v vojsko vpoklican učitelj Franc Muznik. Okrajni šolski svet je zato kot začasno zamenjavo poslal Justina Hvalo iz šole v Soči. Zaradi tega je nastal problem s poučevanjem v Soči, saj je bil za dva razreda na voljo le en učitelj, zato so morali začasno urediti izmenjujoči pouk.³²⁷ Vse kaže, da je bil učitelj Muznik tudi oproščen vojaške službe, saj je v letu 1917 že deloval nazaj v Trenti kot učitelj in občinski gerent.³²⁸

³²⁶ Komac, "Občina Soča med ...", str. 26.

³²⁷ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4003, Res. Nr. 715.

³²⁸ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. Vr VII 41/17/11.

Kako in kaj se je točno dogajalo s šolama v Logu in Strmcu iz dosegljivih dokumentov ni bilo mogoče ugotoviti. Obstaja možnost, da sta bili šoli zaradi pomanjkanja primernih prostorov za izvajanje pouka preko osrednjega vojnega obdobja razpuščeni.

Šolski pouk je potekal po navodilih okrajnega šolskega sveta, ki je prejemal ukaze in navodila od nadrejenih oblasti. Pouk je tako bil zaradi vojne zastavljen v patriotskem duhu, s karitativnimi dejavnostmi, usmerjen tudi v varčevanje z živili ter *»[kako otroke] s primernim delom obvarovati podivjanja,«*³²⁹ česar se je bal tudi kaplan Aljančič v Soči. Tako je del šolskega pouka bil namenjen predvsem različnim akcijam zbiranja denarja, kovin ali drugih surovin za koristi Rdečega križa ali vojne industrije. V juniju 1916 je potekalo nabiranje volne po hišah, ki so ga *»opravljali otroci z veseljem in navdušenjem - saj so bili poučeni doma in v šoli, da koristijo s tem nabiranjem vojnim namenom,«*³³⁰ kar lepo kaže, da je vojna prežemala tudi šolske dejavnosti. Prav tako so bili otroci vključeni v akcije nabiranja nadomestkov za prehrano. Ker so npr. oblasti že v juliju 1917 predvidevale, da bo premalo krme za zimo, so pozvali po vseh bovških občinah vse možne delovne moči, tako ženske kot šolske otroke, da nabirajo listje za zimsko krmo.³³¹

Vsi omenjeni primeri kažejo, kako močno je militarizacija družbe posegla tudi na šolsko področje, kjer je že omenjena »šolska fronta« pomagala vojski na fronti s številnimi opravili za čim uspešnejše delovanje vojne industrije in bi tako pomagala izbojevati zmago.³³²

V službi domovine na domačih tleh

Vojaška služba je iz Bovškega odpeljala veliko moških, a ne vseh, saj se je pokazalo, da so kar nekateri tekom vojne pod poveljstvom vojaških oblasti službovali na domačih tleh. Kmalu po evakuaciji Bovškega so se vsi tu nahajajoči žandarji umaknili v zaledne vasi in so tu ostali preko celotnega vojnega obdobja. Kot njihovi pomočniki so službovali nekateri vojaški črnovojniki (starejši moški). Oktobra 1915 je divizijsko poveljstvo v Soči prerazporedilo žandarje po zalednih krajih: V Logu so ostali žandarji iz Loga in Bovca, v Trento so v pomoč žandarjem iz Bovca predstavili žandarje iz Srpence. Nekaj teh je bilo poslanih tudi v pomoč žandarjem v Kranjsko

---

³²⁹ ZAL, fond JES-60, t. e. 1, knjiga *Kronika od 1911 do 1928*, str. 24.

³³⁰ Ibidem, str. 26.

³³¹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 3746/1.

³³² Christa Hämmerle, "An der 'Schulfront'", v: Hannes Stekl et al., ur., *Kindheit und Schule im Ersten Weltkrieg* (Wien: new academic press, 2015), str. 127-132.

Goro. Seznam tako razkriva, da je na celotnem območju divizije službovalo 10 žandarjev in 55 črnovojniških pomočnikov iz Bovškega.³³³ Število mož v žandarski službi se je preko vojne zmanjšalo, saj so bili nekateri premeščeni v vojaške enote. Konec aprila 1917 je armadno poveljstvo izdalo ukaz, da morajo biti vsi »A« sposobni³³⁴ pripadniki žandarmerije prestavljeni v visokogorsko stotnijo št. 11 (ki je sicer bila nameščena v Klužah). Iz bovških krajevnih postaj je bilo tedaj prestavljenih skupno 23 mož, poleg teh jih je 22 prišlo še iz Kranjske Gore in Mojstrane. Dodatno so bili prestavljeni še trije »B« sposobni črnovojniki k poveljstvu za žage (Sägekommando) v Sočo.³³⁵ Žandarska služba je obsegala večinoma nadzorovanje cest po dolinah ter upoštevanje ukazov vojaškega poveljstva. Tako so bili žandarji npr. zadolženi, da aretirajo vse vojake, ki niso upoštevali policijske ure, ali so morali skrbeti, da so vojaki za seboj pospravili in zažgali smeti.³³⁶

Domačini v vojaških uniformah so postali del obveščevalne službe za vse prebivalce v begunstvu. Josip Zornik iz Čezsoče je prejemal veliko dopisnic od prijateljev in znancev, ki so ga povpraševali o domačem kraju. V vojaški službi je skoraj dnevno lahko opazoval zapuščene kraje in je januarja 1916 sklenil preko časopisja s sovaščani deliti odgovor na mnoga vprašanja. V svojem sporočilu navaja, da so trije požari že kmalu po začetku vojne uničili velik del vasi. Cerkev, šola ter nekaj drugih hiš je še stalo, a so bile opustošene. Naprej nadaljuje:

Srcu se mi trga od žalosti, ko gledam skoraj vsak dan poprej tako krasno vasico, sedaj pa tako opustošenje. Zdi se mi, kakor bi klicala gola zidovja: Pridite, skrbni gospodarji, pokrite nas. Lahko si mislite, da ni prijetno gledati domačinu na tako žalostno usodo svoje rodne vasi. Zraven pa misliti, kakšni reveži so njeni prebivalci, poprej tako srečni na njih domovih, sedaj pa jih daje tuja roka strehe in hrane kot beguncem.

Končno sprejmite sprejmite srčne pozdrave vsi Čezsočani in Bovčani, v nadi, da zapodimo mi kot vojaki Laha čez mejo. Vi pa ohranite ljubezen do svojih domov. Po vojski na svidenje.³³⁷

V zaledju so v službah ostali tudi lokalni gozdarski nadzorniki, ki jih je moral vojska pri izkoriščanju gozdov upoštevati, kot so npr. ukazali pri zalednem poveljstvu v Logu v primeru

³³³ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2243, zavitek »1915/16 44. Sch. Div. Abfertigungen«, ovoj No. 2, Abfertigung Nr. 117.

³³⁴ Gre za klasifikacijo za vojsko sposobnih moških, ki so jih po zdravniškem pregledu razvrstili v tri kategorije: A, B in C.

³³⁵ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, zavoj »89 - K. Akten«, mapa »Gendarmerie«, Op. Nr. 459/1 in Beilage zu Op. Nr. 459/2.

³³⁶ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1915 bis 1917. Etappenstations-Kmd.-Befehl. Kronau«, ovoj »1917«, Etappenstationskommandobefehl Nr. 201; idem, ovoj »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 161, točka 3.

³³⁷ "Pogled na domačo vas", *Slovenec*, 26. januar 1916, str. 2.

Jožefa Černigoja.³³⁸ Pri svojem delu so bili gozdni nadzorniki primorani nositi vojaško uniformo, ki so jo prejeli iz skladišč vojaškega poveljstva, kot je bilo med drugim ukazano od armadnega poveljstva za Antona Tožbarja - Špika iz Trente (eden izmed trentarskih gorskih vodnikov pred vojno).³³⁹ Poleg omenjenih dveh gozdarjev je v Soči služboval tudi Karl Detter, tolminski okrajni gozdarski nadzornik bovške pisarne, ki se je veliko zadrževal v častniškem krogu pri poveljstvu divizije; a ker je imel podčastniški čin, je marca 1917 poveljstvo 93. divizije pri armadi zaprosilo za njegovo povišanje, da bo njegova družba bolj primerna častnikom.³⁴⁰

Slika 26: Del udeležencev gorniškega tečaja, kjer je pomagal tudi Anton Tožbar - Špik. Vir: ÖNB Bildarchiv.

Domačine iz gorskih območij, ki so službovali v omenjenih službah, je vojska že ob začetku vojne z Italijo začela uporabljati za gorske vodnike. Že z junijem 1915 sta verjetno na Bovškem kot gorska vodnika pomagala Anton Tožbar - Špik in Jože Komac - Pavr. Skupaj s še 22 gorskimi vodniki in nosači iz beljaškega okraja in rajona Ukev pri Trbižu ju je vojska uporabila

³³⁸ ÖSTA, KA, NFA, 10. Armee (EGK), Ktn. 455, ovoj »1916 Etappenstationkmdo-Befehl. Unterbreth«, Etappenstationskmdo-Befehl No. 109.

³³⁹ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2287, zavitek 59, Res. Nr. 44.

³⁴⁰ ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4021, Res. Nr. 251.

pri vodenju enot iz 20. honvedske pehotne divizije, ki so jih brez vsakega alpinskega znanja premestili iz ogrskih ravnin v visokogorski svet.³⁴¹ Poleg omenjenih dveh vodnikov, sta bila začasno v začetku aprila 1916 kot vodnika na Golobar poslana tudi žandarja Pogačar in Zornik, da bi pomagala tamkajšnjemu poveljstvu pri pregledovanju terena.³⁴² Ob vseh teh vodnikih je Julius Kugy, ko je septembra 1917 v Soči med pripravami na oktobrsko ofenzivo uril vojake plezalnih tehnik, skorajda lahko izbiral, katerega bo imel za pomoč pri učenju. Takrat mu je bil dodeljen Anton

Slika 27: Marija Komac. Vir: *Ilustrirani glasnik*.

Tožbar - Špika, s katerim sta že sodelovala pred vojno.³⁴³

Kot zanimiv in obenem redek primer službe v vojski velja omeniti primer Marije Komac - Keterenjčeve iz Bovca, ki je maja 1915 zavrnila odhod v begunstvo in se je kot bolničarka pridružila vojaški enoti pri Koritnici ter v začetku službovala v bližnji sanitetni postaji.³⁴⁴ V oktobru 1915 je bila prestavljena v bolnišnico Rdečega križa v Beljak, saj je armadno poveljstvo ocenilo, da je razporeditev prostovoljnih sanitetnih pomočnic povsem nedopustna že pri brigadnih ali divizijskih bolnišnicah v zaledju, kaj šele pri enotah v prednjih bojnih položajih.³⁴⁵ Za svoje požrtvovalno delo-

vanje na fronti je Marija prejela tudi srebrni križec za zasluge s krono na traku hrabrostne medalje, ki ji ga je podelil 13. aprila 1916 poveljnik 44. domobranske pehotne divizije podmaršal Nemczek.³⁴⁶ Ob njeni premestitvi v zaledje so bojni tovariši v časopisju objavili kratko zahvalo za delovanje na bojišču, iz katere je razvidno kakšno veljavo je Marija dosegla pri svojih soborcih:

³⁴¹ ÖSTA, KA, NFA, 92. I.D., Ktn. 3876, Op. Nr. 38/5.

³⁴² ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 3989, Op. Nr. 136/8.

³⁴³ Julius Kugy, *Vojne podobe iz Julijskih Alp: deveto poglavje* (Ljubljana: Kres, 1995), str. 47.

³⁴⁴ Klavora, *Plavi križ*, str. 25.

³⁴⁵ ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2263, Res. Nr. 593.

³⁴⁶ Glede na poročilo v časniku sklepam, da gre za omenjenega divizijskega poveljnika, ker je naveden kot »fml. ekselenca N.« "Primorske novice", *Slovenec*, 26. april 1916, str. 5.

Čutila si nesrečnega dne 24. maja, ko nam je novi sovražnik napovedal vojsko, da se bliža gorje našim fantom in možem. Zapustiti si imela svoj dom, svoje vse, kot mnogi, ki smo se poslavljali s tugo in bolestjo od ljubljene Bovca. Nisi mogla braniti rodnega kraja s puško v roki, a storila si več! Gnala Te je idealna samaritanska ljubezen do bližnjega. Vstopila si v službo ranjencev. Na Humu si delovala do zadnjega časa, neustrašeno, v občudovanje vseh, na kraju, kjer je do 1000 sovražnih granat na dan bilo in razoravalo našo grudo. Ti si vztrajala; v časih, ko si nihče ni upal pokazati svoje glave izpod zemeljskih lukenj, si vršila svoje delo neustrašeno, v občudovanje in pogum lastnim četam [...]

V veliko čast in ponos si nam. Ne bo pozabljena pred Bogom Tvoja neumorna požrtvovalnost!³⁴⁷

Po oktobrski ofenzivi, ko je vojska zapustila Bovško, so z njo odšli tudi nekateri domačini, ki so tako šele zadnje leto vojne službovali proč od svojih domov. Črnovojnik Tomaž Kavs iz Soče, ki je bil kot že omenjeno z aprilom 1917 premeščen iz pomožne žandarske službe na delo na žagi, je junija 1918 pisal domov ženi, da je srečno prispel na novo delovno mesto in da je zdrav, pozdravil je še vse domače ter prosil za nekaj denarja, ker je med potjo vsega porabil.³⁴⁸

Občinsko poslovanje v zaledju

Bovške občine so ob začetku vojne postale izvrševalke vojaških ukazov in uredb, ki so jih prejemale preko nadrejenega Okrajnega glavarstva Tolmin s sedežem v Cerknem ali od lokalnega vojaškega poveljstva, kot je že omenjeno v začetku poglavja. Poleg tega so poslovale tudi v skrbi za lastne interese. Z delno ohranjenim arhivskim gradivom bovških občin lahko prikažemo, kakšne naloge so občine izvajale od maja 1915 do oktobra 1917.

Občinski uradi so v prvi vrsti bili zadolženi, da med prebivalstvo razglasijo vse, kar je bilo odrejeno ali zaukazano. Iz ohranjenega gradiva Občine Trenta je razvidno, da so ti razglasili obsegali spremembe v cenah ali količinah hrane, zahteve po oddaji hrane, krme, in drugih izdelkov, ki jih je država potrebovala. Pri vseh razglasih je okrajni glavar pozival *»županstva, naj takoj nabijejo omenjeni poziv v vseh davčnih občinah istočasno s priloženo spomenico. Pričakujem, da se bodo tudi občinski uradi prizadevali, da bode imel poziv popolen uspeh.«*³⁴⁹ Najbolj pomembni so seveda bili razglasili za nabor moških. Nabor se je za moške iz bovških občin vršil v Cerknem ali v

³⁴⁷ "Marica Komac", *Ilustrirani glasnik*, 27. januar 1916, str. 217.

³⁴⁸ Komac, "Občina Soča med ...", str. 52-53.

³⁴⁹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 61/21.

Podbrdu. Za prevoz moških k naboru je bil vedno določen nekdo izmed občanarjev, pogosto župan ali tajnik.³⁵⁰ V kolikor se je zgodilo, da kdo od moških ni odšel na nabor, je glavarstvo pozvalo občino, da je manjkajoče osebno obvestila, da se morajo udeležiti naslednjega nabora, kar je pomenilo, da je občanar zadolžen za prevoz osebno poskrbel, da je manjkajoče moške pripeljal.³⁵¹ Za vsako pot je iz občinske blagajne bil izplačan znesek za potne stroške, ki je npr. v trentarski občini

Slika 28: Obisk nadvojvode Friedricha v Soči pri divizijskem poveljstvu. Sprejel ga je tudi župan Jožef Flajs. Vir: ÖNB Bildarchiv.

znašal 70 K, v soški pa 60 K.³⁵²

V obvezne občinske zadeve so spadali tudi vsi popisi živine, krme, hrane, ki jih je moral izvesti nekdo iz občine. Ukazi za popise so lahko prišli s strani okrajnega glavarstva ali direktno

³⁵⁰ Komac, "Občina Soča med ...", str. 40 in 45.

³⁵¹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 153/6 ad.

³⁵² Prim.: PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, »Denarčni dnevnik l. 1917«, zap. št. 16; PANG, fond 52, t. e. 1, a. e. 11, »Denarčni dnevnik za l. 1917«, zap. št. 21.

iz vojaškega poveljstva na območju, včasih celo en za drugim.³⁵³ Občinski uradi so bili prav tako zadolženi za dobavo aprovizacije ter njeno razdelitev med prebivalstvo, ki je bilo do nje upravičeno. V kolikor je prišlo med transportom do izgube, je krivda padla na občine, če poverjenik za dobavo ni dobro opravil svojega dela ob prejemu in oddaji aprovizacije na železnici v Kranjski Gori ali v Trbižu ter ob ponovnem prejemu v občini.³⁵⁴ Deljenje aprovizacije je bilo opravilo, ki so ga opravljali glede na seznam prejemnikov prejete s strani okrajnega glavarstva, včasih je bil problem le, ko »je županstvo po ukazu pravično delilo, a pravično ni bil seznam narejen.«³⁵⁵ Poleg aprovizacije je občina poskrbela tudi za najrevnejše občane ter za nekatere v begunstvu s finančnimi podporami ali z nakupi hrane.³⁵⁶

Za financiranje vojne so bili izrednega pomena vsi vložki, ki jih je država prejemale preko razpisa vojnih posojil. Prvo vojno posojilo je bilo za avstrijsko polovico monarhije razpisano že jeseni 1914 in je vsem vlagateljem ponujalo 5½ % obresti na vloženi znesek, ki naj bi ga država povrnila do 1. aprila 1920. Z vsakim naslednjim posojilom se je rok za vrnitev podaljševal, saj je bilo preko vojne razpisanih osem vojnih posojil. Kako potrošna je bila vojna industrija kaže dejstvo, da so 2,2 milijardi K zbranih s prvim posojilom porabili že spomladi 1915, saj je bilo maja 1915 razpisano že drugo.³⁵⁷ Čeprav naj bi ljudje v začetku vojne množično vpisovali posojila zaradi patriotičnega navdušenja,³⁵⁸ je iz poziva za vpisovanje VII. posojila razvidno, da je šlo za načrtno agitacijo k vpisovanju, ki so jo morale izvajati župnije in občine. Poleg tega pa je bilo občinam naloženo, »da skličejo starešinstvene seje, v katerih naj se določi svota, ki jo podpiše občina.«³⁵⁹ Ohranjeni denarčni dnevniki kažejo, da so občine vpisovale posojila glede na svoje finančne možnosti. Občina Soča je tekom vojne do konca leta 1917 beležila izdatke za štiri posojila, Občina Trenta za peto posojilo in Občina Bovec za sedmo. Poleg tega so za posojila verjetno šli tudi občinski vložki v hranilnice in posojilnice, ki se jih je skupno nabralo v Soči za 43.000 K

---

³⁵³ Na bovške občine je tako 10. junija 1917 prispel ukaz za popis vse krme s strani vojaškega poveljstva IV. odseka v Soči, ki mu je 10. julija sledil še ukaz Deželnega kmetijskega urada v Ajdovščini, gl.: PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, Exh. Nr. 161 in Štev. 864.

³⁵⁴ Prim.: PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 201/574; Komac, "Občina Soča med ...", str. 43.

³⁵⁵ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 395, izjava 29. julij 1917.

³⁵⁶ Komac, "Občina Soča med ...", str. 42-43 passim.

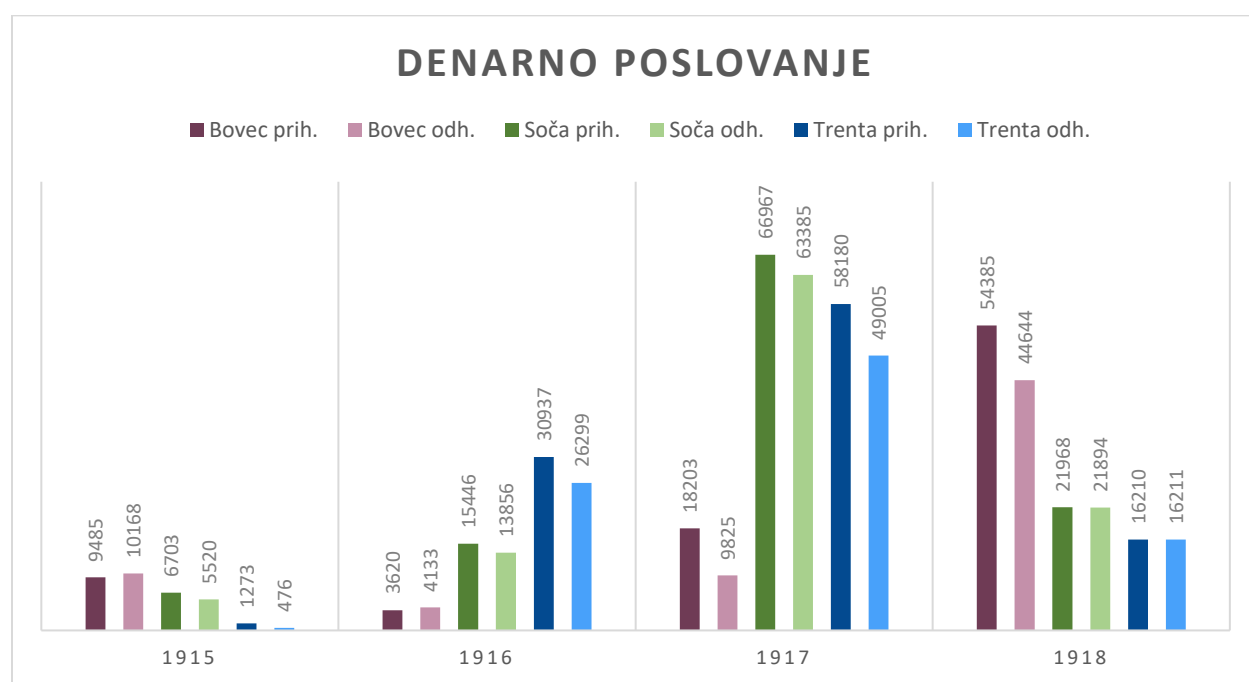
³⁵⁷ Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg ...*, str. 585-586.

³⁵⁸ Tomaž Budkovič, *Bohinj 1914-1918, med fronto in zaledjem* (Celovec-Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva založba, 1999), str. 154.

³⁵⁹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 6313/17.

in v Trenti za 65.464 K.³⁶⁰ Vplačila visokih zneskov posojil, kot sta ga npr. opravili občini Soča in Trenta za peto posojilo z zneskom 20.000 K, so občinam omogočili dohodki s strani vojaškega poveljstva za žage (Sägekommando), ki je skrbelo za sekanje in nadaljnjo obdelavo lesa za številne zaledne in frontne gradnje. Občina Trenta je tako svoje posojilo vplačala v petih zneskih, ki jih je vložila še istega dne, ko je prejela plačilo za les s strani omenjenega poveljstva.³⁶¹

Iz pregleda finančnega poslovanja občin Soča in Trenta v primerjavi z Občino Bovec (Grafikon 1) je razvidno, da je večina občinskih prejemkov prihajala prav od vojaškega poveljstva, ki je skrbelo za oskrbo ostalih enot z gradbenim lesom. Izraba gozdov je bila v zalednih občinah izredno velika, saj gozdne površine vseh treh občin predstavljale kar 5945 ha, oz. skoraj 30% celotne skupne površine občin.³⁶² Poleg že omenjenih dohodkov je priliv prihajal še iz lovnin, doklad, kazni, idr., medtem ko so stroške predstavljala predvsem izplačila plač občanarjev in potnih stroškov, nakupi raznih pisarniških potrebščin, bolniški stroški, idr.³⁶³

Grafikon 1: Primerjava prihodkov in odhodkov med občinami Bovec, Soča in Trenta.

³⁶⁰ Gl.: Komac, "Občina Soča med ...", str. 44; PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 25 in 26; PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 28, ovoj 2 »Zaključni računi za leta 1915-1919«; PANG, fond 52, t. e. 1, a. e. 9, ovoj 2, »Denarčni dnevnik 1915-1918«.

³⁶¹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, »Denarčni dnevnik l. 1917«, zap. št. 6, 12, 15, 23.

³⁶² Statistični podatki povzeti po: *Gemeindelexikon der im reichsrate...*, str. 39.

³⁶³ Denarčni dnevniki posameznih občin so dosegljivi v arhivih: PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 28, ovoj 2; PANG, fond 52, t. e. 1, a. e. 9, ovoj 2; PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 24-27.

Območje bovških občin v zaledju so v letih 1915-1917 redno obiskovali pomembni vojaški poveljniki in drugi vojaški gostje, ki so si ogledali stanje enot v zaledju ter vojaško situacijo na fronti. Organizacijo prihoda pomembnih gostov je prevzelo poveljstvo divizije na Bovškem in jih glede na predvideni program pripeljalo v bovško zaledje iz Kranjske Gore preko vršiškega prelaza ali skozi rudniški rov iz Rablja. Ob tem so potekali sprejemi v vseh treh krajih, kjer so jih pričakali vojaški postroji.³⁶⁴ Ob določenih obiskih so visoke goste sprejeli tudi lokalni župani z drugimi domačini. Na divizijsko poveljstvo v Sočo je oktobra 1915 prispel v spremstvu poveljnika armadne skupine generala Franza Rohra feldmaršal nadvojvoda Friedrich iz vrhovnega poveljstva avstro-ogrske vojske. Sprejel ga je tudi soški župan Jožef Flajs v spremstvu domačinke v noši, ki je nadvojvodi izročila šopek rož (Slika 28).³⁶⁵ Iz nekaterih drugih dokumentov je razvidno, da so občinske delegacije v Soči in Trenti pozdravile ob obisku tudi generalpolkovnika nadvojvodo Evgena ter prestolonaslednika Karla, medtem ko je bil kasneje načrtovani obisk takrat že cesarja Karla v Logu spremenjen in se je zaključil na Trbižu.³⁶⁶

Videti je, da so občine medtem opravljale običajne poslovne zadeve, med zadnjimi je za Log, Sočo in Trento 20. septembra 1917 v Podbrdu potekal nabor letnikov 1897-99.³⁶⁷ Občina Soča je zadnje posle pred začetkom ofenzive opravila še 20. oktobra, zatem pa je bilo njeno območje izpraznjeno civilnega prebivalstva, ki se je umaknilo do Trente.³⁶⁸ Obstaja tudi možnost, da je enak ukaz zadel območje Loga, ki je bilo v podobni bližini fronte. Z novembrom 1917 se je za Bovško začelo drugačno obdobje vojne, brez vsakodnevnih nevarnosti s fronte.

---

³⁶⁴ Primer programov obiskov prestolonaslednika nadvojvode Karla v Soči in Trenti ter nadvojvode Petra Ferdinanda v Logu v arhivu 44. domobranske pehotne divizije in 93. pehotne divizije: ÖSTA, KA, NFA, 44. Sch.D., Ktn. 2243, zavitek »1915/16 44. Sch. Div. Abfertigungen«, ovoj No. 2, Beilage zur Abfertigung Nr. 6; ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4022, Res. Nr. 375.

³⁶⁵ Komac, "Občina Soča med ...", str. 14 in 45.

³⁶⁶ Gl.: PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 25, »Denarčni dnevnik za leto 1916«, zap. št. 15; ÖSTA, KA, Bildersammlung, 1. Weltkrieg, Fronten: Isonzo, Nr. 1618; ÖSTA, KA, NFA, 93. I.D., Ktn. 4022, Res. Nr. 461.

³⁶⁷ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, Zl. 130/3-mob.

³⁶⁸ Komac, "Občina Soča med ...", str. 45-46.

Slika 29: Vsakdanji utrinek iz izpraznjenega zaledja. Porušena Kovačeva domačija v zaselku pod Stadorjem, Soča. Vir: ÖNB Bildarchiv. Barvna obdelava: avtor.

Nazaj v planinski raj: zadnje leto vojne in povojni čas

Poljubil bi vas, rodne grude svete,
razjokal se nad vami, kakor dete,
ko spet te gledam, prejšnji zemski raj,
in zrem pustinjo, grobljo samo zdaj!³⁶⁹

V petkovem časopisu, 26. oktobra 1917, so begunci z Bovškega lahko prebrali novico, da so avstro-ogrske enote zavzele Bovec, oslabile velik del obrambne linije in napredujejo pri napadu.³⁷⁰ Časopisje je naslednjega dne z bralci delilo tudi odzive goriških beguncev v Ljubljani: »'Kmalu bomo doma!' Pri Mariji begunski v frančiškanski cerkvi moli in prosi goriški begunec, goriška begunka: 'Marija begunka! izprosi, da Bog blagoslovi naše orožje, da se s Teboj kmalu povrnemo - domov.'«³⁷¹ Ofenziva pri Bovcu in Tolminu, v zgodovino vpisana kot »Čudež pri Kobaridu«, je med begunce prinesla žarke upanja o končni vrnitvi v domače kraje, vendar razmere po domačih krajih in približujoča se zima tega niso še niso dopuščali.

Obdobje po ofenzivi

V začetku novembra 1917, ko so se prebivalci zalednih krajev na Bovškem vrnili na svoje domove, je vse steklo po ustaljenih tirnicah. Občine so ponovno poslovale in izvajale naloge, ki so jih tudi pred tem, župani pa so opravljali razne uradne poti.³⁷² Uspeh vojske je država hitro vnovčila in pozvala vse ljudi, da pripomorejo k pospešitvi sklenitve miru: »*Orožje je govorilo krepko besedo, - sedaj je vrsta na nas, da z navdušenostjo sledimo klicu države, ki nas pozivlja na podpisovanje VII vojnega posojila.*«³⁷³ Prav tako so že v nekaj dneh po preboju ponovno vzpo-

³⁶⁹ Vid, "Pesmi goriških beguncev", *Tedenske slike*, 10. april 1918, str. 162.

³⁷⁰ "Dvanajsta soška bitka", *Slovenec*, 26. oktober 1917, str. 1-2.

³⁷¹ "Naši na italijanskih tleh", *Slovenec*, 27. oktober 1917, str. 1.

³⁷² Komac, "Občina Soča med ...", str. 48.

³⁷³ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, št. 6313/17.

stavili žandarske postaje za nadzor nad izpraznjenimi kraji in vojnim plenom, sicer najprej v začasnih prostorih, saj so bile postaje uničene ali neuporabne za delo. Petega novembra sta bili organizirani postaja na Srpenici, kjer niso bili gotovi, če so žandarji že prispeli, ter postaja v Bovcu.³⁷⁴

Glavnina vojske je hitro zapustila bovško ozemlje, vendar so zaradi množine vojaškega materiala ter zgradb nekatera poveljstva in enote ostali na območju, prav tako so delovale vse žičnice, da so poskrbeli za izpraznitev skladišč ter podiranje zgradb. Vendar je zima z gora že pritiskala v doline. Tako je bilo čiščenje za nekatera območja predvideno šele spomladi, ko bi sneg skopnel. Pri svojem delu si je vojska lahko pomagala z zaposlitvijo lokalnih žandarjev in prebivalstva, saj ni bilo gotovo, da bodo delovne enote in enote vojnih ujetnikov zadostovale.³⁷⁵ Zadrževanje vojske je seveda onemogočalo množično vrnitev prebivalstva, vendar pa so si nekateri civilni predstavniki zelo zgodaj ogledali stanje na zapuščenem frontnem območju in sklenili, da se bo čas vrnitve beguncev še določil ter da se v izpraznjena območja lahko potuje le z dovoljenjem okrajnih glavarstev.³⁷⁶ Še preden je goriški deželni odbor na Dunaju zahteval, da se župani in tajniki vrnejo v svoje občine in poročajo o stanju,³⁷⁷ je bovški župan Leopold Jonko že pripotoval iz Radovljice na Bovško in 13. novembra v časopisju poročal svojim sobeguncem:

Kakor hitro prideš od Ključ na breg, kjer se ti odpre bovška ravan, si pri prvem pogledu vzradoščen, ko stopiš po tolikem času zopet na domača tla in vidiš pred seboj domače gore. Le nekaj korakov, vidiš levo in desno strelske jarke, iz katerih so pred tedni gledali naši junaki zahrbtnemu sovražniku v oči. Par stopinj dalje, že imaš pred seboj laške okope in žične ograje za ograjo. Ako zreš v te uničene naprave in vdrine naših izstrelkov, si lahko predstavljaš silni naš napad, začel pri Bovcu. Pogreša se takoj prijazno kapelico Sv. Ivana, na katerem mestu so napravili Lahi tudi strelski jarek. Ko prideš v Bovec, ki je danes kup razvalin, se lahko prepričaš v prvi hiši, kako je tam Lah gospodaril. Vse, kar je bilo rabljivo, je izginilo, ne najdeš niti enega poda, okna, vrat, ne vrtnih ograj, vse, kar je premakljivega, naj si bo železno ali leseno, je izginilo; stojijo pač le goli, po vseh straneh prevrtani zidovi. Po tleh leži na debelo zdrobljena strešna opeka, vsakovrstno orožje, municija, v mnogih kletah skladišča granat, celi kupi monture in čevljev, puščene od Laha pri naglem begu. Naštel sem v Bovcu še kakih 25 hiš, ki imajo še strehe, če jih smem še tako imenovati, med temi Filipčeva, Erjavčeva, Silova, Stravsgitlova, sodno poslopje, Tinjeva, Stergulčeva, vojašnica, obč[inski] dom, kapela, farovž, kaplanija, Ostanova, Kebrov hlev, Huberjeva, Vončinova, Kavščeva, Novinčeva in gozdarska hiša, katerim pa manjka večina opeke, ter jih prvi sneg udere, ker so brez vezil, ki jih je sovražnik požagal. Ista usoda je

³⁷⁴ ÖSTA, KA, Zentralstellen (ZSt), Ministerium für Landesverteidigung (MfLV), Hauptreihe (HR), Gendarmerie, Akten, Ktn. 69, E-G 1. Gendarmerie Kuestenland, mapa »XX 1917«, No. 7020/XX-17 in XX 6833-17.

³⁷⁵ ÖSTA, KA, NFA, 55. Infanterie Division (I.D.), Ktn. 3086, zavoj »172«, mapa »1917 55. ID. Op. No 1-230«, Op. Nr. 69.

³⁷⁶ "Osvobodjena Goriška.", *Slovenec*, 5. november 1917, str. 4; Josip Rojec, "Primorske novice", *Slovenec*, 22. november 1917, str. 5.

³⁷⁷ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 26, odb. št. 6468/17.

doletela Dvor, Plužno, Kal, Korit[nic]o, kakor sosedno Čezsočo in Gor. Žago. Nič drugače ni s poljem in tudi sadež je uničen. Taka je današnja slika Bovca. Ako hočem pa kaj o vrnitvi v naše kraje govoriti, moram reči, da je to vsled zime nemogoče, četudi bi imeli že tako dovoljenje. Vrnemo se na spomlad, pa takrat veseli, če tudi s strahom in skrbjo nad tem, kaj nas čaka, ker ne dobimo več ne sekire ne lopate; eno pa bomo lahko rekli: Doma smo.³⁷⁸

Katastrofalne razmere po vseh krajih vzdolž ožjega območja nekdanje frontne linije je nekaj dni kasneje potrdil še poročevalec Cezero (Franc Ostan), ki je obiskal tudi vasi na Tolminskem. Cezero je dodal, da so bile hiše proti Žagi razen redkih izjem vse porušene, prav tako most čez Učjo,

Slika 30: Porušene hiše v Bovcu. Vir: MCRR.

medtem ko so bile vse hiše na Žagi in Srpenici vse lepo popravljene in olepšane, s skoraj celimi strehami. Vzdolž novih cest so stale mnoge vojaške barake, nekatere polne oblek in obutve.³⁷⁹

Čeprav je bilo razumljivo, da je povratak beguncev pred pomladjo nemogoč, so zaledne občine že konec leta 1917 začele pošiljati prošnje za vrnitev občanov vsaj v bližnje zaledje, kar so nadaljevale tudi v letu 1918. Uspeh nekaterih prošenj je bil pozitiven, saj je npr. Občina Soča že

³⁷⁸ Leopold Jonko, "Vesti iz primorskih dežel", *Slovenski narod*, 13. november 1917, str. 3.

³⁷⁹ Cezero, "Z Goriškega", *Slovenski narod*, 17. november 1917, str. 2.

konec leta izdala nekaj potrdil o novem bivališču.³⁸⁰ Da je bila to praksa številnih občin tolminskega okraja kaže tudi dejstvo, da je 19. januarja 1918 okrajno glavarstvo poslalo občinam dopis, da morajo v bodoče vsakega 25. v mesecu sporočiti število v občini živečega prebivalstva ter njegov prirastek ali upad.³⁸¹

Že od februarja 1916 je za pomoč prebivalcem prizadetih krajev pri državnem namestništvu v Trstu delovala Deželna komisija za obnovo Primorja, ki je v prvi vrsti skrbela za urejanje nizko-obrestnih posojil za odpravljanje vojne škode. V Ljubljani je bil kmalu zatem s pomočjo komisije ustanovljen Odbor za obnovo Goriške, ki naj bi skrbel, da bi bilo po vojni vse pripravljeno za takojšnjo vrnitev beguncev in za obnovo gospodarstva.³⁸² V pomoč beguncem pri vračanju in prebivalcem pri obnovi so konec novembra 1917 priskočili tudi slovenski politiki in pravniki na Dunaju, ki so ustanovili Osrednji odbor za vrnitev beguncev in obnovitev Primorja. Odbor je skrbel za urejanje razne dokumentacije za begunce, da bi jim omogočili vrnitev ali jim končno uredili denarno podporo. Kot se je izkazalo je bilo tudi veliko beguncev brez vsakršne dokumentacije. Drugo delo odbora je bila skrb za obnovo, da bi se za vračajoče begunce pripravili vsaj sprejemljivi pogoji za življenje, kar so poslanci skušali doseči preko raznih interpelacij v državnem parlamentu.³⁸³ Odbor, ki je o svojem delovanju obveščal ljudi preko časopisja, je na območje nekdanjega bojišča poslal posebno komisijo, da bi pregledala stanje v celotni deželi in stopila v stik z občinami.³⁸⁴

Osrednji odbor je sredi januarja 1918 obvestil begunce, naj se še ne vračajo na domove, kljub temu, da je državni razglas za vračanje beguncev predvideval tri razrede:

Razred A., ki zadeva nepoškodovane kraje, se bo moral takoj vrniti[...] - Razred B., ki zadeva več ali manj poškodovane kraje, se vrne po možnosti in po svoji volji. [...] Razred C. pa zadeva kraje, ki so povsem ali pa tako močno poškodovani, da se begunci tje še ne morejo vrniti.³⁸⁵

Po tej kategorizaciji so občine Bovec, Čezsoča, Srpenica in Žaga padle v razred B, čeprav je bil velik del krajev porušen. Odbor je zato konec januarja v državnem zboru vložil interpelacijo, s katero so želeli pri c. kr. Ministrstvu za notranje zadeve doseči, da se vrnejo begunci le v občine,

³⁸⁰ Komac, "Občina Soča med ...", str. 48.

³⁸¹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, št. 80/61.

³⁸² Petra Svoljšak, "Obnavljanje Goriške", v: Ines Beguš in Marko Klavara, ur., *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik* (Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016), str. 99-100.

³⁸³ Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 535-538.

³⁸⁴ "Našim beguncem", *Edinost*, 27. november 1917, str. 1.

³⁸⁵ Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 540-541.

kjer so urejene stanovanjske razmere; da se zgradijo in opremijo potrebne barake; opremijo izropana stanovanja; zagotovi zadostno število delovnih moči, živine, vozov, orodja, itd.³⁸⁶

Vendar so ti in še drugi odbori uspeli doseči zelo malo pri dejanskem obnavljanju porušenih krajev, saj je bila na koncu obnova odvisna od znanja in iznajdljivosti občin in tamkajšnjih obrtnikov, ki so jo v začetnem obdobju izvajali s pomočjo naokoli ležečega materiala.³⁸⁷

Množično domov, nastanitev in preživljanje

Spomladi 1918 so se začeli bovški begunci znotraj Avstro-Ogrske množično vračati v domače kraje. Že konec januarja se je bovška občinska pisarna preselila iz Radovljice v Log (zraven najverjetneje tudi čezsoška pisarna ter okrajno sodišče), saj je tu lažje nudila pomoč vračajočim se beguncem, dokler se ni v začetku maja dokončno selila v Bovec.³⁸⁸ Vračanje beguncev v domače kraje je sledilo po končani zimi. Prirastek ljudi je videti v popisih prebivalstva, ki so jih občine pošiljale okrajnemu glavarstvu, na primeru Občine Soča. Tu se je prebivalstvo od marca do maja 1918 povečalo iz 479 na 563.³⁸⁹ Hiter prirastek prebivalstva v tem obdobju je bil predvsem posledica tega, da so z 12. aprilom iz begunskega taborišča Bruck ob Leithi odšli begunci z Bovškega,³⁹⁰ nekaj tednov za njimi pa so na pot odšli še begunci iz taborišča v Steinklammu. Duhovnik Josip Kos je še 22. aprila pisal iz taborišča, da se bliža čas, ko »*bo naše taborišče za begunce razpuščeno [in sedaj ostajajo] še Bovčani-Sočani-Goričani z okolico.*«³⁹¹ Predvsem taboriščniki so velik del poti opravili z vlakom do Trbiža (Slika 31), od koder so se peš odpravili v Log, kjer so se začasno nastanili po hišah in barakah, saj v Bovcu in ostalih krajih bovške kotline še ni bilo mogoče najti pribežališča.³⁹² Vrnitev beguncev iz taborišč je država olajšala z brezplačnim prevozom, saj so bili povečini brez lastnih finančnih sredstev ali so bila ta minimalna.³⁹³ Poleg tega naj bi taboriščniki iz Brucka s seboj prejeli ležišče, obleko, čevlje, kuhinjsko posodo ter hrane za mesec dni.³⁹⁴ V

---

³⁸⁶ "Interpelacija", *Edinost*, 18. februar 1918, str. 1.

³⁸⁷ Svoljšak, "Obnavljanje Goriške", str. 105.

³⁸⁸ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 28, ovoj 2 »Zaključni računi za leta 1915-1919«, leto 1918, zap. št. 17 in 44.

³⁸⁹ Komac, "Občina Soča med ...", str. 48.

³⁹⁰ Stres, "Usoda prebivalstva...", str. 18.

³⁹¹ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/5, pismo št. 1467.

³⁹² Klavara, *Plavi križ*, str. 68-69.

³⁹³ Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 395.

³⁹⁴ Prinčič, *V Brucku taborišču...*, str. 139.

Slika 31: Železniška postaja v Trbižu, kamor so se pripeljali bovški begunci. Vir: ÖNB Bildarchiv.

domačih krajih so ostali odvisni od podpore, ki so jo prejeli preko občine od okrajnih oblasti. Občina Trenta je v februarju prejela za 22.081,84 K finančne podpore, da jo razdeli med prebivalstvo, od tega zneska je 5.091,70 K bilo namenjenih za Občino Log in tamkajšnje begunce.³⁹⁵ V pomoč beguncev na Bovškem je v začetku marca v Kobaridu pričel delovati davčni urad, kjer so potem urejali vse begunske in vojaške podpore.³⁹⁶

V domačih krajih so vračajoče se prebivalce pričakale vse prej kot rožnate razmere. Katastrofalne razmere na območju frontne linije niso dopuščale namestitve v porušenih, poškodovanih, požganih ali kako drugače uničenih naseljih. Občine so si prizadevale za organizirano in enotno delovanje v smeri obnove, zato so februarja 1918 v Gorici ustanovili Župansko zvezo po vojni poškodovanih občin, ki bi pomagala obnoviti mizarstva, opekarne, apnarne, kamnoseštva, idr. za obnovo nujne panoge.³⁹⁷ Sestanka občin se je udeležil tudi bovški župan Jonko, ki je za

³⁹⁵ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, št. 72 in št. 10.343.

³⁹⁶ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, št. 91.

³⁹⁷ Svoljšak, "Obnavljanje Goriške", str. 103.

potne stroške tedaj prejel 149,25 K.³⁹⁸ Pod vplivom tega je bila sredi februarja izdana resolucija, v kateri so med drugim zahtevali, da vojak »*Josip Vulč, iz Čezsoče pri Bovcu, [ki] ima doma opekarno in apnarno, [...dobi takoj] odpust in [se] mu omogoči, da spravi v red svojo opekarno in apnarno.*«³⁹⁹ Čeprav ni razviden uspeh poziva, velja tu omeniti, da je veliko dela pri oprostitev vojaške službe opravljal Osrednji odbor na Dunaju, ki je posredoval številne prošnje za oprostitev vojaške službe in imel pri tem precej uspeha.⁴⁰⁰

Državno namestništvo v Trstu je v okviru obnove Goriške in Gradiške izvajalo po posameznih sodnih okrajih predavanja o obnovi, ki jih je kot c. kr. potovalni učitelj izvajal Anton Šega. Slednji je 27. marca 1918 prišel tudi na Bovško, kjer je imel v Logu predavanje, na katerega so bili vabljeni vsi župani.⁴⁰¹ Zanimivo je predvsem dejstvo, da je pri vseh pobudah za obnavljanje dežele Okrajno glavarstvo Tolmin šele poleti 1918 začelo s popisi škode v pokrajini. Občine so bile 6. junija naprošene, da naznanijo glavarstvu štiri može, ki bodo izvedenci za cenitev škode za področja veleposesti, kmetijstva, obrtništva in stavbeništva.⁴⁰²

Gradnja začasnih nastanitev in zasilna ureditev krajev je tako postala prva skrb občanarjev in prebivalcev, ki so se že vrnili. Številne zapuščene vojaške zgradbe so bile dober vir gradbenega materiala, ki so ga ljudje začeli uporabljati za gradnjo začasnih barak. Zato je še konec januarja 1918 okrajno glavarstvo izdalo razglas, da je prepovedano odhajati na območje fronte in odnašati razne vojaške stvari, za kar je bila možnost, da bodo zasačeni pri delu ustreljeni.⁴⁰³ V nasprotje temu ukazu so bile občine od deželnega odbora pooblašene, da lahko pobirajo in spravljajo različne predmete, ki ležijo po občinskem ozemlju in »*ki bi občanom koristili pri vpostavitvi dežele in ki jim preti nevarnost, da se s časom, ako se jih ne shrani, pokvarijo in poizgube.*«⁴⁰⁴ Kot vse kaže, je tudi vojska kmalu ugotovila, da ne bo uspela preprečiti odnašanja materiala iz nekdanjega vojnega zaledja, zato je skušala vsaj nekaj iztržiti iz tega. V Kranjski Gori je sredi leta 1918 bila sklicana licitacija za odkup večje količine gradbenega lesu, ki je ostal od barak, in žičniških naprav

³⁹⁸ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 28, ovoj 2 »Zaključni računi za leta 1915-1919«, leto 1918, zap. št. 12.

³⁹⁹ "Deželni sosvet za obnovo poknežene grofije Goriško-Gradiščanske.", *Edinost*, 20. februar 1918, str. 1.

⁴⁰⁰ Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 538-539.

⁴⁰¹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, št. 92.

⁴⁰² PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, št. 201.

⁴⁰³ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, št. 800.

⁴⁰⁴ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, štev. 117/18; občine, ki so sicer bile pooblašene za spravljanje raznih vojaških predmetov, niso imele pooblastil za njihovo uporabo. Za uporabo predmetov pri obdelovanju kmetijskih površin ali drugih javnih delih so morale občine dobiti dovoljenje s strani lokalnih vojaških poveljstev oz. v bovškem primeru vojaškega zalednega poveljstva v Bovcu.

Slika 32: Čezsoča v ruševinah. Vir: ÖNB Bildarchiv.

niso pa bile izjema tudi večje, kot je bila npr. baraka Franca Černute iz Plužen, ki je obsegala kar 15x4 m površine.⁴⁰⁷ Tekom leta 1918 se je v barake v Bovcu, Dvoru, Kalu, Koritnici in na Plužnah naselilo kar 723 oseb.⁴⁰⁸

Druga skoraj še bolj važna skrb, ki so se je zaradi vsesplošnega pomanjkanja zavedale tudi oblasti, je bila preureditev nekdanjih bojišč v polja in njive, da bi z novo sezono že začeli s setvijo. Že z začetkom leta 1918 so občine prejele dopis okrajnega glavarstva, da je potrebno ustanoviti tri

na prelaz Mojstrovka.⁴⁰⁵ Tudi trgovec Anton Adolf Mlekuž, ki se je leta 1918 tudi že vrnil na Bovško, je poskrbel, da je tistim, ki so si lahko privoščili, ponudil za obnovo gradbeni les, saj je npr. avgusta pri Občini Soča odkupil 100 kosov tramov.⁴⁰⁶ Vendar gre prej sklepati, da so ljudje kupili izredno majhne količine lesa, večino pa pobrali brez dovoljenja. V občinah Bovec in Čezsoča so namreč sestavili seznam domačinov, ki so brez dovoljenja vojaškega zalednega poveljstva odnesli različen gradbeni material, ki so ga porabili za izgradnjo barak, in so potem prosili, da se jim ga prepusti. Iz seznama 48 prosilcev je razvidno, da so ljudje po večini zgradili barake v velikosti 6x3 m ali 8x4 m,

⁴⁰⁵ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, št. 237.

⁴⁰⁶ PANG, fond 52, t. e. 1, a. e. 12, ovoj z računi, potrdilo 3. avgust 1918.

⁴⁰⁷ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 26, ovoj »Seznama zgrajenih in podrtih barak v Bovcu in Čezsoči«, seznam »Verzeichnis«.

⁴⁰⁸ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 26, seznam »Izkaz beguncev v občini Bovec«.

do sedemčlansko žetveno komisijo, ki mora skrbeti da se vsa kmečka dela pravočasno izvedejo, urediti dnevno plačilo za delavce, priskrbeti vozno živino ter poljedelsko orodje.⁴⁰⁹ Žetvena komisija je zatem prejela še navodila, ki jih je odredil državni zakonik, po katerih so morali zagotoviti obdelavo vseh občinskih zemljišč ter sestaviti seznam zemljišč, za katere ni bilo na voljo ljudi in bi jih lahko oddali v obdelovanje drugi občini. Komisije so morale poročilo oddati do 25. aprila 1918.⁴¹⁰

Okrajno glavarstvo je zatem najprej poskrbelo, da so med občine razdelili nekaj živine, ki bi jo lahko uporabili za obdelovanje polj, vendar kot se je izkazalo, je bilo 14 prejetih volov za Bovec in Čezsočo v tako slabem stanju, da so bili nesposobni za delo. Krme v občinah ni bilo, paše pa je živina imela komaj za preživetje, zato so prosili za dobavo boljše vprežne živine skupaj s krmo za prehranjevanje.⁴¹¹ V poročilu žetvene komisije v Bovcu in Čezsoči še dodajajo, da so zaradi neuporabne živine morali obdelovanje polj opraviti na roke s kopanjem in če »ne dojde takoj primerno število za oranje sposobne živine ostane nad polovico bovškega polja neobdelana.«⁴¹² Nadomestne vole so kasneje res prejeli in razdelili med posestnike.⁴¹³ Prav tako je bilo poskrbljeno za semenski ječmen, ki ga je cel bovški okraj prejel en vagon in so ga razdelili po občinah.⁴¹⁴

Za pomoč pri kmetijskih delih so družine lahko zaprosile za dopust moških, ki so bili v vojski; prošnje so posredovale okrajnemu glavarstvu. Marca 1918 so na vojnem ministrstvu odredili največ štiritedenske dopuste za vojake, ki bi jih doma rabili za obdelovanje polj in ki so jih določala njihova poveljstva brez prošenj. Zato je okrajno glavarstvo obvestilo občine, da naj ljudje ne pošiljajo prošenj za večmesečne dopuste na glavarstvo, temveč na vojaška poveljstva, ker jih zaradi preobilice glavarstvo ne more pravočasno rešiti in naj občine potrdijo le tiste prošnje, ki so bile nujno potrebne.⁴¹⁵ Na pomoč je pri takih primerih priskočil tudi Osrednji odbor na Dunaju, če so se prosilci seveda spomnili nanj.

---

⁴⁰⁹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, št. 77.

⁴¹⁰ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 26, št. 999/8.

⁴¹¹ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 26, št. 475.

⁴¹² PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 26, št. 391.

⁴¹³ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 26, dopis 26. junij 1918.

⁴¹⁴ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 26, št. 505 in 579.

⁴¹⁵ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, št. 135.

Osrednja težava zaradi vojne prizadetih krajev je bila predvsem preskrba s hrano, saj je zaradi vsega opustošenja v začetku ni bilo na zalogi. S povečevanjem števila prebivalstva na Bovškem je moralo tolminsko okrajno glavarstvo priskrbeti vedno večje količine aprovizacije, kar je v zadnjem letu vojne predstavljalo velike težave. Kljub polnim skladiščem, ki so ostala za italijansko vojsko po preboju, je ta hrana pripadla vojski in je hitro zmanjkala. Na Kobariškem, kjer v času italijanske zasedbe niso doživeli lakote, so se prebivalci hitro znašli v pomanjkanju, saj so prehranske zaloge hitro pošle. Dnevno so se obračali na občino s prošnjami za aprovizacijo in vse je bilo odvisno od okrajnega glavarstva, *»da čim preje preskrbi tukajšnji aprovizaciji kaj živeža, ker ljudstvo je od velike lakote obupano.«*⁴¹⁶ V redkih primerih je občina za aprovizacijo zaklala kar živino namenjeno delu. Vprašljivo je, koliko je bilo resnice pri zakolu vola v bovški občini, *»ker si je pokvaril zadnjo nogo tako močno, da ni bilo več upanja da bi vkreval, oziroma je obstojala nevarnost, da pogine.«*⁴¹⁷ Pri preskrbi prebivalstva se je vendar bilo potrebno tudi znajti.

Tako kot v prejšnjih letih, so se tudi v zadnjem letu vojne občine soočale z različnimi težavami pri aprovizaciji, saj so pri dobavi posameznih surovin morali najprej izpolnjevati določene pogoje, kot so vreče za prevoz, zmožnost plačila, kraj dostave, ipd.⁴¹⁸ Aprovizacijo so tako prejeli ali na železniško postajo v Trbižu ali pri Sv. Luciji (Most na Soči). Še vedno so se dogajali primeri, da je na cilj prispelo manj hrane kot naročeno. Občina Soča je pri enem od transportov koruzne moke v Trbiž utrpela za 216,96 K izgube (tri 70 kg žaklje), ki jo je povrnila c. kr. Direkcija za državne železnice.⁴¹⁹ V manjših količinah se je hrana "izgubila" tudi med prevozom od železniške postaje v občino, oz. bolje rečeno, da so nekateri posamezniki izkoristili priložnosti med transportom, da bi zase in za svoje družine priskrbeli nekaj več hrane, kot jo je odmerila državna aprovizacija. V primeru, ki ga je zabeležila bovška občina, je pri prevozu sladkorja in moke iz Sv. Lucije v Bovec prišlo do izgube 14 kg sladkorja, za kar sta med osumljenimi pristala voznik tovornjaka in spremljevalec Franc Kenda. V Kobaridu, kjer sta prevoznika morala prenočiti, so odkrili, da je na tovornjaku nahrbtnik z manjšima vrečama moke in sladkorja, ki ju je lastnik nahrbtnika ukradel s tovornjaka.⁴²⁰ Nadaljnji razplet primera je sicer neznan, vendar pričevanja namigujejo na voznikovo krivdo, čeprav tudi Kenda ni podal ravno zanesljive razlage.

---

⁴¹⁶ Citirano po: Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 394.

⁴¹⁷ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 26, dopis 26. junij 1918.

⁴¹⁸ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 27, št. 141.

⁴¹⁹ Komac, "Občina Soča med ...", str. 48.

⁴²⁰ Voznik in spremljevalec Kenda sta morala v Kobaridu prenočiti, ker zvečer nista dobila dovoljenja za nadaljevanje poti. Zjutraj pred odhodom je Kenda v Kobaridu našel dva Bovčana, Cirila Miheliča in Ivana Mrakiča, ter ju prosil,

Da so bile razmere res mizerne, kaže tudi pripoved v spominih Henrika Tume, ki je v letu 1918 hodil po Goriškem kot predstavnik Deželnega zavoda za obnovo Goriške in Gradiške in si ogledoval stanje planin. Pri tem si je pomagal z lokalnimi vodniki, ki so ga vodili po razrušenih dolinah in planinah. O nekdanjih vzdržljivih in neomajnih gorskih vodnikih je zapisal:

Z vodnikom sva nameravala na planino Za Grebenom, od tam pa čez Sleme, ki se vleče od Vršiča proti Krnu. Vodnik, na videz krepak človek, mi je izprva odvzel oprtnik, češ da ga ponese on. Komaj sva pa hodila eno uro, že me je prosil, naj bi počivala. Začudeno sem ga pogledal, pa mi je rekel: »Čudno se vam zdi, da sem že opešal. A pomislite, da dobivam za svojo družino, t. j. zase, ženo, in sedem otrok vsak mesec 2 kg sirkove moke in 2 do 10 kg krompirja, in to je hrana za ves mesec. Doma nimamo drugega kot kozje mleko, tega pa ne prenesem več. Hrano prepuščam otrokom. Hranim se večinoma z zeliščem in sem ves izmozgan.« [...]

Enako kakor z vodnikom iz Lepenja se mi je pozneje zgodilo v Trenti z mojim vodnikom iz predvojnega časa, Jožetom Komacem, p. d. Paurom, ki je bil pravi hrust izredne telesne sile. Spremljal me je s planine Za Potokom čez preval Velikih Vrat. Sonce je pripekalo. Ko sva dospela na južno stran Srebotnjaka, mi je izjavil, da ne more več dalje. Ostrmel sem. Potožil mi je, da kozjega mleka ne prenese, od aprovizacije pa komaj živi družina. Najbolj ga še drži pokoncu tobak.⁴²¹

V pomanjkanju in shajanju z minimalnimi količinami hrane, večkrat lačni kot siti, prepuščeni lastnemu znanju in iznajdljivosti so prebivalci Bovškega v začetku novembra 1918 dočakali konec več kot štiri leta trajajoče svetovne morije.

Konec vojne, nova oblast in vračanje še zadnjih

Težave Avstro-Ogrske, ki so se vlekale skozi zadnje leto vojne na vojaškem, gospodarskem, političnem področju, so v oktobru 1918 stopile v zadnjo fazo. Grozeč razpad monarhije je poskusil cesar Karl preprečiti 16. oktobra z objavo manifesta, v katerem je preobrazbo monarhije skušal urediti v slogu zvezne države, znotraj katere bodo po načelu ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona o samoodločbi narodov oblikovane državne enote, da lahko »*naša domovina [...] kot zveza svobodnih narodov izide iz vojnih viharjev.*«⁴²² Vendar je bil tedaj to le poskus vpijočega v

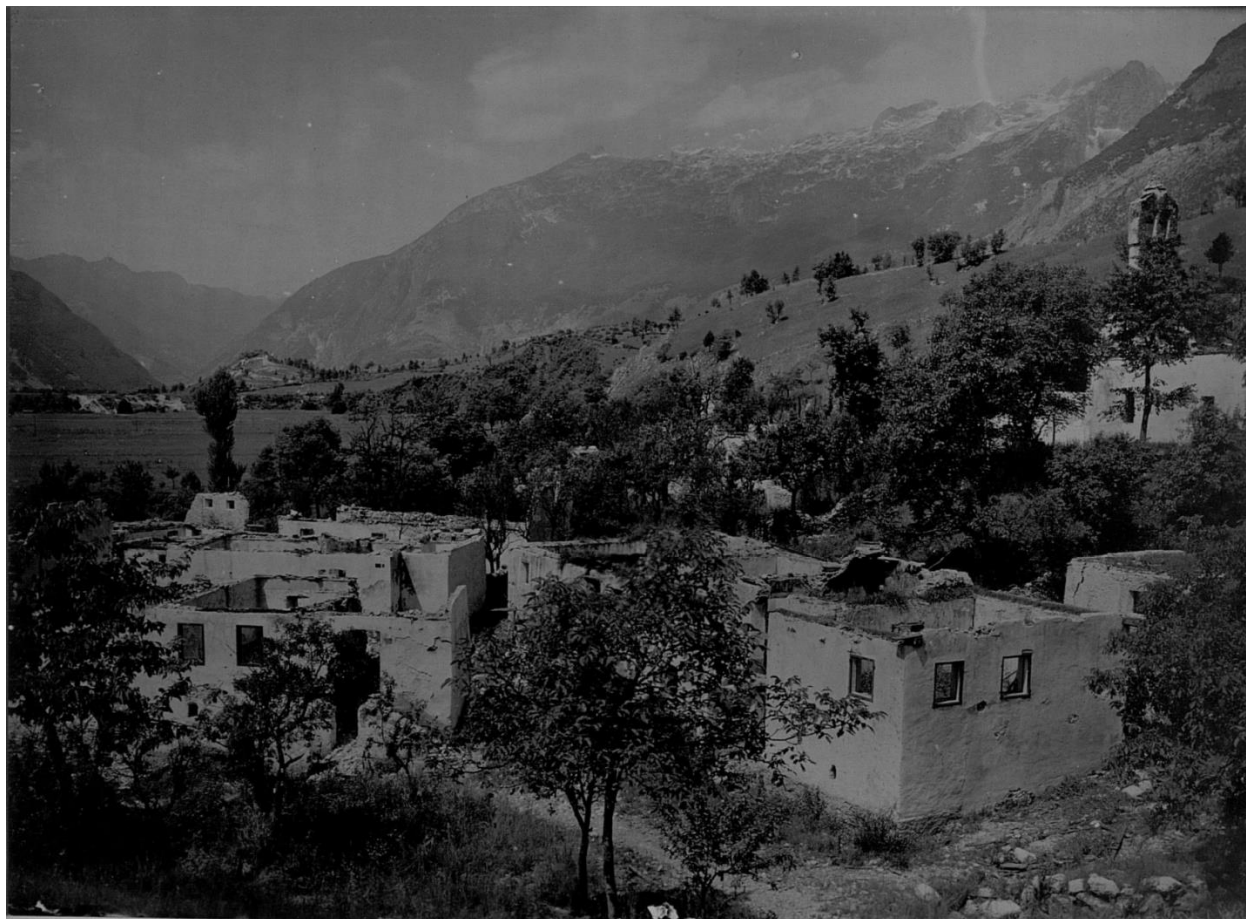
---

da nadzorujeta tovornjak, medtem ko je on odšel na zajtrk. Med nadzorom je Mihelič na tovornjaku odkril 12-13 kg težek nahrbtnik. Mrakič, ki je po lastni radovednosti pogledal vanj, je v njem opazil dve vreči z moko in sladkorjem ter strgan žakelj z moko na tovornjaku, iz katerega je lastnik nahrbtnika ukradel moko. PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 26, dva zapisnika, 26. september 1918.

⁴²¹ Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 376.

⁴²² Karel, "Cesarjev manifest.", *Slovenec*, 18. oktober 1918, str. 1.

puščavi, ki so ga jugoslovanski politiki znotraj Narodnega sveta v Zagrebu zavrnili in obenem prekinili vse vezi z Dunajem. Svet je pozval mesta in vasi, da ustanovijo odbore za zaščito ljudi in premoženja, nakar je 29. oktobra prišlo do formalne prekinitve in razglasitve nove jugoslovanske Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (SHS). Do konca oktobra je pod poveljevanje slovenskih

Slika 33: V Kalu so od hiš ostali le poškodovani zidovi. Vir: ÖNB Bildarchiv.

častnikov prešla tudi vojska in oblikovana je bila vlada za slovenski del Države SHS.⁴²³ S prvim novembrom je oblast na Goriškem prevzel Pokrajinski odsek narodnega sveta za Goriško s podporo slovenskih vojakov, ki so se že vrnili s fronte na Piavi.⁴²⁴ Tudi na Bovškem so se z organiziranjem narodne straže, ki je vzdrževala red in mir, pridružili zamenjavi oblasti na Slovenskem.⁴²⁵

---

⁴²³ Borak et al., *Slovenska novejša zgodovina*, str. 171-174.

⁴²⁴ Ibidem, str. 515.

⁴²⁵ Janez Dolenc, "Prispevek za zgodovino Bovškega pod Italijo 1918-1941", v: Jurij Kunaver, ur., *Pokrajina in ljudje na Bovškem: Zbornik* (Ljubljana: Republiški koordinacijski odbor gibanja "Znanost mladini", 1988), str. 21.

V istem času je prišlo tudi do zloma fronte na Piavi. Avstro-ogrška vojska je bila že od poletja 1918 v počasnem razkroju, tekom oktobra pa je prišlo do razpada, ki sledil vojaški nepokorščini v zaledju oz. notranjosti države. Zavezniške sile so namreč ravno 24. oktobra na prvo obletnico preboja pri Bovcu in Tolminu pričele z ofenzivo na Piavi, ki se ji je prvi dan avstro-ogrška vojska še nekako zoperstavila, medtem ko je drugega dne sledil upor zalednih rezervnih enot, ki so namesto proti fronti odkorakale proti domu. Po preboju fronte zavezniških sil, je prišlo 28. oktobra še do upora enot, ki bi morale pripraviti protinapad, in višja poveljstva niso več vedela, katere enote so jim še na voljo. Vojska je bila v kaosu in 3. novembra 1918 je moral cesar Karl sprejeti zavezniške pogoje za premirje, ki so ga sklenili v vili Giusti pri Padovi.⁴²⁶ Trupe vojakov v redu in neredu so se valile v notranjost države, ki je ni bilo več.

Ante Beg je bil en tistih mnogih avstro-ogrskih vojakov, ki je potoval preko Bovškega nazaj proti domu. S skupino tovarišev je prišel po povsem uničenih cestah preko sedla na Učji na

Slika 34: Osamljeni opomnik vojne sredi opuščene vasi. Vir: ÖNB Bildarchiv.

---

⁴²⁶ Rauchensteiner, *Der erste Weltkrieg ...*, str. 1037-1047.

Žago, kjer so bili marsikateri domačini, ki so se vrnili iz begunstva v notranjosti Avstro-Ogrske. Bovec je tedaj še vedno bil le kup ruševin. Tako pripoveduje:

Dospeli smo v Žago, ki ni dosti trpela. Tu smo šele zvedeli, da je vojne v resnici konec. To se je videlo že na cesti. Nepretrgoma ponoči in podnevi so se valila vsakovrstna vojaška krdela iz Italije proti Trbižu. Pod cesto so ležali prevrnjeni topovi in avtomobili. V gostoljubni hiši smo dobili zavetišče. S čepic smo si potrgali "cesarskega Karla"; namesto teh rozet pa so nam pripela zavedna dekleta slovenske kokarde. Zvečer smo praznovali naše dvojno osvobojenje: iz vojaške in avstrijske tiranije. Prvikrat po tolikih mesecih smo prišli zopet do kozarca vina; ponj smo poslali v sosedno Srpenco. (V Tolmeču in okolici ni bilo ne gostilne ne kavarne). Vaščani so napolnili hišo ter poslušali naše navdušene govore in narodne popevke.⁴²⁷

Naslednjega dne so nadaljevali naprej proti Kobaridu ter spotoma srečevali veliko število vračajočih se vojakov, katerim so tudi zaplenili konja z vozom, da bi si olajšali pot do Kobarida, ki »je nudil sliko ljudskega presejevanja. Brez prestanka so se valile vojaške množice iz Italije in se delile proti Bovcu in Tolminu.«⁴²⁸ Darinka Kravanja se je spominjala teh, ki so dan za dnem skušali priti po najkrajši poti preko Bovškega na Koroško in so med potjo odmetavali vse odvečne stvari, ki so jih civilisti potem pobirali.⁴²⁹ Kmalu za njimi, 4. novembra ob 3h popoldne, je v Bovec vkorakala tudi italijanska vojska.⁴³⁰ Celotno ozemlje Primorja določeno z demarkacijsko črto, ki so jo določili pri podpisu premirja, je bilo do 11. novembra (ko je bila svetovna vojna uradno končana) izpraznjeno nekdanjih avstro-ogrskih enot in do 23. novembra dokončno mirno zasedeno.⁴³¹

Uprava na zasedenem ozemlju nekdanjega avstro-ogrškega Primorja je po določilih premirja sredi novembra 1918 prešla pod nadzorstvo vojaškega poveljstva in je bila organizirana v večjo upravno-politično deželo Julijsko krajino (regione Venezia Giulia), ki ji je načeloval guverner general Carlo Petitti di Roreto (hkrati tudi poveljnik XIV. korpusa italijanske vojske). Vodenje nekdanjih okrajnih glavarstev so prevzeli civilni komisarji, ki so bili izbrani izmed vojaških poveljnikov na zasedenem področju. Preko leta 1919 so tudi posle županov prevzeli občinski civilni komisarji.⁴³² Kot je ugotovila že Petra Svoljšak, v obdobju po koncu vojne italijanska vojska ni imela prevelikih težav s prevzemom oblasti, saj so ji prav prišle že med vojno nabrane izkušnje

---

⁴²⁷ Ante Beg, "Spomini na Goriško", v: Branko Marušič, ur., *Goriški spomini: sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830-1918* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002), str. 385.

⁴²⁸ Ibidem, str. 386

⁴²⁹ Avsenak, "Iz življenjske poti...", str. 4.

⁴³⁰ "Vojna poročila", *Edinost*, 8. november 1918, str. 1.

⁴³¹ Milica Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918-1921* (Maribor: Obzorja, Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1972), str. 69-73.

⁴³² Ibidem, str. 77-80.

oblasti nad zasedenim ozemljem.⁴³³ Prevzem poslov je lepo viden iz zapisnika, ki so ga sestavili v pisarni okrajnega civilnega komisarja Umberta Sale v Tolminu, ohranjenega za Občino Soča, kjer je župan Jožef Flajs posle predal civilnemu komisarju Raimondu Leviju, ki je sočasno za občinskega upravitelja nastavljal Jožefa Domevščka.⁴³⁴ Zanimivo je, da je vodenje poslov v Občini Bovec še naprej opravljal župan, Jonka je tedaj zamenjal Anton Durjava,⁴³⁵ medtem ko za ostale občine ni podatkov.

Italijanska vojaška oblast je najprej poskrbela, da so bile narodne straže razpuščene, kar je že pred zasedbo svetoval tudi Narodni svet v Ljubljani, in da so ljudje vojski predali vse orožje ter vojni material, ki so ga imeli doma, kar je potekalo brez sporov.⁴³⁶ Prehod oblasti je potekal mirno predvsem zato, ker je na podeželju »oskrba, ki jo je delila okupacijska vojska, pomenila več kakor politične svoboščine, ki jih v prvih povojnih mesecih niso pogrešali. [...] Iz vojaških kotlov so ljudje dobivali hrano, v kantinah pa tudi vina, tobaka, vermuta in konzerv po izredno nizkih cenah.«⁴³⁷ V Bovcu so v dneh po italijanski zasedbi od neznano kje pripeljali večje število krav in volov, ki so jih prodali med prebivalce občine in sosednje Čezsoče za rejo in za meso. Skupno je občina iztržila 5.595 K.⁴³⁸ Nova oblast je prav tako ohranila aprovizacijsko oskrbo občin, ki so morale mesečno sporočati potrebo po živilih in jih potem tudi nepristransko razdeljevati.⁴³⁹ Prehranske razmere so se v nekaj mesecih izboljšale, za razliko od notranjosti tedanje Države SHS, kjer se je po koncu vojne prehransko stanje še poslabšalo in je normalizacija trajala več let.⁴⁴⁰ Poleg aprovizacijskih živil, je nova oblast ohranila tudi vse begunske in vojaške podpore, le prošnje za prejemanje podpore, so morali na novo vložiti.⁴⁴¹

Edino težavo je ob prihodu italijanske vojske predstavljalo bogoslužje. Kaplan Aljančič je konec leta 1918 pisal nadškofu Sedeju v Gorico, da zaproša za upraviteljstvo bovške župnije in čezsoškega vikariata, saj bovško prebivalstvo izraža željo, da se že vrne. Težava je bila le glede bogoslužja v soški župniji in trentarski kuraciji, ker kurat Kodrič, verjetno zaradi zdravstvenih težav, ni zmozel vsega dela, zato je predlagal zamenjavo, da bi sam lahko odšel v Bovec. Kot je

---

⁴³³ Svoljšak, *Soča, sveta reka...*, str. 388.

⁴³⁴ Komac, "Občina Soča med ...", str. 51.

⁴³⁵ Dolenc, "Prispevek za zgodovino...", str. 21.

⁴³⁶ Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod...*, str. 80-84.

⁴³⁷ Ibidem, str. 90.

⁴³⁸ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 27, seznam »Izkaz prodane živine«.

⁴³⁹ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 28, št. 334.

⁴⁴⁰ Prim.: Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod...*, str. 87-90; Himmelreich, *Namesto zemlje črni kruh*, str. 78-79.

⁴⁴¹ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 27, št. 79 in ovoj »Begunske podpore«.

Slika 35: Pogled na opustošeni Bovec. Vir: ÖNB Bildarchiv.

poročal, »*ljudstvo je že vznevoljeno in hoče domačega g. nunca; točasno namreč mašuje neki ital. vojaški duhovnik brez cerkvenega govora.*«⁴⁴² Nadškof Sedej je zatem posredoval in naročil Aljančiču, da prepove italijanskemu kuratu pridigati civilnemu prebivalstvu ter o tem opozoril še dekanjski urad v Kobaridu, da v kolikor nima kurat posebnega dovoljenja za maševanje, naj se mu prepove, da »*razžaljivo pridiga slovenskim vernikom v ital. jeziku.*«⁴⁴³ V upravnem oziru je nadškof potrdil predlagano predstavitev Kodriča, Aljančiču pa je ponudil le prevzem vikariata v Čezsoči, saj ni bilo mogoče prestaviti bovškega dekana Vidmarja drugam.⁴⁴⁴ Čas še ni bil pravi za povojne spremembe, saj se navsezadnje vsi bovški duhovniki še niso vrnili iz begunstva.

Konec vojne je pomenil dokončno vrnitev še dveh skupin ljudi, prva so bili begunci v notranjosti Italije, druga so bili nekdanji vojaki na drugih frontah. Vračanje beguncev iz Italije je

⁴⁴² ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/5, pismo št. 1519.

⁴⁴³ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/5, pismo št. 1528.

⁴⁴⁴ ACAG Curia, fond Arcivescovi Sedej, fasc. 10/5, pismo št. 1522 in 1528.

bilo načrtovano že pred koncem vojne v drugi polovici septembra 1918, ko so stekla pogajanja med avstro-ogorskimi in italijanskimi odposlanci v Bernu v Švici. Pri pogajanjih je sodeloval tudi Osrednji odbor za vračanje beguncev in obnovo Primorja na Dunaju, ki je o poteku pogajanj ljudi obveščal preko časopisja ter županstvom naložil, da sestavijo sezname beguncev v Italiji. Načrtovali so, da bi prišlo do zamenjave med avstro-ogorskimi begunci v Italiji in italijanskim prebivalstvom na zasedenem ozemlju Furlanije.⁴⁴⁵ V začetku oktobra je odbor obvestil o uspešnem zaključku pogajanj, na katerih so sklenili, da bo le prišlo do zamenjave (izvzeti so bili le za vojsko sposobni moški v starosti od 17. do 52. leta). Seznam beguncev v Italiji sta med redkimi občinami do tedaj posredovali tudi županstvi Srpence in Žage, a veliko jih je še manjkalo. Odbor je opozoril, da bi se postopki lahko zavlekli, zato naj znanci begunce v Italiji obvestijo, da se za vrnitev čim prej zglasijo na pristojnih italijanskih uradih.⁴⁴⁶ A do zamenjave v tednih pred koncem vojne ni prišlo. Vračanje beguncev se je tako zamaknilo na konec vojne, ko je posle za vrnitev prevzel Generalni sekretariat za civilne zadeve pri vrhovnem poveljstvu italijanske vojske. Za vrnitev domov so begunci prejeli brezplačen prevoz ter hrano, če je bilo treba tudi iz vojaških skladišč. Begunci iz Bovškega so prejeli še obleko in perilo. Spomladi 1919 je sledil val vračajočih se beguncev na domove, ki so jih zapustili za skoraj štiri leta. Kot je že bilo omenjeno, so begunci prejeli begunsko podporo, ki so ji oblasti v določenih primerih dodale še dnevno podporo, če je šlo za kmete. Za vse vračajoče begunce so poskrbeli z izgradnjo barak, v katere so se nastanili, v kolikor so bili njihovi domovi porušeni.⁴⁴⁷ Barake so bile namenjene vsem beguncem, tako tistim iz avstro-ogrske strani kot tistim iz italijanske, ker so jih zgradili tudi v Bovcu in Čezsoči.⁴⁴⁸

Konec vojne je bil tudi za vojake odrešitev, saj so bili po petih letih rešeni vojaške službe in so se lahko vrnil domov. A brez težav ni šlo. Italijanska vojska je namreč ob prihodu na Bovško, najprej internirala vse vojake, ki so se tedaj že vrnil, v kraj Casaro v Furlaniji, kjer so morali ostati do božiča 1918,⁴⁴⁹ ko so končno lahko rekli, da so ob božiču doma. Vračanje s fronte protu Italiji se je za nekatere vojake lahko zavleklo še daleč v leto 1920, saj je italijanska vojska ob koncu vojne zajela veliko število avstro-ogrskih vojakov, ki so pristali potem v ujetništvu. Anton Grahek

---

⁴⁴⁵ Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji...*, str. 42.

⁴⁴⁶ "Primorske novice", *Slovenec*, 10. oktober 1918, str. 5.

⁴⁴⁷ Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji...*, str. 43-45.

⁴⁴⁸ Dolenc, "Prispevek za zgodovino...", str. 21-22.

⁴⁴⁹ Ibidem, str. 21.

je v svojih spominih opisal, kako je konec leta 1919 pobegnil iz ujetništva, ker se obljube italijanske vojske o vrnitvi domov niso hotele izpolniti. Tako je s pomočjo neznane ženske pripotoval do Primorske, od koder ga je neki fant peljal preko meje v Ljubljano.⁴⁵⁰

Z vzhodne fronte so se eni vrnili prej, drugi kasneje. Pripadniki 97. pehotnega polka, med katerimi je bilo veliko moških z Bovškega, so se povečini vrnili domov do konca decembra 1918. Konec vojne so pričakali na območju današnje Romunije in Moldavije. Od tu so se nekateri odpravili na lastno pest proti domu, drugi so v bataljonih čakali, da so jih z vlakom odpeljali preko Budimpešte do Maribora, kjer so izvedeli, da je italijanska vojska zasedla območje Primorske. Le polovica jih je nadaljevala naprej do Ljubljane, od koder so šli peš proti domu.⁴⁵¹ V Mariboru in Ljubljani se je lahko zgodilo, da so bili nekateri ponovno poslani na bojišče. Zaradi bojev za severno mejo je prihajalo do ponovnega vpoklica vojakov v enote in so županstva so bila pozvana, »da gosp. župani porabijo ves svoj upliv, da bodo oni mladeniči, ki so imeli vže odriniti v vojake, takoj tudi odrinili, ker se jih bo sicer siloma pritiralo v vojake.«⁴⁵² Tako je mogoče kdo od vračajočih se vojakov moral nehote nazaj v enote, ker bi drugače lahko pristal na vojaškem sodišču.⁴⁵³ Poleg tega so nekatere v vojsko nazaj uspeli pridobiti častniki na železniških postajah, spet drugi so se javili prostovoljno kot npr. Lojze Horvat iz Loga Čezsoškega.⁴⁵⁴ Iz seznama nekaterih borcev za severno mejo je videti, da so med njimi bili tudi bivši avstro-ogrski vojaki iz skoraj vseh krajev na Bovškem.⁴⁵⁵ Sin enega od teh borcev iz Soče je vedel povedati, da je njegov oče bil sedem let od doma brez dopusta in da si je z bojevanjem na severni meji prislužil tudi »eno tako zlato odlikovanje in je potem dobil več penzije.«⁴⁵⁶ Tako so se nekateri vojaki z vzhodnih bojišč vračali v drugi polovici leta 1919, ko je bilo bojev za severno mejo konec, za druge je trajalo še dlje.

Veliko število vojakov je vojno preživel v ujetništvu v Rusiji. V času vojne je bilo namreč v Rusiji preko dva milijona vojnih ujetnikov iz avstro-ogrske vojske.⁴⁵⁷ od koder so se prvi začeli

---

⁴⁵⁰ Anton Grahek, *Spomini na prvo svetovno vojno in ujetništvo* (Ljubljana: Mladika, 2001), str. 205-224.

⁴⁵¹ Matija Petkovšek, *Doživljaji iz svetovne vojne: dnevnik vojaka 97. tržaškega pehotnega polka (1914-1918)* (Hotedršica: samozaložba R. Brus, 2018), str. 116-126.

⁴⁵² ZAL, fond JES-4, t. e. 21, a. e. »Spisi od št. 6-1339 1919«, št. 59.

⁴⁵³ ZAL, fond JES-4, t. e. 21, a. e. »Spisi od št. 6-1339 1919«, št. 579.

⁴⁵⁴ Vladimir Gradnik, *Primorski prostovoljci v boju za severno mejo 1918-1919* (Koper: Založba Lipa, 1981), str. 37-38.

⁴⁵⁵ Ibidem, str. 149-157.

⁴⁵⁶ Povedal 22. januarja 2017 Jožef Kašca, roj. 1923, Soča.

⁴⁵⁷ Številke o avstro-ogrskih vojakih v ruskem vojnem ujetništvu so si različne, saj je mogoče zaslediti številke od 1,86 milijona do 2,3 milijona vojnih ujetnikov. Gl.: Julia Walleczek-Fritz, "Kontrolle durch Fürsorge: Neutrale humanitäre Organisationen und ihr Engagement für Kriegsgefangene in Österreich-Ungarn und Russland im Ersten

vračati že aprila 1918, ko sta Avstro-Ogrska in Nemčija z Rusijo ob podpisu premirja v Brest-Litovsku sklenili dogovor o vzajemni vrnitvi vojnih ujetnikov. Tedaj je več kot 500.000 avstro-ogrskih vojakov prispelo nazaj v Avstro-Ogrsko, kjer pa so jih ponovno vključili nazaj v vojsko.⁴⁵⁸ Kar veliko moških z Bovškega je preko vojne pristalo v ruskem ujetništvu. Nekateri med njimi so bili pred tem razglašeni za mrtve, a so se živi javili iz ujetništva. Preko časopisja so domače obvestili o svoji usodi in jih poslali pozdrave.⁴⁵⁹ Med njimi je bil tudi Franc Stergulc, vojak 97. pehotnega polka, doma iz Soče, ki je v svojo beležnico zapisal nekaj stavkov o svojem ujetništvu. Njegovo enoto je ruska vojska zajela med umikom v juliju 1916 in Stergulc je pristal na delu pri dveh gospodarjih, kjer ni imel veliko hrane in sta ga oba gospodarja zaradi oslabeledosti poslala nazaj v taborišče. Kdaj se je vrnil Stergulc, ni povsem jasno. A vrnil se je zagotovo, saj je v beležko zapisal tudi nekaj italijanskih izrazov, kar pomeni, da se je soočil tudi z novo povojno oblastjo.⁴⁶⁰ Tudi za ostale je težko reči, kdaj se je kdo vrnil, vendar še leta 1919 je bilo veliko moških z Bovškega na seznamu ujetnikov v Sibiriji, nekateri so bili tudi vključeni v 1. jugoslovanski polk dobrovoljcev v Tomsku.⁴⁶¹ Vračanje slednjih se je zavleklo še za par let. Nekateri so tako domov potovali po celini, preko Azije in Evrope. Leopold Vadjal je svojo ujetniško pot začel v Ekibastuzu, jo nadaljeval preko Omska, Jekaterinburga, Sankt Peterburga, po morju do Sčočina, preko Berlina v Leipzig, Linz in na koncu v Maribor.⁴⁶² Spet drugi so pot opravili preko daljnega Vzhoda po morju. Aleksander Ličan je svojo pot domov pričel v Vladivostoku, nadaljeval preko Hongkonga, Singapura, Kolomba, Bombaja, skozi Sueški prekop v Dubrovnik, od koder je prispel v Trst in domov v Ilirsko Bistrico.⁴⁶³ Za zadnje vojake se je vojna tako končala šele leta 1921 in med njimi so najverjetneje bili tudi možje z Bovškega.

*»S koncem vojne so prenehale izvanredne razmere, torej je čas, da se spravi tudi občinsko upravo v pravi tir,«*⁴⁶⁴ je deželni komisar zapisal v eni od okrožnic v aprilu 1919. S tem letom so

---

Weltkrieg in vergleichender Perspektive", v: Wolfram Dornik et al., ur., *Frontwechsel: Österreich-Ungarn »Große Krieg« im Vergleich* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2014), str. 109.

⁴⁵⁸ Borak et al., *Slovenska novejša zgodovina*, str. 143.

⁴⁵⁹ Nekaj primerov v časopisju: "Dnevne novice", *Slovenec*, 30. april 1915, str. 3; "Primorske novice", *Slovenec*, 28. julij 1916, str. 4; "Dnevne novice", *Slovenec*, 8. marec 1917, str. 5.

⁴⁶⁰ Beležka Franca Stergulca, zasebna zbirka Aleš Lipovec.

⁴⁶¹ "Iz sibirskega ujetništva", *Slovenec*, 4. september 1919, str. 6.

⁴⁶² Leopold Vadjal in Stanko Janež, *Zapiski vojaka: 1914-1921: Mesec nad tajgo* (Ljubljana: Borec, 1989), str. 156-163.

⁴⁶³ Aleksander Ličan, *Spomini iz Sibirije* (1936; Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 2006), str. 151-168.

⁴⁶⁴ PANG, fond 28, t. e. 9, a. e. 27, št. 382.

italijanske oblasti začele s procesom odpravljanja vojne škode, ki je najprej zadeval prijavo škode po posameznih občinah na kmetijskih površinah, panogah, orodju, izpadu pridelkov, ipd.,⁴⁶⁵ kar nakazuje na to, da so najprej želeli doseči samozadostnost preživljanja na prizadetih območjih, preden bi začeli z obnavljanjem krajevne infrastrukture. Obnova krajev je stekla z letom 1921, ko so bili objavljeni predpisi za načrtovanje obnovitvenih projektov, ki so bili v skladu z državnimi zakoni in navodili. Lastniki so morali pred obnovitvijo narediti načrt ter pridobiti gradbeno dovoljenje. Glede na ocenjeno vojno škodo so ljudje prejeli tudi finančna sredstva za gradnjo. Bovški trg je preko teh regulacij dobil novo podobo, posodobljena pa je bila tudi druga infrastruktura, kot npr. vodovod ali kanalizacija. Do leta 1925 je bila obnova načeloma zaključena.⁴⁶⁶ Predvsem javne stavbe so postale manifesti vojne zmage in italijanske oblasti. Nova bovška šola, ki so jo odprli 1. oktobra 1922, je bila olepšana z napisom: *»Iz vojnih razvalin, napojenih z italijansko krvjo, je vstala ta šola večja in lepša v letu Danteja - 1921.«*⁴⁶⁷ Novi, drugačni časi so prihajali...

---

⁴⁶⁵ PANG, fond 63, t. e. 1, a. e. 28, št. 8463/19.

⁴⁶⁶ Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 397; Svoljšak, "Obnavljanje Goriške", str. 105.

⁴⁶⁷ "Primorske novice", *Slovenec*, 11. oktober 1922, str. 3.

Zaključek: Vélíka vojna in njena zapuščina

Nekoč se svetleče zdani jutro,
tam v sončnem siju novi svet se dviga,
svet iz oblakov žarečega miru.
Zvonijo zvonovi vseh krajev: Mir.⁴⁶⁸

Vélíka vojna je močno zarezala v življenje bovškega prebivalstva. Ne samo, da je poskrbela, da je bila nekdanja strnjena skupnost trga in vasi razbita ter razseljena po različnih krajih v zaledju Avstro-Ogrske in Italije, temveč je na koncu bovško prebivalstvo tudi povezala. Povezala jih je v kolektivnem spominu na vélíko vojno, katerega pomemben del je bila predvsem begunska izkušnja.⁴⁶⁹ A v kolektivnem spominu jih je povezovala tudi spremenjena domača pokrajina. Ne samo, da je vojna za seboj pustila veliko razdejanje in uničenje, na Bovškem je pustila tudi številne nove grobove in pokopališča, kjer so za večno počivali številni avstro-ogrski in italijanski vojaki.⁴⁷⁰ Predvsem impresivno pokopališče je s pet metrov velikim spomenikom, katerega avtor je kipar Ladislav Kofránek, nastalo v Logu pod Mangartom. Tu so preko celotnega obdobja vojne pokopali 859 vojakov obeh vojsk. Spomenik, ki na dnu nosi posvetilo »Padlim hrabrim braniteljem Rombona in v bojih v Bovški kotlini hrabro in junaško padlim vojakom«, predstavljata dva na skalah stoječa avstro-ogrška vojaka, katerih pogled je usmerjen na Rombon. Prvi vojak je pripadnik gorskih enot s prepoznavnim ruševčevim krivcem na kapi. V polni bojni opremi drži v levi roki puško, z desno roko pred očmi pa zastira sončne žarke. Poleg njega stoji pripadnik bosansko-hercegovskih enot z razpoznavnim pokrivalom - fesom, v bojni opremi z oprtanim nahrbtnikom, vendar brez puške.⁴⁷¹

To in ostala pokopališča, ki so jih po vojni preuredili pri Bovcu, v Soči in v Trenti, so igrala pomembno vlogo v ohranjanju kolektivnega spomina. Ne glede na to, da je primarni namen poko-

---

⁴⁶⁸ Del nekrologa praporščaka Alfreda Grohmanna iz: *Die Zweierschützen im Weltkriege 1914-1918: Geschichte des oberösterreichischen k. k. Landwehrinfanterieregiments Linz* (Linz: Feichtingers Erben, 1929), str. 117.

⁴⁶⁹ O kolektivnem spominu gl.: Maurice Halbwachs, *Kolektivni spomin* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2001), str. 23-53; o begunstvu v kolektivnem spominu bovškega prebivalstva sem pisal v: Komac, "Hudič vzemi vojske...", str. 217-232.

⁴⁷⁰ Seznam pokopališč in umrlih med vojno: Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 261-376.

⁴⁷¹ David Erik Pipan, »Spomenik hrabrim braniteljem Rombona«, *Na fronti*, št. 2 (2003), str. 50-52; Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 253.

pališč bil v pokopavanju trupel, je njihov sekundarni namen služil predvsem spominjanju in žalovanju, saj so se v času miru nanje vračali družine in prijatelji ter objokovali izgubljene.⁴⁷² To je bilo pomembno predvsem zato, ker je vélika vojna na Bovškem terjala 245 življenj vojakov, ki so bili večinoma pokopani daleč proč od doma, morda na vzhodni fronti ali na Balkanu ali sploh neznano kje.⁴⁷³ Tako so domača vojaška pokopališča pridobila svoj sekundarni namen v spominjanju in objokovanju padlih domačinov: postala so kraji spomina in ljudi povezovala v kolektivnem spominu na véliko vojno.⁴⁷⁴ K temu je prispevala tudi uradna povojna politika, saj »je bil kolektivni spomin na to vojno potlačen. Deloma zato, ker bi bilo nemogoče obenem slaviti zmago in poraz.«⁴⁷⁵ Vojaki bivše avstro-ogrske armade so postali pozabljeni v uradnem spominu in tako niso bili deležni uradnih spominskih obeležij, ki so bili posvečena padlim v italijanski vojski, saj je imelo novo pridobljeno italijansko ozemlje svoj emocionalni naboj in spomeniki so predstavljali žrtvovanje italijanskega naroda.⁴⁷⁶ Tako so se tistih, ki niso dočakali konca vojne spominjali v krogu družin, prijateljev ali občinskih skupnosti. Predvsem občine so po vojni poskrbele, da so vsem živim in umrlim udeležencem vojne izdelali spominske plošče s fotografijami in poimen-skimi seznamami (Slika 36).⁴⁷⁷

Tudi poskusi prepričevanj, da bi prebivalstvo, ki je ostalo brez možnosti diskretne in slovesne počastitve padlih vojakov, posvetilo več pozornosti preživelim,⁴⁷⁸ so bili brez upanja. Tudi nekdanji vojaki so v povojnem obdobju doživljali svojevrstno krizo, ki se je kazala v različnih oblikah vedenja in ne ravno želje po obujanju vojnih dogodkov. Vélika vojna je svoje žrtve terjala še leta po njenem koncu.⁴⁷⁹ Izkušnja vélike vojne je vojake in civiliste zaznamovala še dolgo časa, če ne kar za vso življenje.

⁴⁷² Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: the Great War in European Cultural History* (1995; Cambridge: Cambridge University Press, 2017), str. 22.

⁴⁷³ Seznam padlih vojakov z Bovškega v: Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 411-424.

⁴⁷⁴ Pierre Nora, »Between Memory and History«, *Representations*, št. 26 (1989), str. 12; Halbwachs, *Kolektivni spomin*, str. 146.

⁴⁷⁵ Luthar, »O žalosti niti besede«, str. 97.

⁴⁷⁶ Božidar Jezernik, *Mesto brez spomina: javni spomeniki v Ljubljani* (Ljubljana: Modrijan, 2014), str. 337; Borut Klabjan, "Nation and Commemoration in the Adriatic", *Acta Histriae* 18, št. 3 (2010), str. 402-403.

⁴⁷⁷ Spominske plošče udeležencev vélike vojne so danes na ogled v trdnjavi Kluže. Zanimivo je, da so se na Bovškem ohranile spominske plošče vseh takratnih občin razen Soče in Trente, zato se tudi postavlja vprašanje, ali so bile izdelane. Obe občini sta imeli glede na njuno število prebivalstva izredno nizko število umrlih vojakov (skupno 25, gl. Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 420-421), kar odpira nova vprašanja, zakaj je temu tako.

⁴⁷⁸ Klabjan, "Nation and Commemoration...", str. 411.

⁴⁷⁹ Galić in Pirih, *Od Krna do Rombona*, str. 402-404.

Slika 36: Spominska plošča udeležencev vélike vojne. Vir: zbornik *Kje je moj dom?*.

* * *

A vrtnimo se k izkušnji vélike vojne civilnega prebivalstva na Bovškem v času njenega poteka. Tako kot za celotno območje Avstro-Ogrske, vsaj tisto izven frontnih linij, je v prvem letu vojne življenje potekalo z manjšimi spremembami, ki so se odražale v stalnem odhajanju moškega prebivalstva v vojsko. Z začetkom leta 1915 že lahko rečemo, da so vojaške priprave na območju Bovškega dale slutiti, da bo prišlo do spopada s Kraljevino Italijo, ki je leta 1914 razglasila svojo nevtralnost. Krajša obrambna linija, ki so jo enote avstro-ogrske vojske utrjevale vzdolž pobočja Svinjaka, med najožjima prehodoma v dolino Koritnice in v dolino Soče (tj. Kluzami in Kršovcem), je morebitni vojni z Italijo še kako pritrdjevala.

Z vojno napovedjo, ki so jo italijanske oblasti prenesle avstro-ogrskim, je Bovško postalo del začasne avstro-ogrske obrambne linije pred prodorom italijanske vojske v notranjost države.

A začasna obrambna linija, ki se je kmalu izkazala za stalno, je imela za bovško prebivalstvo drugačne posledice. Prvi dan po vojni napovedi so vojaške oblasti za del Bovškega zaukazale evakuacijo. Prebivalstvo bovške kotline od ožine pri slapu Boki do obrambne linije na pobočju Svinjaka je moralo v najkrajšem času zapustiti svoje domove in oditi v begunstvo. Kasneje so bili izseljeni še kraji vzhodneje in zahodneje od omenjenega območja. Izkušnja vélike vojne na Bovškem je tako pri veliki večini prebivalstva povezana z begunsko izkušnjo. Življenje v begunstvu, ki je za nekatere potekalo v notranjosti Avstro-Ogrske, po deželah Kranjske, Koroške in Štajerske ter v begunskih taboriščih, za druge v notranjosti Italije po mnogih italijanskih krajih, je pomenilo boj za preživetje. Družine, posameznice in posamezniki so na različne načine skušali poskrbeti za preskrbo, ki je bila z vsakim letom vojne težja, saj je bilo pomanjkanje v Avstro-Ogrski vse večje. Na drugi strani je begunsko življenje v Italiji lažje, saj razen jezikovnih ovir drugega pomanjkanja niso občutili. Kljub temu pa ne moremo reči, da je bila zaradi tega travmatičnost begunstva kaj manjša, saj izkušenj ne moremo meriti. Izkušnja vsake družine je bila svojevrstna in hkrati skupna, saj v begunstvo niso odšli sami ampak v celotnih skupnostih.

A del bovškega prebivalstva je doživljal drugačno izkušnjo vélike vojne, saj so tri vasi ostale skoraj v celoti naseljene tik za frontno linijo, ki je bila ponekod oddaljena le pet kilometrov. Življenje v teh krajih je bilo zaradi strožje vojaške oblasti bolj omejeno kot drugod v notranjosti Avstro-Ogrske. Poleg stalne nevarnosti, ki so jo predstavljali predvsem morebitni artilerijski izstrelki italijanske vojske, so tudi množice vojaštva prinesle številne težave, kot so npr. pomanjkanje kmetijskih površin, omejeno gibanje, večje pomanjkanje prehrane. Tako je bila potrebna večja iznajdljivost, da bi si posamezniki ali družine olajšali preživetje v medvojnem obdobju. Pri tem so skušali pomagati tudi občinski zastopniki in duhovniki, ki so poznali težave svojega prebivalstva. Reševanje težav nekaterih prebivalk je duhovnikom predstavljalo tudi moralno sporne zadeve. A vse skupaj kaže predvsem na to, da je življenje za nekatere moralo biti izredno težko, da so bili pripravljeni za še tako neprijetna dejanja. Zgodb o življenju bovškega prebivalstva je mnogo in vse so povezane s skrbjo za preživetje. Tako kot v vsaki vojni se v ospredje postavi boj za preživetje tako na bojnem polju kot v zaledju, le načinov je nešteto.

Oktober 1917 je v življenje bovškega prebivalstva v begunstvu in v frontnem zaledju prinesel olajšanje. Uspešna ofenziva, ki sta jo nemška in avstro-ogrška vojska izvedli pri Bovcu in Tolminu, je frontno linijo premaknila daleč v notranjost Italije. Vojska je odšla in ljudje v begunstvu so upali na čimprejšnjo vrnitev, ki pa je bila zaradi prihajajoče zime prestavljena na pomlad

1918. Medtem pa so begunci in begunke v notranjosti Italije zaman upali na vrnitev, saj jo je prinesel šele konec vojne. Vrnitev v domače kraje je bila povsem nova izkušnja, ki je prebivalstvo zaznamovala z drugačno podobo pokrajine, kot so jo bili vajeni. Vojna, ki je na Bovškem divjala dve leti in pol je uničila domove in polja, gozdove in travnike. Vendar pa je vrnitev prinesla olajšanje, saj so se ljudje končno vrnili. Velik del težav, ki jih je vélika vojna še vedno predstavljala, je bil olajšan že s tem, da so lahko te težave premagovali na domačih tleh. Tu se kaže navezanost ljudi na domače kraje, na svojo zemljo. Življenje v zadnjem letu vojne je povezano z obnovo, ki je bila poleg skrbi za preživetje glavno gonilo. S pomočjo države ali brez so se vračajoči begunci spopadali s posledicami vojne, ki je divjala po domačih krajih. Gradili sočasne barake in čistili razbitine vojne. Življenje so skušali vrniti v tiste tirnice, v katerih so ga pustili v začetku leta 1915. A življenje se leta 1918 ni več vrnilo v stare tirnice. Novembra 1918 se je vojna končala, Avstro-Ogrska je tudi doživela svoj konec in Bovško je po političnih dogovorih iz leta 1915 pripadlo Kraljevini Italiji in upanje o vključitvi v Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov se je hitro razblinilo, ko je na Bovško vkorakala italijanska vojska, ki je do nadaljnjega prevzela oblast. Konec vojne je prinesel tudi vrnitev bovških beguncev in begunk iz Italije ter bovških vojakov z vseh front. Tudi na teh poteh so se srečevali z raznimi težavami in pot je včasih trajala leta, preden je kdo zagledal domače hribe. Doma pa je nova oblast poskrbela za lažje soočanje z razmerami, ki jih je povzročila vélika vojna. S skrbjo za preskrbo in z začetki organizirane povojne obnove je izkušnja vélike vojne postala lažja.

Čeprav se je vélika vojna uradno končala novembra 1918, so njene posledice ljudi spremljale še leta po njenem koncu. Zato tudi težko rečemo, da se izkušnja vélike vojne konča s koncem vojne same. Izkušnja vélike vojne se konča šele s ponovno vzpostavitvijo življenja na ruševinah vélike vojne. Za civiliste se je mogoče končala z naselitvijo v obnovljene domove sredi dvajsetih let, nekdanje vojake je izkušnja spremljala vse življenje. Če so že vojaki s svojimi mislimi ostali vse življenje ujeti v strelskih jarkih na fronti, so se vsaj civilisti vrnili v tokokrog svojega življenja. A vélika vojna ni nikoli zapustila njihovega kolektivnega spomina in niti njihove spominske krajine. Z njo so se srečevali dan za dnem še leta in desetletja po njenem koncu. Z véliko vojno se srečujemo še danes...

Slika 37: V spomin in opomin. Vir: ÖNB Bildarchiv. Barvna obdelava: avtor.

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

- Arhiv Republike Slovenije, fond 137 - Okrajno glavarstvo Radovljica.
- Nadškofijski arhiv Gorica, fond Arcivescovi Sedej.
- Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria, Kriegspressequartier Alben 1914 - 1918.
- Österreichische Staatsarchiv , Kriegsarchiv:
  - Neue Feldakten:
    - 10. Armee.
    - 44. Schützen Division.
    - 55. Infanterie Division.
    - 92. Infanterie Division.
    - 93. Infanterie Division.
    - 184. Infanterie Brigade.
  - Zentralstellen, Ministerium für Landesverteidigung, Hauptreihe:
    - E-G 1. Gendarmerie Küstenland.
  - Bildersammlung:
    - 1. Weltkrieg, Fronten: Isonzo.
- Pokrajinski arhiv Nova Gorica:
  - Fond 2 - Civilni komisariat za politični okraj Tolmin.
  - Fond 28 - Občina Bovec.
  - Fond 43 - Občina Log.
  - Fond 52 - Občina Soča.
  - Fond 63 - Občina Trenta.
- Zgodovinski arhiv Ljubljana:
  - Fond JES-2 Občina Dovje-Mojstrana.
  - Fond JES-4 Občina Kranjska Gora.
  - Fond JES-60 Osnovna šola Kranjska Gora.

Spomini, dnevniki in drugi viri

- Beg, Ante, "Spomini na Goriško", v: Branko Marušič, ur., *Goriški spomini: sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830-1918*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002, str. 380-387.
- Dörrer, Anton, *Vom Isonzo (Von der Soca) bis in die Seisera: Feldbriefe eines Tiroler Zugkommandanten aus dem küstenländisch-kärntnerischen Stellungsraben von 1915/16*. Sarlouis: Hausen Verlagsgesellschaft m. b. H., [1916].
- Grahek, Anton, *Spomini na prvo svetovno vojno in ujetništvo*. Ljubljana: Mladika, 2001.
- Hosner, Anton, roj. 1932, Trenta. Intervju 15. junij 2018. Prepis hrani avtor.
- Kašca, Jožef, roj. 1923, Soča. Intervju 22. januar 2017. Prepis hrani avtor.
- Kavš, Marija, roj. 1919, Soča. Intervju 13. avgust 2017. Prepis hrani avtor.
- Klavžar, Hinko, "Čez drn in strn skozi življenje", v: Branko Marušič, ur., *Goriški spomini: sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830-1918*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002, str. 226-241.
- Kugy, Julius, *Vojne podobe iz Julijskih Alp: deveto poglavje*. Ljubljana: Kres, 1995.
- Ličan, Aleksander, *Spomini iz Sibiriije*. 1936; Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 2006.
- Lipovec, Aleš, zasebna zbirka. Beležka Franca Stergulca.
- Malgaj, Franjo, *Vojni spomini: 1914-1919*. Maribor: Pro-Andy, 2009.
- Matičič, Ivan, *Na krvavih poljanah*. Ljubljana: Karantanija, 2006.
- Merljak, Fran, "Na binkoštno nedeljo 1915 v Kobaridu: Spomini ob dvajsetletnici italijanske vojne napovedi", v: Branko Marušič, ur., *Goriški spomini: sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830-1918*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2002, str. 434-439.
- Mlakar, Albin, *Dnevnik 1914-1918*. Kobarid: Turistična agencija K.C.K., 1995.
- Mussolini, Benito, *My Diary 1915-17*. Boston: Small, Maynard and Company, 1925.
- Petkovšek, Matija, *Doživljaji iz svetovne vojne: dnevnik vojaka 97. tržaškega pehotnega polka (1914-1918)*. Hotedršica: samozaložba R. Brus, 2018.
- Prešeren, Jakob, *Vojak 1915-1918*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014.

- Robida, Franc, *Iz stare Ljubljane na soško fronto: spomini na staro Ljubljano, soško fronto in boje za severno mejo*. Radovljica: Didakta, 2008.
- Štrukelj, Darko, roj. 1933, Log pod Mangartom. Intervju 15. september 2017. Prepis hrani avtor.
- Tuma, Henrik, *Iz mojega življenja: Spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana: Naša založba, 1937.
- Váchal, Josef, "Slikar cerkve v Soči", prev. Edo Gaberšek, *Novičke*, posebna št. (februar 2009), str. 8-10.
- Vadnjal, Leopold, in Janež, Stanko, *Zapiski vojaka: 1914-1921: Mesec nad tajgo*. Ljubljana: Borec, 1989.
- Zlobec, Andrej, *V viharju soške*. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2008.
- Zupančič, Franc, *Dnevnik: 1914-1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

Časopisje

- *Domoljub*: 1916.
- *Edinost*: 1914, 1917, 1918.
- *Ilustrirani glasnik*: 1916.
- *Slovenec*: 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1922.
- *Slovenski narod*: 1914, 1916, 1917.
- *Soča*: 1914.

Literatura

- Ajlec, Kornelija, "Vojaške preskrbnine in pokojnine v prvi svetovni vojni: zakonodaja in izvedba", *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 126-142.
- Avsenak, Vinko, »Iz življenjske poti Darinke Kravanja«, *Na Fronti*, št. 5 (2008), str. 9-13.
- Bade, Klaus J., *Evropa v gibanju: Migracije od poznega 18. stoletja do danes*. Ljubljana: Založba /*cf., 2005.
- Batič, Matic, "Vsakdanje življenje v občini Črni Vrh med prvo svetovno vojno", *Kronika* 66, št.1 (2018), str. 95-112.

- Bloch, Marc, *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*. 2006; Ljubljana: Studia humanitatis, 1996.
- Bobič, Pavlina, *Vojna in vera: Katoliška Cerkev na Slovenskem, 1914-1918*. Celje-Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2014.
- Borak, Neven, et al., *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- *Bovško berilo: Izbor manj znanih člankov o Bovškem*. Bovec-Nova Gorica: Goriški muzej, 1971.
- Budkovič, Tomaž, *Bohinj 1914-1918, med fronto in zaledjem*. Celovec-Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva založba, 1999.
- Carr, Edward Hallett, *Kaj je zgodovina?* Ljubljana: Studia humanitatis, 2008.
- Clark, Christopher, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. 2012; London: Penguin Books, 2013.
- Dolenc, Janez, "Prispevek za zgodovino Bovškega pod Italijo 1918-1941", v: Jurij Kunaver, ur., *Pokrajina in ljudje na Bovškem: Zbornik*. Ljubljana: Republiški koordinacijski odbor gibanja "Znanost mladini", 1988, str. 21-27.
- Eržen Podlipnik, Elizabeta, "Dobrodelnost in pomoč vojakom ter prebivalstvu na Kranjskem v prvem letu prve svetovne vojne", v: Elizabeta Eržen Podlipnik et al., *KUGE, lakote in vojske - reši nas, o Gospod!: Kranjska v prvem letu vélike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014, str. 61-66.
- Gabršček, Andrej, *Goriški Slovenci: Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*, knj. 2. Ljubljana: samozaložba, 1934.
- Galić, Lovro in Pirih, Darja, *Od Krna do Rombona: 1915-1917*. Tolmin-Kobarid: Tolminski muzej in Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2007.
- *Gemeindelexikon der im reichsräte vertretenen Königreiche und Länder*, zv. VII, *Österreichisch-Illyrisches Küstenland*. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1906.
- Gradnik, Vladimir, *Primorski prostovoljci v boju za severno mejo 1918-1919*. Koper: Založba Lipa, 1981.
- Grlj, Božo, "Ruska kapelica - elegija pod Vršičem", dokumentarni film (TV Slovenija, 2016), čas 15:16-16:00, <http://4d.rtv slo.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniški-program/174444673>, dostop: 22. februar 2018.

- Guštin, Damijan, "Soška fronta in njeno slovensko zaledje", v: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, ur., *Véliká vojna in Slovenci: 1914-1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 62-74.
- Halbwachs, Maurice, *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Hämmerle, Christa, "An der 'Schulfront'", v: Hannes Stekl et al., ur., *Kindheit und Schule im Ersten Weltkrieg*. Wien: new academic press, 2015, str. 112-136.
- Himmelreich, Bojan, *Namesto žemlje črni kruh: organizacij preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Celje: zgodovinski arhiv, 2001.
- Hobsbawm, Eric, *Čas imperija: 1875-1914*. Ljubljana: Sophia, 2012.
- Jezernik, Božidar, *Mesto brez spomina: javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan, 2014.
- Kacin-Wohinz, Milica, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918-1921*. Maribor: Obzorja, Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1972.
- King, Greg in Woolmans, Sue, *Umor Franca Ferdinanda: Sarajevo 1914 in romanca, ki je spremenila svet*. Ljubljana: Orbis, 2017.
- Klabjan, Borut, "Nation and Commemoration in the Adriatic", *Acta Histriae* 18, št. 3 (2010), str. 399-424.
- Klavora, Fedja, *Ampletium, Vliz, Plez, Flitsch, Plezzo, Bolec: Kdo dal podobo je Bovškemu*. Tolmin: samozaložba, 2003.
- Klavora, Vasja, *Plavi križ: soška fronta: Bovec 1915-1917*. Koper: Lipa, 1991.
- Koder, Metka, "'Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega': vsakodnevno življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno, *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998), str. 37-56.
- Komac, Jernej, "'Hudič vzemi vojske in politiko!' Begunska izkušnja v kolektivnem spominu bovškega prebivalstva v letih 1914-1941", *Goriški letnik*, št. 41 (2017), str. 217-232.
- Komac, Jernej, "Občina Soča med prvo svetovno vojno: Vojaško in civilno dogajanje v neposrednem zaledju prve frontne linije", diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, 2015.
- Kosi, Jernej, "Evakuacija, beg in namestitvev goriško-gradškega civilnega prebivalstva v avstrijskem zaledju po odprtju soške fronte: med brezhibno pripravljenimi načrti in njihovo kaotično izvedbo", v: Ines Beguš in Marko Klavora, ur., *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str.18-29.

- Krivec, Ksenija, *Srpenica skozi čas: zgodovina prostovoljnega gasilskega društva Srpenica in njegove vasi: ob stoletnici delovanja društva*. Srpenica: PGD, Nova Gorica: Branko, 1999.
- Lipušček, Uroš, *Sacro Egoismo: Slovenci v krempljih tajnega londonskega pakta*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012.
- Lüdtke, Alf, "Introduction: What is history of everyday life and who are its practitioners?", v: Alf Lüdtke, ur., *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press, 1995, str. 3-40.
- Lukan, Walter, "Ärgernis im »Toleranzhaus« des Brückenkopfes Görz (1916). Ein Beitrag zur Sitten- und Sanitätsgeschichte der Isonzofront", v: Kornelija Ajlec et al., ur., *Nečakov zbornik: Procesi, teme, in dogodki iz 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, str. 77-117.
- Lukan, Walter, *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2014.
- Luthar, Oto, *»O žalosti niti besede«: uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000.
- Malni, Paolo, "Evacuati e fuggiaschi del fronte dell'Isonzo: I profughi della Grande Guerra in Austria e in Italia", v: Franco Cecotti, ur., *"Un esilio che non ha pari": 1914-1918: Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell' Istria*. Gorizia: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, LEG, 2001, str. 99-154.
- Marušič, Branko, "Domoznanska literatura o Bovcu in Bovškem", v: Jurij Kunaver, ur., *Bovški razgovori 1: zbornik za domoznanstvo*. Bovec: Zgodovinska sekcija kulturnega društva Golobar, 2002, str. 179-188.
- Marušič, Branko, "O prvih omembah Bovca in Bovškega v srednjeveških listinah", v: Janez Dolenc, ur., *Tolminski zbornik 1975*. Tolmin: Kulturna skupnost Tolmin, 1975, str. 171-173.
- Melik, Anton, "Bovec in Bovško: Regionalnogeografska študija", *Geografski zbornik - Acta Geographica* 7 (1962), str. 307-388.
- Menis, Gian Carlo, "800 let od prvega dokumenta krščanske skupnosti v Bovcu, 1192-1992", v: Damjana Fortunat Černilogar, ur., *Bovški zbornik: Ob 800-letnici prve pisne omembe župnije Bovec, 1192-1992*. Tolmin: Tolminski muzej, 2004, str. 21- 40.

- Mlinar, Miha, "Srpenica, novoodkrito najdišče svetolucijske skupine", v: Damjana Fortunat Černilogar, ur., *Bovški zbornik: Ob 800-letnici prve pisne omembe župnije Bovec, 1192-1992*. Tolmin: Tolminski muzej, 2004, str. 129-141.
- Nora, Pierre, »Between Memory and History«, *Representations*, št. 26 (1989), str. 7-24.
- Pipan, David Erik, »Spomenik hrabrim braniteljem Rombona«, *Na fronti*, št. 2 (2003), str. 48-52.
- Planina, Janez, »Soča: Monografija vasi in njenega področja«, *Geografski zbornik* 2 (1954), str. 187-246.
- Podbersič, Renato, "Duhovna oskrba goriških beguncev", v: Ines Beguš in Marko Klavora, ur., *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str. 52-63.
- Prinčič, Vili, *V Brucku taborišču... 1915-1918: 2015 ob stoletnici dogajanja*. Trst: ZTT=EST, 2015.
- *PRIPRAVE Kranjske dežele in obalne pokrajine spomladi 1915 v pričakovanju italijanske invazije: (iz vojnega dnevnika c. in kr. polkovnika Aloisa Pl. Harla)*, Lovro Galič, ur. Kobarid: Kobariški muzej, 2013.
- Rahten, Andrej, *Prestolonaslednikova smrt: Po sledih slovenskih interpretacij sarajevskega atentata*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2014.
- Rauchensteiner, Manfred, *Der erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2013.
- Rejec, Albert, "Zgodbe slovenskih posoških duhovnikov med prvo svetovno vojno", *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1971*, str. 96-119.
- Rutar, Simon, *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerknjo ž njih prirodnostnanskim in statističnim opisom*. 1882; Nova Gorica: Branko, 1994.
- Simić, Marko, *Utrdbi pod Rombonom: predstraža soške fronte: razplet svetovnega spopada med utrdbami in topovi na Bovškem*. Ljubljana: Rombon, 2005.
- Sluga, Miha, "Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben: nekaj drobcev o spolnem življenju avstro-ogrskih vojakov med prvo svetovno vojno", *Zgodovina za vse* 18, št. 2 (2011), str. 5-19.

- *Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder : Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-Illyrische Küstenland*. Wien: Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1918.
- Stekl, Hannes in Hämmerle, Christa, "Kindheit/en im Ersten Weltkrieg - eine Annäherung", v: Hannes Stekl et al., ur., *Kindheit und Schule im Ersten Weltkrieg*. Wien: new academic press, 2015, str. 7-44.
- Stergar, Rok, "'Lahu niti pedi naše zemlje' Slovenski pogledi na Italijane ob napovedi vojne 23. maja 1915", *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 44, št. 1 (1996), str. 69-73.
- Stergar, Rok, "Hrana na bojiščih 1. svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov", *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 22-53.
- Stergar, Rok, "Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne", v: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, ur., *Vélika vojna in Slovenci: 1914-1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 148-156.
- Stres, Peter, "Usoda prebivalstva na Bovškem v času Soške fronte", v: Jurij Kunaver, ur., *Pokrajina in ljudje na Bovškem: Zbornik*. Ljubljana: Republiški koordinacijski odbor gibanja "Znanost mladini", 1988, str. 9-20.
- Strle, Urška, "K razumevanju ženskega dela v vojni", *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 103-125.
- Svoljšak, Drago, "Arheološka podoba Bovškega", v: Jurij Kunaver, ur., *Bovški razgovori 1: zbornik za domoznanstvo*. Bovec: Zgodovinska sekcija kulturnega društva Golobar, 2002, str. 261-277.
- Svoljšak, Petra, "'Smo ko brez gnezda plašne ptice' (Alojz Gradnik, Molitev beguncev). Slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski", v: Vincenc Rajšp, ur., *Soška fronta 1915-1917: Kultura spominjanja*. Dunaj-Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut, Založba ZRC, 2010, str. 89-104.
- Svoljšak, Petra, "Begunstvo - nedokončana zgodba", v: Ines Beguš in Marko Klavora, ur., *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str. 8-17.
- Svoljšak, Petra, "Obnavljanje Goriške", v: Ines Beguš in Marko Klavora, ur., *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str. 98-105.

- Svoljšak, Petra, "Prva svetovna vojna in Slovenci: 1994-2014", *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015), str. 143-171.
- Svoljšak, Petra, et al., *Tominsko mostišče II*. Tolmin: Tolminski muzej, 2005.
- Svoljšak, Petra, *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1991.
- Svoljšak, Petra, *Soča, sveta reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915-1917)*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Šimac, Miha in Keber, Katarina, *Patriae ac humanitati: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2011.
- Širok, Kaja, "'Z eno nogo na poti v krtovo deželo' Umik civilnega prebivalstva iz Goriške v avgustu 1916", *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 44, št. 3 (2006), str. 421-434.
- Tuchman, Barbara W., *The Guns of August: The Outbreak of World War I*. 1962; New York: Random House, 2014.
- Valentinčič, Majda, ur., *Vojska nas ne vzame: Vojaška in begunska korespondenca družine Valentinčič med prvo svetovno vojno*. Tolmin: Tolminski muzej, 2017.
- Walleczek-Fritz, Julia, "Kontrolle durch Fürsorge: Neutrale humanitäre Organisationen und ihr Engagement für Kriegsgefangene in Österreich-Ungarn und Russland im Ersten Weltkrieg in vergleichender Perspektive", v: Wolfram Dornik et al., ur., *Frontwechsel: Österreich-Ungarn »Große Krieg« im Vergleich*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2014, str. 105-138.
- Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning: the Great War in European Cultural History*. 1995; Cambridge: Cambridge University Press, 2017.